

ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα

ΠΜΣ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Κατεύθυνση: Ευρωπαϊκές Πολιτικές, Σχεδιασμός και Ανάπτυξη του Χώρου

Διπλωματική Εργασία

*Διερεύνηση του Αστικού Εξευγενισμού (Gentrification) στην Ελλάδα και
σύγκριση με την διεθνή εμπειρία*

Μελέτη περίπτωσης της Αθήνας (Γκάζι, Ψυρρή, Μεταξουργείο)

Ονομ/νο Φοιτήτριας: Μαρία Ταταράκη

A.M. 212201

Επιβλέπων Καθηγητής: κ. Θ. Μαλούτας

Ιούνιος 2014

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα.....	2
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	5
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	8
ABSTRACT	10
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΞΕΛΙΞΗ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ.....	13
Η μελέτη του αστικού χώρου	13
Οι πολιτικές για την αστική ανανέωση	14
.1 Ιστορική αναδρομή κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου αστικής ανάπτυξης.....	16
.1.1 Μετασχηματισμοί των δυτικών κοινωνιών κατά τον 20 ^ο αιώνα και το αποτύπωμά τους στην πόλη	16
Η Νεωτερική εποχή.....	18
Φορντισμός.....	18
Μοντερνισμός	22
Μεταπολεμική πολεοδομία και αστική ανάπτυξη	28
Η Μετανεωτερική εποχή	34
Μεταφορντισμός	34
Μεταμοντερνισμός.....	42
Η αστική πολιτική μετά το 1970.....	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΕΣ ΑΣΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ	48
Παράγοντες διαμόρφωσης του αστικού χώρου στην ελληνική πόλη.....	48
Αίτια υποβάθμισης αστικών περιοχών	51
Μικροϊδιοκτησία.....	51
Αυθαίρετη δόμηση (Πολιτική παραγωγής αστικής γης).....	52
Αντιπαροχή (Πολιτική παραγωγής στέγης).....	53
Άτυπες οικονομικές δραστηριότητες.....	54
Ανταγωνισμός χρήσεων γης – Ο ρόλος της γαιοπροσόδου	55
Υποβάθμιση του αστικού χώρου και προοπτικές ανάπλασης.....	57

Θεσμικό πλαίσιο ανάπλασης	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΕΞΕΥΓΕΝΙΣΜΟΥ – ΑΣΤΙΚΟΥ ΕΞΩΡΑΪΣΜΟΥ (GENTRIFICATION)	63
Το φαινόμενο του gentrification	63
Η εφαρμογή του gentrification στις αναπλάσεις κεντρικών αστικών περιοχών	65
Προσεγγίσεις του φαινομένου gentrification	67
Προσεγγίσεις που βασίζονται στην προσφορά – Μαρξιστική θεώρηση	68
Προσεγγίσεις που βασίζονται στην ζήτηση – Πολιτισμική θεώρηση	70
Σύγκλιση των προσεγγίσεων	72
Επιπτώσεις του gentrification	73
Θετικές επιπτώσεις	74
Αξίες ακινήτων, φορολογικά έσοδα και τοπικές υπηρεσίες	75
Αρνητικές επιπτώσεις	76
Μετατόπιση, έλλειψη προσιτής κατοικίας και απώλεια στέγης	76
Κοινοτική σύγκρουση, κοινωνικός εκτοπισμός και εγκληματικότητα	78
Απώλεια πληθυσμού και αλλαγές στην παροχή υπηρεσιών	79
Παρεμβάσεις στις κεντρικές περιοχές	79
Αναβάθμιση κεντρικών περιοχών μέσω πολιτιστικών και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων	81
Νέος τύπος κατοικίας στο κέντρο της πόλης (LOFTS)	84
Ο μηχανισμός του gentrification	86
Παραδείγματα gentrification από τον διεθνή χώρο	88
Δουβλίνο: Temple Bar	88
Λονδίνο: Barnsbury	91
Νέα Υόρκη: η περιοχή Soho	93
Το Castlefield του Μάντσεστερ	94
Τα Λαδάδικα της Θεσσαλονίκης	95
ΠΡΑΚΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	97
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ GENTRIFICATION ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ	97
Η νέα μορφή αστικοποίησης απαξιωμένων κεντρικών περιοχών	97
Η Βιομηχανία και η Αποβιομηχάνιση στην Αθήνα	98
Μελέτη περίπτωσης gentrification στο Γκάζι	101
Ιστορική εξέλιξη της περιοχής του Γκαζιού	102
Η εφαρμογή του μηχανισμού gentrification στο Γκάζι	105
Μελέτη περίπτωσης gentrification στον Ψυρρή	109

Ιστορική εξέλιξη της περιοχής του Ψυρρή.....	112
Η εφαρμογή του μηχανισμού gentrification στο Ψυρρή.....	115
Μελέτη περίπτωσης gentrification στο Μεταξουργείο	118
Ιστορική εξέλιξη της περιοχής του Μεταξουργείου	119
Η εφαρμογή του μηχανισμού gentrification στο Μεταξουργείο.....	123
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	126

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας σημαντική ήταν η συμβολή ορισμένων ανθρώπων, που στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω. Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα της διπλωματικής μου κ. Θωμά Μαλούτα για την βοήθεια που μου προσέφερε. Ακόμα θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ειρήνη Πετράκη, προϊσταμένη μου στην Αποκεντρωμένη Διοίκηση Αιγαίου, υπηρεσία στην οποία εργάζομαι, για το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της και την βοήθεια της όχι μόνο στην ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας αλλά και σε όλη τη διάρκεια της φοίτησης μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα καθώς και όλους τους φίλους μου που βοήθησαν άμεσα ή έμμεσα στην υλοποίηση της παρούσας εργασίας.

Τέλος ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην οικογένεια μου που στηρίζουν τις προσπάθειες μου όλα αυτά τα χρόνια και στον σύζυγό μου Νικόλαο Σηφάκη για την αμέριστη συμπαράστασή και κατανόηση του.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι αποεπενδύσεις που έλαβαν χώρα τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 και η αποβιομηχάνιση που συντελέστηκε την δεκαετία του 1970 επηρέασαν δραστικά τις αστικές λειτουργίες εντός του πλαισίου της προηγμένης οικονομίας της ελεύθερης αγοράς. Αναλυτικότερα, οι συνοικίες του αστικού ιστού που υπέστησαν τα ισχυρότερα πλήγματα κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν την επερχόμενη οικονομική ύφεση μέσω της πρακτικής των αποεπενδύσεων. Στην βάση αυτή, πραγματοποιήθηκε εστίαση στον κλάδο της στέγασης, με την προώθηση της αποκατάστασης των υποβαθμισμένων περιοχών. Έτσι, οι βιομηχανικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις και οι αποθήκες μετασχηματίστηκαν σε πολυτελή διαμερίσματα τύπου «loft», οι οδικές υποδομές αναβαθμίστηκαν με την υλοποίηση κατάλληλων έργων, ενώ τα περιβάλλοντα τοπία ανανεώθηκαν με την προσθήκη χώρων πρασίνου. Επίσης, η εισροή κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων αυξημένων δυνατοτήτων είχε ως αποτέλεσμα την εκτόπιση των μέχρι τότε κατοίκων χαμηλής κοινωνικοοικονομικής στάθμης. Η εξέλιξη αυτή υπήρξε καθοριστική και ως προς την διαμόρφωση του προτύπου στέγασης, το οποίο υπέστη μετακύλιση από την περίπτωση της εκμίσθωσης στην προοπτική της ιδιοκατοίκησης. Η διαδικασία στην οποία υπεισέρχονται οι παραπάνω διεργασίες αποκαλείται «εξευγενισμός» - «αστικός εξωραϊσμός» (gentrification), διότι απώτερος σκοπός της είναι η αναβάθμιση, δηλαδή ο «εξευγενισμός» της περιοχής όπου εφαρμόζεται (Shaw, 2008:1967).

Η προέλευση του όρου «εξευγενισμός» αποδίδεται στην κοινωνιολόγο Ruth Glass, η οποία τον χρησιμοποίησε για πρώτη φορά στην δεκαετία του 1960, με αφορμή την αθρόα προσέλευση της μεσαίας τάξης σε μέχρι πρότινος υποβαθμισμένες συνοικίες του κέντρου του Λονδίνου. Στις αναβαθμισμένες λόγω κατάλληλων παρεμβάσεων γειτονιές, η στάθμη των εύπορων και μορφωμένων ατόμων που προσήλθαν διέφερε σημαντικά από αυτή των παλιών κατοίκων, οι οποίοι στην πλειονότητά τους ανήκαν στην εργατική τάξη και τελικά αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν εξαιτίας της αύξησης των αξιών γης που προκλήθηκε. Στο πλαίσιο αυτό, οι νεοφερμένοι έλαβαν τον χαρακτηρισμό των «εξευγενιστών» (gentrifiers) της περιοχής (Atkinson and Bridge, 2005:3-4).

Στις διαδικασίες εξευγενισμού μπορεί να διακρίνει κανείς τρία βασικά ενδιαφερόμενα μέρη, ο βαθμός εμπλοκής των οποίων διαφέρει ανά περίπτωση. Τα μέρη αυτά αποτελούνται από τους κρατικούς φορείς, το ιδιωτικό κεφάλαιο και τις πολιτιστικές βιομηχανίες καθώς και τις μεγάλες κτηματομεσιτικές εταιρίες, που καθένα για τους δικούς του σκοπούς συνδράμει με επενδύσεις στον εξευγενισμό του εσωτερικού των πόλεων και των συνοικιών υψηλού κινδύνου (Hackworth and Smith, 2001:465-468).

Στην σύγχρονη εποχή, ο «εξευγενισμός» αντικατοπτρίζει την γενικευμένη αναδιάρθρωση ενός τόπου, μέσα από την υλοποίηση συγκεκριμένων παρεμβάσεων, οι οποίες αφορούν κυρίως στις κατοικίες και τους ελευθέρους χώρους, στην κατεύθυνση αναβάθμισης του τόπου, προκειμένου να αποτελέσει πόλο έλξης για τα μεσαία και ανώτερα στρώματα. Στο πλαίσιο αυτό, οι κατοικίες των «εξευγενιστών» είναι πλέον νεόκτιστα σπίτια και πολυώροφα διαμερίσματα και όχι ανακαινισμένα σπίτια, όπως συνηθιζόταν, ενώ οι επαγγελματικές στέγες αποτελούν μετεξέλιξη βιομηχανικών και βιοτεχνικών υποδομών και σε χώρους γραφείων και στούντιο. Επιπρόσθετα, ο «εξευγενισμός» διευρύνεται και σε δραστηριότητες που σχετίζονται με το λιανικό εμπόριο και τα εμπορικά καταστήματα (Shaw, 2008:1969) και στην περίπτωση αυτή, οι παρεμβάσεις εφαρμόζονται σε παρηκμασμένες εμπορικές και πρώην βιομηχανικές γειτονιές, με την προβολή νέων εμπορικών δραστηριοτήτων βασισμένων στην δημιουργικότητα, την πρωτοπορία και την αυθεντικότητα (Gonzalez and Waley, 2013:968-970).

Σε κάθε περίπτωση, η τάξη των νέων κατοίκων παρουσιάζει εν γένει αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτιστική κληρονομιά της πόλης στο πλαίσιο της αναζήτησης μίας «τοπικής συναινετικής αισθητικής» (Warde, 1991:224) και αποτελείται από ανθρώπους με έντονα πολιτιστικά ενδιαφέροντα, όπως επαγγελματίες των τεχνών, των μέσων ενημέρωσης και των πολιτιστικών φορέων, καθώς και από νέους, οι οποίοι επιλέγουν για κατοικία τους το κέντρο της πόλης, στην πορεία αναζήτησης ενός εναλλακτικού τρόπου ζωής (Ley, 1994:57). Ωστόσο, ο εκτοπισμός που αυτή προκαλεί στα χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα, που κατοικούν στις υπό εξευγενισμό περιοχές (Slater, 2006:753), ενδέχεται να προκαλέσει την εμφάνιση φαινομένων κοινωνικού διαχωρισμού και αποκλεισμού και ως εκ τούτου, οι διαδικασίες gentrification θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με αυξημένη προσοχή.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το φαινόμενο gentrification περιγράφει τις επιδράσεις καθορισμένων αστικών αναπλάσεων των υποβαθμισμένων κέντρων των πόλεων, στα πλαίσια του μετασχηματισμού των τελευταίων σε περιοχές ψυχαγωγίας, πολιτισμού και κατοικίας υψηλών εισοδηματικών στρωμάτων, οδηγώντας παράλληλα στην εκτόπιση των οικονομικά και κοινωνικά ασθενέστερων στρωμάτων και των λιγότερο «ευγενών» χρήσεων. Ως εκ τούτου, το φαινόμενο gentrification χαρακτηρίζεται από έντονη κοινωνική κινητικότητα, όπου οι ευπορότερες εισοδηματικές ομάδες επιστρέφουν στις εργατικές συνοικίες του κέντρου, διαμορφώνοντας με τον τρόπο αυτόν τάσεις κοινωνικού διαχωρισμού και χωρικού αποκλεισμού.

Η εμφάνιση του φαινομένου gentrification συναρτάται άρρηκτα με τις συνθήκες, σε διεθνές επίπεδο, της μεταβιομηχανικής και μετανεωτερικής εποχής και την καθιέρωση των νέων προτύπων παραγωγής, απασχόλησης και κατανάλωσης. Στο πλαίσιο αυτό, η εννοιολογική ερμηνεία του φαινομένου gentrification μέσα από τις προσεγγίσεις της προσφοράς και της ζήτησης συμπληρώθηκε με πιο σύνθετες, οι οποίες άπτονται ζητημάτων σχετικών με θέματα ταυτότητας αλλά και παρεμβατικών κινήσεων αναπλάσεων. Με τον τρόπο αυτόν αναδύεται ο ρόλος που διαδραματίζει το gentrification στον τομέα της αστικής βιώσιμης ανάπτυξης, η οποία συνδιαμορφώνεται από την επικράτηση της αισθητικής του αντισυμβατικού καλλιτεχνικού τρόπου ζωής και των κυρίαρχων καταναλωτικών και πολιτιστικών προτύπων.

Στην περίπτωση του κέντρου της Αθήνας, που χαρακτηρίζεται από μοναδικά ιστορικά χαρακτηριστικά και ιδιότυπη αστική ανάπτυξη, το εννοιολογικό πλαίσιο του φαινομένου gentrification δεν ακολουθείται πλήρως στο κλασικό του πρότυπο, εξαιτίας των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων που υπεισέρχονται. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από την ανάλυση του μετασχηματισμού των περιοχών του Γκαζιού, του Ψυρρή και του Μεταξουργείου, οι οποίες αποτέλεσαν τρεις από τις πρώτες βιομηχανικές συνοικίες του δυτικού κέντρου της Αθήνας και ταυτόχρονα υπέστησαν τα τελευταία χρόνια μια σειρά αλλαγών. Οι προαναφερθείσες μεταβολές υποδεικνύουν ανανέωση της υποβαθμισμένης φυσιογνωμίας τους, ωστόσο δεν παραπέμπουν σε γενικευμένες τάσεις εδραίωσης φαινομένων gentrification, λαμβάνοντας υπόψη ότι πρόκειται για νέες αναπλάσεις

αναψυχής, και όχι κατοικίας ή πολιτισμού, οι οποίες επιπλέον δεν προκάλεσαν αναβάθμιση του πληθυσμιακού δυναμικού της περιοχής.

ABSTRACT

The gentrification phenomenon describes the consequences of particular types of urban reformation, within the frame of the conversion of the degraded city centers into recreational, cultural and dwelling spots of the high income groups, along with resulting in the transfer of the poorer class as well as the disposal of the less “noble” uses. Thus, the gentrification phenomenon is defined by intense social mobility, where the wealthier classes return to the industrial districts of the city center, shaping in this way trends of social segregation and spatial exclusion.

The entry of the gentrification phenomenon is tightly connected to the international conditions of the postindustrial and postmodern period and the establishment of the new production, employment and consumption templates. Within this framework, the conceptual explanation of the gentrification phenomenon by the means of the supply and demand approaches has been supplemented by more complex ones, referring to identity and intervention issues. In this way, it is presented the role of gentrification in the section of sustainable urban development, which is formed after the the unconventional, artistic way of life along with the dominant consumption and culture models.

The case study of the city center of Athens, which is characterized by unique historical attributes and extraordinary urban development, indicates that the conceptual basis of the gentrification phenomenon is not consistent with its typical standard due to the involved social, economic, politic and cultural distinctivenesses. This fact is confirmed by the transformation analysis on the areas of Gkazi, Psyrri and Metaxourgeio, which consist three of the initial industrial districts of the west Athens center and at the same time underlie major changes. The aforementioned alterations indicate a considerable renewal of its degraded character, however they do not relegate to generalized trends of gentrification establishment, taking in mind that we have to do with renewals in terms of pleasure and not dwelling or cultural matters, which, additionally, have not led to the upgrade of the population potential.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση του αστικού εξευγενισμού (gentrification) στην ελληνική επικράτεια και η αντιπαραβολή των διαπιστώσεων που θα προκύψουν με τα αποτελέσματα που απορρέουν από την διεθνή εμπειρία. Για τον σκοπό αυτό θα παρατεθούν οι μελέτες περίπτωσης του Γκαζιού, του Ψυρρή και του Μεταξουργείου, ώστε να καταστεί κατανοητός ο βαθμός εφαρμογής του φαινομένου gentrification στις εν λόγω αντιπροσωπευτικές περιοχές του κέντρου της Αθήνας.

Η εργασία αποτελείται από δύο κύρια μέρη, το θεωρητικό και το πρακτικό. Στο θεωρητικό μέρος αποσαφηνίζονται οι βασικές έννοιες που υπεισέρχονται στον όρο του gentrification, ενώ στα πρακτικό μέρος θα πραγματευτούμε τις περιπτώσεις του Γκαζιού, του Ψυρρή και του Μεταξουργείου, ως παραδείγματα εφαρμογής του φαινομένου gentrification στον ελληνικό αστικό χώρο.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας θα ασχοληθούμε με την εξέλιξη της αστικής ανάπτυξης. Στο πλαίσιο αυτό, αρχικά θα παραθέσουμε ορισμένα εισαγωγικά στοιχεία που αφορούν στην μελέτη του αστικού χώρου και κατόπιν θα παρουσιάσουμε τις επικρατούσες πολιτικές αναφορικά με την αστική ανανέωση. Στην συνέχεια, θα πραγματοποιήσουμε μια ιστορική αναδρομή της αστικής ανάπτυξης, σε συνάρτηση με τα εκάστοτε κοινωνικά και οικονομικά συμφραζόμενα, αρχής γενομένης από τους μετασχηματισμούς των δυτικών αστικών κοινωνιών κατά τον 20ό αιώνα. Ο επόμενος σταθμός αυτής της αναδρομής θα είναι η νεωτερική εποχή, η οποία χαρακτηρίστηκε από τα ρεύματα του φορντισμού και του μοντερνισμού, ενώ αμέσως μετά θα κάνουμε λόγο για την μεταπολεμική πολεοδομία και αστική ανάπτυξη. Ο επόμενος σταθμός της αναδρομής θα είναι η μετανεωτερική εποχή, η οποία χαρακτηρίστηκε από τα ρεύματα του μεταφορντισμού και του μεταμοντερνισμού, ενώ το πρώτο κεφάλαιο θα ολοκληρωθεί με την μελέτη της αστικής πολιτικής μετά το 1970.

Το αντικείμενο του δευτέρου κεφαλαίου είναι οι αναδυόμενες αστικές μορφές. Στο πλαίσιο αυτό, αρχικά θα παραθέσουμε τους παράγοντες που διαμορφώνουν τον αστικό χώρο στην ελληνική πόλη και κατόπιν θα παρουσιάσουμε τα κυριότερα αίτια υποβάθμισης των αστικών περιοχών, όπου συμπεριλαμβάνεται η μικροϊδιοκτησία, η αυθαίρετη δόμηση, ως πολιτική παραγωγής αστικής γης, η αντιπαροχή, ως πολιτική παραγωγής στέγης, οι άτυπες οικονομικές δραστηριότητες, ο ανταγωνισμός των χρήσεων γης και ο ρόλος της γαιοπροσόδου. Τέλος, θα αναφερθούμε στις παραμέτρους

υποβάθμισης του αστικού χώρου, καθώς και στις προοπτικές ανάπλασης που υφιστάμενοι, παρουσιάζοντας το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο ανάπλασης.

Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας θα εντυφύσουμε στην έννοια του εξευγενισμού, ο οποίος αποτελεί έκφραση των διαδικασιών αστικού εξωραϊσμού. Αρχικά θα προβούμε σε μια συνολική θεώρηση του φαινομένου gentrification και κατόπιν θα μελετήσουμε την εφαρμογή αυτού στις αναπλάσεις των κεντρικών αστικών περιοχών. Στην συνέχεια θα παραθέσουμε τις κυριότερες προσεγγίσεις του φαινομένου gentrification, οι οποίες πηγάζουν από την προσφορά, στην βάση της μαρξιστικής θεώρησης και από την ζήτηση, στην βάση της πολιτισμικής θεώρησης, ενώ θα εστιάσουμε και στην σύγκλιση των υπάρχουσών προσεγγίσεων. Έπειτα θα αναφέρουμε τις επιπτώσεις του gentrification, οι οποίες μπορεί να είναι είτε θετικές είτε αρνητικές και αφορούν σε ζητήματα όπως οι αξίες ακινήτων, τα φορολογικά έσοδα, οι τοπικές υπηρεσίες, η μετατόπιση, η έλλειψη προσιτής κατοικίας, η απώλεια στέγης, η κοινοτική σύγκρουση, ο κοινωνικός εκτοπισμός, η εγκληματικότητα, η απώλεια πληθυσμού και οι αλλαγές στην παροχή υπηρεσιών. Κατόπιν θα κάνουμε λόγο για τις παρεμβάσεις που πραγματοποιούνται στις κεντρικές περιοχές, οι οποίες συνήθως εκδηλώνονται με την μορφή της αναβάθμισης των περιοχών αυτών μέσω πολιτιστικών και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων και με τον τύπο loft της κατοικίας που υιοθετείται συχνά στο κέντρο της πόλης. Αντικείμενο της τελευταίας ενότητας του τρίτου κεφαλαίου αποτελεί ο μηχανισμός του gentrification, ο οποίος υποστηρίζεται από διάφορα παραδείγματα στον διεθνή χώρο, όπως στο Λονδίνο, στο Δουβλίνο (TempleBar), στην Νέα Υόρκη (Soho), στο Μάντσεστερ (Castlefield) και στην Θεσσαλονίκη (Λαδάδικα).

Το τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας αποτελεί το πρακτικό μέρος αυτής, όπου διερευνάται η εφαρμογή του gentrification στην Αθήνα. Για τον σκοπό αυτόν, αρχικά παρατίθενται τα απαραίτητα εισαγωγικά στοιχεία, που καθιστούν κατανοητή την νέα μορφή αστικοποίησης των απαξιωμένων κεντρικών περιοχών, ενώ παράλληλα εστιάζουμε στην βιομηχανία και αποβιομηχάνιση της Αθήνας. Τέλος, παρουσιάζουμε τις μελέτες περίπτωσης gentrification στις περιοχές του Γκαζιού, του Ψυρρή και του Μεταξουργείου, μέσα από την ιστορική εξέλιξη των εν λόγω περιοχών και την αναζήτηση στοιχείων που παραπέμπουν στην εφαρμογή του μηχανισμού gentrification.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΞΕΛΙΞΗ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Η μελέτη του αστικού χώρου

Το βασικό σημείο που διαμόρφωσε και επηρέασε την κοινωνική συμβίωση στις πόλεις είναι ο οικισμός, δηλαδή η οργάνωση του χώρου σε σχέση με τον φυσικό χώρο (Γιανναράς, 2001:17). Η χωρική διάσταση, επομένως, αποτέλεσε καταλυτικό παράγοντα για την δημιουργία αλλά και για την εξέλιξη των πρώτων κοινωνιών, οι οποίες δημιούργησαν και διαφορετικά πολιτισμικά αποτυπώματα. Όπως αναφέρει και ο Braudel «κάθε πολιτισμός είναι συνυφασμένος με έναν χώρο» (Braudel, 2007:63). Ο χώρος σαν στοιχείο των κοινωνιών αποτελεί παράγοντα με σημαντικές προεκτάσεις. Σε πολιτικό επίπεδο, ο Allen, βασιζόμενος στο έργο του Lefebvre, του Foucault και του Deleuze, παρατηρεί πως ο χώρος όχι μόνο διαφοροποιεί ό,τι αντιλαμβανόμαστε σαν εξουσία αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτή ασκείται. Επιπλέον, θεωρεί πως η σύσταση του χώρου, ο διαχωρισμός και το περιβάλλον συγκεκριμένων χρήσεων λειτουργούν όχι μόνο σαν πόροι, αλλά και σαν μέσα με τα οποία η ίδια η εξουσία ασκείται (Allen, 2001:10-11).

Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, οι τόποι, οι κοινωνίες και οι οικονομίες αλληλεξαρτώνται, καθώς η δυναμική της παγκοσμιοποίησης επηρεάζει ακόμα και τις πιο απομονωμένες περιοχές (Murray, 2006:9). Για την Dudley η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ένα επιτακτικό, μονόδρομο φαινόμενο που το «τοπικό» γίνεται μέρος του «παγκόσμιου», αλλά σε κάθε τοπικό πλαίσιο οι πτυχές του παγκόσμιου επιλεκτικά οικειοποιούνται, απορρίπτονται και τροποποιούνται, ενώ τέλος τροφοδοτούνται σε ένα παγκόσμιο χώρο (Dudley, 2002:168). Σε μία ανάλογη συλλογιστική, ο Smith αναφέρεται στην Sassen, η οποία επιμένει πως ο χώρος είναι κεντρικής σημασίας για τις ροές των ανθρώπων και των κεφαλαίων που αποτελούν διακριτά στοιχεία του παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος (Smith, 2002:430).

Η αυξανόμενη σημασία του αστικού χώρου υπογραμμίζεται από την αντίληψη της ταχείας μείωσης της σημασίας της υπόστασης του κράτους καθώς εμφανίζονται δρώντας σε συγκεκριμένους τόπους. Η παραπάνω θεώρηση γίνεται κατανοητή αν αναλυθεί περαιτέρω η έννοια των παγκόσμιων πόλεων. Οι παγκόσμιες πόλεις

προέκυψαν όταν, στη δεκαετία του 1970, το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα επεκτάθηκε δραματικά και οι άμεσες ξένες επενδύσεις αποτέλεσαν όχι κεφάλαια που επενδύονται άμεσα σε παραγωγικές λειτουργίες, αλλά κυρίως κεφάλαια που διακινούνται εντός και μεταξύ των παγκόσμιων κεφαλαιαγορών (Smith, 2002:430).

Η κρίση του φορντισμού και οι διεργασίες «παγκοσμιοτοπικοποίησης» (glocalisation) των οικονομικών δραστηριοτήτων ήταν οι νέες παράμετροι, οι οποίες επηρέασαν και τον αστικό χώρο. Η επαναχωροθέτηση των κρατικών θεσμών σε νέες κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες με τους περιορισμούς της μετα-κεϋνσιανής εποχής οδήγησαν σε μία επανακλιμάκωση της αστικής διακυβέρνησης. Ως αποτέλεσμα, οι νέες αστικές πολιτικές και στρατηγικές στόχευαν σε μία «δομημένη συνοχή» με την ανάπτυξη να σχεδιάζεται εντός των πόλεων (Knapp & Schmitt, 2003:4).

Τα νέα δεδομένα της παγκοσμιοποίησης και του διεθνή ανταγωνισμού για την οικονομική ανάπτυξη έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην συνεργασία των δημόσιων αρχών και επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα να γεννηθούν νέες μορφές αστικής και μητροπολιτικής διακυβέρνησης (Fontan et al, 2009:832). Οι πόλεις αναγνωρίστηκαν όχι απλά ως τόποι άσκησης πολιτικών αλλά και ως χώροι συγκέντρωσης και κινητοποίησης της αναπτυξιακής διαδικασίας (Θωίδου και Φουτάκης, 2006:29-30). Υπό το παραπάνω πρίσμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η εξέταση των πολιτικών σχεδιασμού του αστικού χώρου και η ανάλυση εκείνων των πολιτικών που αφορούν στις αστικές παρεμβάσεις, προκειμένου οι πόλεις να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις προκλήσεις και τα δεδομένα των τελευταίων δεκαετιών.

Οι πολιτικές για την αστική ανανέωση

Κατά την Healey, οι πολιτικές που αφορούν στον χώρο «αποτελούν μια συνεχή προσπάθεια να συσχετίσουν τις συλλήψεις των ποιοτήτων και κοινωνικών δυναμικών των τόπων με έννοιες των κοινωνικών διαδικασιών “διαμόρφωσης των τόπων” μέσω της κυκλοφορίας και της εφαρμογής πολιτικών» (Healey, 1997:7). Οι πολιτικές αστικής αναγέννησης ακολουθούν την εξέλιξη των θεωριών και πρακτικών του χωρικού σχεδιασμού στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Η αστική ανανέωση στην δεκαετία του 1950 επικεντρώνεται κυρίως σε φυσικές παρεμβάσεις στα κατεστραμμένα από τον πόλεμο κέντρα των πόλεων ενώ τις δεκαετίες 1960 και 1970 επιδιώκεται η επίλυση κοινωνικο-οικονομικών θεμάτων. Τα θέματα της γαιοπροσόδου, οι κοινωνικές επιπτώσεις της

αστικοποίησης, η «γκετοποίηση», τα ζητήματα του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού (segregation) και του αποκλεισμού στον αστικό χώρο, ο πολεοδομικός σχεδιασμός και οι αναπλάσεις των ιστορικών κέντρων αποτελούν κύρια θέματα προβληματισμού και αντιπαράθεσης, η οποία κορυφώνεται στην Ευρώπη στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Από το 1980 προωθείται μία πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση στα ζητήματα που αφορούν στον αστικό χώρο (Βάϊου και Χατζημιχάλης, 2012:101-105; Lichfield, 1984:112-113; Smith, 2002:442-443).

Βέβαια, εκτός της εννοιολογικής προσέγγισης της έννοιας, είναι απαραίτητη και η εξέταση των συνθηκών που κρίνουν αναγκαίες τις σχετικές παρεμβάσεις. Σύμφωνα με τους Σιδηρόπουλο και Στεργίου, οι οποίοι αναφέρονται στους Στεφάνου και Δρακάκη, η πρώτη βασική ανάγκη που φέρεται να αντιμετωπίζουν οι πολιτικές είναι η επίλυση προβλημάτων με τα κελύφη των κτιρίων, το ανθρώπινο δυναμικό και τις χρήσεις. Πολλές φορές η οικιστική ανάγκη ως μέτρο για την άσκηση μιας κοινωνικής στεγαστικής πολιτικής ή η κάλυψη οικιστικών ελλείψεων αποτελεί κινητήριο παράγοντα (Σιδηρόπουλος και Στεργίου, 2011:3-4). Εξάλλου και οι αστικές πολιτικές ανανέωσης στην ιστορική τους διαδρομή καταδεικνύουν πως ένας από τους βασικούς στόχους τους είναι η επίλυση υπαρχόντων προβλημάτων αστικών περιοχών, που αφορούν στην εγκαθίδρυση νέων οικιστικών καταλυμάτων (Roberts and Sykes, 2000:10).

Παράλληλα, δεν πρέπει να παραβλέπονται και άλλοι παράγοντες που οδηγούν σε πολιτικές αστικής αναγέννησης. Μία άλλη ανάγκη επέμβασης στον χώρο σχετίζεται με την πολιτιστική αξιοποίηση κάποιων περιοχών και την πολιτιστική προβολή τους, που συνήθως συνάδει και με την αισθητική ανάδειξη του τόπου (Σιδηρόπουλος και Στεργίου, 2011:3-4). Ένας άλλος λόγος για τον οποίο κρίνεται απαραίτητη η αστική ανανέωση είναι η εφαρμογή της ως μέσου πολιτικής περιορισμού της αστικής επέκτασης (Couch and Karecha, 2006:353-354). Τέλος, όπως εύστοχα σημειώνει από την πλευρά της η Lichfield, η αστική ανανέωση μπορεί επίσης να θεωρηθεί και ως βασικός τρόπος ανακατανομής των διαθέσιμων πόρων, παρέχοντας μεγαλύτερη ισότητα ευκαιριών στην αστική ζωή, με σκοπό την επίλυση κοινωνικών αντιθέσεων (Lichfield, 1984:112-113).

Οι πολιτικές αστικής αναγέννησης είναι πολύπλευρες και περιλαμβάνουν διάφορες πρακτικές ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση που καλούνται να εφαρμοστούν. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, σηματοδοτούνται από την ετικέτα του «εξευγενισμού» (gentrification). Οι πρωτοβουλίες «εξευγενισμού» εφαρμόζονται πλέον

σε ένα ευρύ πλαίσιο, αποτελώντας μέρος μίας παγκόσμιας τάσης για την αστική ανανέωση, καθώς είναι η βάση για το Βρετανικό αστικό μανιφέστο αναγέννησης και για τις ευρωπαϊκές πολιτικές που αφορούν στον αστικό χώρο. Διαφαίνεται έτσι η επιθυμία δημιουργίας μιας ευρωπαϊκής προσέγγισης για την αστική αναγέννηση με φιλόδοξες προσπάθειες να ενσωματωθεί ο «εξευγενισμός» στην καρδιά των διεθνικών αστικών πολιτικών (Atkinson, 2003:2343; Smith, 2002:444).

.1 Ιστορική αναδρομή κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου αστικής ανάπτυξης

.1.1 Μετασχηματισμοί των δυτικών κοινωνιών κατά τον 20^ο αιώνα και το αποτύπωμά τους στην πόλη

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, στις χώρες της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, κυρίαρχο μοντέλο ανάπτυξης, που αποτέλεσε την βάση για την μακρόχρονη μεταπολεμική οικονομική μεγέθυνση, ήταν αυτό του φορντισμού-κεϋνσιανισμού. Βασικά γνωρίσματα του φορντικού προτύπου ήταν η μαζική παραγωγή και κατανάλωση προϊόντων, η δημιουργία μεγάλων καθετοποιημένων βιομηχανικών μονάδων και η οικοδόμηση του κράτους πρόνοιας.

Όμως κάτω από την πίεση διαφόρων παραγόντων, που θα αναλυθούν στην συνέχεια και με έναυσμα την οικονομική κάμψη του 1973 (πετρελαϊκή κρίση), μπήκε σε κίνηση ένα σύνολο διαδικασιών, που σταδιακά οδήγησε σε ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης, που αποδίδεται στην διεθνή βιβλιογραφία με όρους όπως ευέλικτη συσσώρευση (flexible accumulation), μεταφορντισμός (post-fordism), νεοφορντισμός (neo-fordism).

Οι έννοιες του φορντισμού και του μεταφορντισμού προσλαμβάνουν ένα ευρύτερο σύνολο σημασιών, πέρα από την οργάνωση της βιομηχανικής παραγωγής, που αφορούν σε κοινωνικά πρότυπα, καταναλωτικές συμπεριφορές, εργασιακές σχέσεις, πολιτικοοικονομικές πρακτικές, αισθητικές κρίσεις και πολιτισμικές αξίες.

Η νέα συγκυρία, όπως εκφράστηκε στο σύνολο της κουλτούρας και της καθημερινότητας, έχει εισάγει στην θεωρητική συζήτηση έννοιες όπως μοντερνισμός / μεταμοντερνισμός, νεωτερικότητα / μετανεωτερικότητα και βιομηχανική / μεταβιομηχανική κοινωνία. Οι όροι αυτοί έχουν χρήση αντίστοιχη με εκείνη του σχήματος φορντισμός / μεταφορντισμός, ανάλογα με το πεδίο εξελίξεων που

εξετάζεται. Το συνθετικό «μετα-» στις παραπάνω έννοιες υποδηλώνει πως για την κατανόηση τους είναι απαραίτητη η αντιπαραβολή των βασικών τους χαρακτηριστικών με εκείνα που περιγράφουν το πριν. Η συνθετότητα, βέβαια, αυτών των στοιχείων, οι πολύπλοκες σχέσεις αλληλεπίδρασής τους και η ιδιαίτερη μορφή που πήραν σε κάθε χώρα σε συνάρτηση με τις τοπικές συνθήκες, δεν επιτρέπει παρά μόνο μια σχηματική προσέγγισή τους.

Ως έννοια, το καθεστώς συσσώρευσης αναπτύχθηκε, στα πλαίσια της θεωρίας της ρύθμισης, για να περιγράψει την συγκρότηση ευρύτερων δομών, όπου σύνολα κοινωνικών, οικονομικών και θεσμικών διευθετήσεων συμβάλλουν στην εξισορρόπηση παραγωγής και κατανάλωσης (Knox and Pinch, 2009:553).

Με τον όρο μεταφορντισμός δίνεται έμφαση στην ποιοτική διαφοροποίηση από το προϋπάρχον μοντέλο του φορντισμού, ενώ υποδηλώνεται μια τομή/ρήξη στην εξέλιξη των προτύπων παραγωγής και οργάνωσης. Αντίθετα, ο όρος νεοφορντισμός παραπέμπει σε μια δυναμική της συνέχειας (Ψαρρά, 2002:6).

Αν και οι όροι αυτοί έχουν πολλαπλό νόημα, μπορούμε σχηματικά να πούμε πως η νεωτερικότητα (modernity) και, αντίστοιχα, η μετανεωτερικότητα (postmodernity) αναφέρονται συνολικά σε μια εποχή, ενώ ο μοντερνισμός (modernism) και ο μεταμοντερνισμός (postmodernism) παραπέμπουν περισσότερο σε τρόπους σκέψης/φιλοσοφίας και σε πολιτισμικές τάσεις.

Το ζήτημα του περάσματος στην μετανεωτερικότητα έχει αποτελέσει αντικείμενο πλήθους ακαδημαϊκών και επιστημονικών αντιπαραθέσεων, με επίκεντρο το βάθος των μετασχηματισμών που αυτό υποδηλώνει, αλλά και τις πολλαπλές ερμηνείες που επιδέχεται ο όρος μεταμοντέρνο. Ωστόσο, ακόμα και αν οι μετασχηματισμοί που συντελέστηκαν κατά την δεκαετία του 1970 δεν σηματοδοτούν μια πραγματική τομή αλλά μια αναδιάταξη, στα πλαίσια πάντα του καπιταλιστικού συστήματος, έχει ουσιαστικό ενδιαφέρον να εξεταστούν οι διακριτές διαφορές που συνθέτουν το σχήμα νεωτερικότητα-μετανεωτερικότητα. Οι όποιες «διχοτομίες», τέλος, πρέπει πάντα να εξετάζονται στα πλαίσια της διαλεκτικής φορντικών-μεταφορντικών χαρακτηριστικών, αφού αυτά σε ένα βαθμό συνυπάρχουν και συντίθενται με διαφορετικό τρόπο κατά περίπτωση (στον χώρο και στον χρόνο).

Η Νεωτερική εποχή

Φορντισμός

Αναφορικά με τα φορντικά πρότυπα παραγωγής, ο όρος παραπέμπει στον αμερικανό βιομήχανο Henry Ford, ο οποίος, το 1914, εγκατέστησε, στο Ντίαρμπορν του Μίσιγκαν, ένα νέο εργοστασιακό σύστημα για την μαζική παραγωγή αυτοκινήτων, βασισμένο στην αυτόματη γραμμή συναρμολόγησης, ξεκίνησαν και αναπτύχθηκαν στις ΗΠΑ. Τα φορντικά πρότυπα παραγωγής εξαπλώθηκαν στην Ευρώπη ουσιαστικά μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε ο φορντισμός έγινε πλήρως ανεπτυγμένο και διακριτό καθεστώς συσσώρευσης (Harvey, 2007:182).

Σε επίπεδο παραγωγικής διαδικασίας, το φορντικό μοντέλο, υιοθετώντας τις αρχές του τείλορισμού, σύνολο αρχών που διατύπωσε ο Frederick Taylor, στο έργο του *The principles of scientific management* (1911), σύμφωνα με τις οποίες η αποτελεσματική, όπως προκύπτει από μελέτες «χρόνου και κίνησης», κατάτμηση της εργασιακής διαδικασίας σε επιμέρους απλές κινήσεις, μπορεί να επιφέρει σημαντική αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (Harvey, 2007:176), εισήγαγε τον διαχωρισμό μεταξύ χειρωνακτικής και επιτελικής εργασίας, στα πλαίσια μιας κάθετης και αυστηρής ιεραρχίας. Η εντατικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας βασίστηκε στην τεχνική της κινούμενης αλυσίδας συναρμολόγησης, όπου η ροή των παραγόμενων κομματιών και η ταχύτητα των μηχανών καθόριζαν τον ρυθμό των επαναλαμβανόμενων κινήσεων των εργατών.

Η επιστημονική οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, η τεχνολογική πρόοδος και η συγκρότηση μεγάλων μονάδων βιομηχανίας, επέτρεψαν την μαζική παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων. Οι επιχειρήσεις ανταγωνίζονταν στην βάση της μείωσης του κόστους παραγωγής, και, επωφελούμενες από εσωτερικές οικονομίες κλίμακας, παρήγαγαν μεγάλες ποσότητες ομοειδών προϊόντων, διατηρώντας μεγάλα αποθέματα τεμαχίων ανεξαρτήτως ζήτησης (Just-in-Case production) (Knox and Pinch, 2009:75-76). Υπενθυμίζεται ότι ο όρος εσωτερικές οικονομίες κλίμακας αναφέρεται σε παράγοντες που προκύπτουν στο εσωτερικό περιβάλλον της επιχείρησης και μειώνουν το κόστος παραγωγής του προϊόντος (π.χ. η αύξηση του όγκου παραγωγής).

Ο αυστηρός τεχνικός καταμερισμός της εργασίας, η αυτοματοποίηση και η εντατική εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης δημιούργησαν έναν «νέο τύπο» εργάτη, που, αποειδικευμένος και αποξενωμένος από το αντικείμενο της δουλειάς του και

εκτελώντας εργασίες ρουτίνας, υποβιβάστηκε σε «εξάρτημα της μηχανής». Από την παραπάνω διατύπωση καθίσταται προφανές πως η έννοια της αποειδίκευσης αναφέρεται στην απαξίωση των δεξιοτήτων και στην μείωση του επιπέδου γνώσεων των εργατών. Από την άλλη πλευρά, η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εργατών στα εργοστάσια ενδυνάμωσε τον συνδικαλισμό και τις συλλογικές διεκδικήσεις. Ο νέος συσχετισμός δυνάμεων που δημιουργήθηκε ώθησε το κράτος να συνθέσει ένα θεσμικό πλαίσιο ρύθμισης των ταξικών αντιθέσεων, με το οποίο κατοχυρώθηκαν γενικοί όροι εργασίας και θεσμοποιήθηκαν οι συλλογικές συμβάσεις. Οι αγώνες των εργατών υπήρξαν σημαντικότερος παράγοντας διαμόρφωσης της κρατικής πολιτικής. Παρόλα αυτά δεν ήταν ο μοναδικός. Η κοινωνική πολιτική απέβλεπε, επίσης, στην αποτροπή μιας νέας οικονομικής κρίσης, όπως και στην «νομιμοποίηση» του καπιταλιστικού συστήματος, μέσω της άμβλυνσης των ανισοτήτων.

Η δομή του φορντισμού, μεταπολεμικά, συμπληρώθηκε από ένα σύνολο πολιτικών θεμελίωσης του κράτους πρόνοιας, που βασίζονταν στη θεωρία του οικονομολόγου John Maynard Keynes και περιγράφονται με τον όρο κεϋνσιανισμός. Το κεϋνσιανό μοντέλο ρύθμισης πρότεινε έντονες κρατικές παρεμβάσεις στην οικονομία, με στόχο αφενός την διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της αγοράς, αφετέρου την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των πληθυσμών, ώστε να διαφυλαχτεί η κοινωνικοοικονομική σταθερότητα του συστήματος. Ειδικότερα, η παρέμβαση του κράτους πραγματοποιήθηκε με την θέσπιση ενός συνόλου θεσμών, που υποστήριζαν την ζήτηση για ιδιωτικά αγαθά και υπηρεσίες, στοιχείο απαραίτητο για μια αρμονική σχέση μεταξύ μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης (Knox and Pinch, 2009:70). Η διαχείριση της ζήτησης επετεύχθη κυρίως μέσω της εξασφάλισης του βασικού μισθού και της πλήρους απασχόλησης. Στις δραστηριότητες του κράτους πρόνοιας περιλαμβάνεται, επίσης, η παροχή επιδομάτων και κοινωνικών υπηρεσιών, όπως η εκπαίδευση, η υγειονομική περίθαλψη, η στέγαση, η κοινωνική ασφάλιση και πρόνοια.

Ως μια από τις βασικότερες προϋποθέσεις για την βιωσιμότητα του φορντικού μοντέλου αναδείχθηκε η μαζική κατανάλωση. Μαζική παραγωγή και μαζική κατανάλωση αποτέλεσαν τελικά δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, όπου η μία επανατροφοδοτούσε την άλλη. Για τις επιχειρήσεις, ο εργάτης, πέρα από φορέας εργατικής δύναμης, άρχισε να αποκτά ενδιαφέρον και ως καταναλωτής. Ήδη από τις αρχές του αιώνα, ο Henry Ford, αναγνωρίζοντας την σημασία της μαζικής κατανάλωσης, είχε καθιερώσει για τους εργάτες του ημερομίσθιο διπλάσιο από το μέσο

βιομηχανικό ημερομίσθιο της εποχής (Knox and Pinch, 2009:69). Με αυτόν τον τρόπο, αφενός επέβαλλε στους εργαζόμενους μια νέου τύπου πειθαρχία, αφετέρου τους παρείχε επαρκές εισόδημα ώστε να καταναλώνουν τα μαζικά παραγόμενα προϊόντα (Harvey, 2007:177).

Η καταναλωτική δραστηριότητα, την οποία ο Baudrillard αποκάλεσε «νέα παραγωγική δύναμη» (Baudrillard, 2005:55), υποστηρίχθηκε από την πολιτική του κράτους πρόνοιας, τους σχετικά υψηλούς μισθούς και το πιστωτικό σύστημα, ενώ προωθήθηκε (αν όχι «επιβλήθηκε») μέσω του μηχανισμού της διαφήμισης.

Τα νέα καταναλωτικά πρότυπα διαμορφώθηκαν στις ΗΠΑ, όπου, κατά το μεσοπόλεμο, συντονισμένα δίκτυα marketing χρησιμοποίησαν στην διαφήμιση τις νεοεμφανιζόμενες τότε ψυχαναλυτικές θεωρίες, για να ανάγουν τα αντικείμενα σε σύμβολα. Μάλιστα, μια πολύ ενδιαφέρουσα περιγραφή για τον τρόπο που χρησιμοποιήθηκαν οι θεωρίες της ψυχανάλυσης στην διαφήμιση υπάρχει στο ντοκιμαντέρ “The Century of the Self” (2002) του Adam Curtis. Σύμφωνα με αυτό, ο αμερικανός πρόεδρος Herbert Hoover, μετά την εκλογή του, το 1928, έθετε ένα νέο καθήκον στους ανθρώπους του επί των δημοσίων σχέσεων: «...να δημιουργήσετε επιθυμίες και να μετατρέψετε τον κόσμο σε διαρκώς κινούμενες μηχανές ευτυχίας, μηχανές-κλειδιά για την οικονομική πρόοδο». Αντίστοιχη άποψη διατύπωνε, την ίδια περίοδο, ο Paul Mazer της Lehman Brothers: «Η Αμερική πρέπει να περάσει από το αναγκαίο στο επιθυμητό. Ο κόσμος πρέπει να εκπαιδευτεί στο να επιθυμεί νέα πράγματα πριν ακόμα χαλάσουν τα παλιά. Πρέπει να δημιουργήσουμε μια νέα αμερικανική νοοτροπία: οι επιθυμίες πρέπει να επισκιάσουν τις ανάγκες» (The Century of the Self, 2002). Η διαφορά του νέου μοντέλου κατανάλωσης, πέρα από ότι απευθυνόταν σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, ήταν ότι τα υλικά αγαθά δεν υποδήλωναν πια απλά το επίπεδο ευημερίας και ιεραρχικής θέσης του κατόχου τους, αλλά απέκτησαν συμβολική αξία ως σημεία γνωρισμάτων και αξιών της προσωπικότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η προώθηση του αυτοκινήτου ως συμβόλου αρρενωπότητας ή ακόμα η σύνδεση του τσιγάρου με την ιδέα της γυναικείας ανεξαρτησίας.

Ο καταναλωτισμός διαδόθηκε στην Ευρώπη κυρίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρόλα αυτά, αν δεχτούμε τον ορισμό του Bauman για την κοινωνία των καταναλωτών ως «ένα είδος κοινωνίας που “εγκαλεί” τα μέλη της πρωτίστως ως προς την ικανότητά τους να καταναλώνουν» (Bauman, 2008:75), μπορούμε να ισχυριστούμε πως η μετάβαση σε αυτό το είδος κοινωνίας δεν ολοκληρώθηκε στα πλαίσια του

φορντισμού. Τα κανονικοποιημένα πρότυπα συμπεριφοράς που κυριάρχησαν κατά τα πρώτα τουλάχιστον μεταπολεμικά χρόνια βασίστηκαν περισσότερο στις προβαλλόμενες αξίες της εργασιακής ηθικής, της οικογένειας, της μακροπρόθεσμης ασφάλειας και της εθνικής ή τοπικής υπερηφάνειας (Harvey, 2007:174, Knox and Pinch, 2009:48).

Ωστόσο η δυνατότητα μαζικής και τυποποιημένης κατανάλωσης κατάφερε σταδιακά να υπονομεύσει την κοινωνικότητα και τα δίκτυα αλληλεγγύης που είχε στο παρελθόν αναπτύξει η εργατική τάξη, στα πλαίσια του κοινωνικού της διαχωρισμού και των περιορισμένων ευκαιριών που της δινόταν (Hobsbawm, 1999:250).

Εδώ πρέπει να επισημανθεί πως, ναι μεν το φορντικό μοντέλο οδήγησε στην άνοδο του επιπέδου υλικής διαβίωσης της μάζας του πληθυσμού, αλλά τα οφέλη του δεν αφορούσαν στους πάντες. Εν μέσω μιας «ευημερούσας» κοινωνίας, οι ανισότητες που απέρρεαν από την μη πρόσβαση στην προνομιούχο απασχόληση (και άρα στα διαφημιζόμενα αγαθά της μαζικής κατανάλωσης), για κάποιες ομάδες του πληθυσμού, ήταν ιδιαίτερα έντονες (Harvey, 2007: 193). Ο αποκλεισμός από ορισμένους τομείς της αγοράς εργασίας αφορούσε κυρίως σε διακρίσεις με βάση το φύλο, την φυλή και την εθνοτική ομάδα (Harvey, 2007:193, Knox and Pinch, 2009:73). Το εργατικό δυναμικό αποτελούνταν, κατά κύριο λόγο, από λευκούς άντρες. Επίσης, πέρα από μεγάλους βιομηχανικούς κλάδους που παρείχαν σχετικά υψηλούς μισθούς, υπήρχαν και τα λεγόμενα sweatshops, τα οποία αναπτύχθηκαν κυρίως στις ΗΠΑ, όπου τα υψηλά επίπεδα μετανάστευσης είχαν δημιουργήσει ένα πολυάριθμο εργατικό δυναμικό (Knox and Pinch, 2009:40), δηλαδή παραγωγικές μονάδες εντατικής και χαμηλόμισθης εργασίας (Knox and Pinch, 2009:73). Τέλος, σε ένα άλλο επίπεδο κριτικής, μπορούμε να παραθέσουμε το επιχείρημα του Baudrillard για την εξισωτική ιδεολογία της ευημερίας:

Η Επανάσταση της ευημερίας είναι η κληρονόμος, η εκτελέστρια της διαθήκης της Αστικής επανάστασης ή απλώς κάθε επανάστασης που αναγορεύει σε βασική αρχή την ισότητα των ανθρώπων, χωρίς να μπορεί (ή χωρίς να θέλει) να την πραγματοποιεί στο βάθος. Η δημοκρατική βασική αρχή μετατρέπεται τότε από πραγματική ισότητα των ικανοτήτων, των υπευθυνοτήτων, των κοινωνικών ευκαιριών, της ευτυχίας (με την πλήρη σημασία του όρου) σε ισότητα ενώπιον του αντικειμένου και άλλων πρόδηλων σημείων της κοινωνικής επιτυχίας και της ευτυχίας (Baudrillard, 2005:46).

Μοντερνισμός

Ο μεταπολεμικός πολεοδομικός σχεδιασμός, στις χώρες της Δύσης, βασίστηκε στις αρχές του μοντερνισμού, εξυπηρετώντας αρχικά την ανάγκη για μαζική ανοικοδόμηση των πόλεων, που είχαν πληγεί από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ο μοντερνισμός υπήρξε το κυρίαρχο αισθητικό και φιλοσοφικό κίνημα της εποχής της νεωτερικότητας. Αφενός υιοθέτησε τις αρχές επιστημονικής ανάλυσης και ορθολογικής σκέψης του Διαφωτισμού, αφετέρου επηρεάστηκε από την αίσθηση του εφήμερου και της συνεχούς αλλαγής που ανέδειξε η τεχνολογική πρόοδος και ο σύγχρονος τρόπος ζωής στην πόλη. Η εκβιομηχάνιση, ο εκσυγχρονισμός, οι νέοι τρόποι παραγωγής και κατανάλωσης, η εξέλιξη των μηχανών και των μεταφορικών συστημάτων, η αστικοποίηση αποτέλεσαν βασικά χαρακτηριστικά της εποχής της νεωτερικότητας. Ο μοντερνισμός ουσιαστικά αναδύθηκε ως απάντηση σε αυτές τις νέες συνθήκες, προσπαθώντας στη συνέχεια να τις τροποποιήσει ή να τις στηρίξει (Harvey, 2007:48).

Ο Harvey τοποθετεί τις απαρχές του πολιτισμικού μοντερνισμού στο Παρίσι, μετά την εξέγερση του 1848 (Harvey, 2007:44). Μέχρι την δεκαετία του 1970, οπότε αρχίζει σταδιακά να συντελείται η μετατόπιση στον μεταμοντερνισμό, το κίνημα του μοντερνισμού εξέλαβε διακριτά χαρακτηριστικά, τα οποία διέφεραν από τόπο σε τόπο και υπέστη ποιοτικούς μετασχηματισμούς, που υπαγορεύονταν από τις ιστορικές συνθήκες κάθε εποχής. Άλλωστε, οι αξίες του ριζοσπαστισμού, της ρήξης με το παρελθόν και της «δημιουργικής καταστροφής», η αντίληψη πως για την δημιουργία ενός νέου κόσμου είναι απαραίτητη η φθορά και η καταστροφή πολλών παλαιότερων αξιών και πραγμάτων, που υιοθέτησαν οι καλλιτεχνικές πρωτοπορίες στα τέλη του 19ου αιώνα, δημιούργησαν το κατάλληλο περιβάλλον για την διαμόρφωση ποικίλων αισθητικών ρευμάτων (ιμπρεσιονισμός, κυβισμός, σουρεαλισμός, εξπρεσιονισμός, ντανταϊσμός, κ.λπ.).

Παρά την αίσθηση μιας κατακερματισμένης πραγματικότητας, τους καλλιτέχνες του μοντερνισμού απασχόλησε ιδιαίτερα η έκφραση μιας αιώνιας, αμετάβλητης και οικουμενικής αλήθειας. Συχνά μάλιστα οι συνεχείς πειραματισμοί, οι ιδιαίτεροι τρόποι αναπαράστασης και οι ριζοσπαστικές πρακτικές που ακολουθούσαν απέβλεπαν στην αποτύπωση αυτού του μηνύματος, μέσω της πρόκλησης και της πρωτοτυπίας (Harvey, 2007:45).

Ιδιαίτερα πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε το μοντέρνο κίνημα έφτασε στο απόγειό του, συνέβη ένας βασικός μετασχηματισμός στην δομή και στο ύφος του. Η αντίληψη της «τέχνης για την τέχνη» και ο ελιτισμός, στοιχεία που ήταν σε κάποιο βαθμό υπαρκτά στους κύκλους των δημιουργών και των παραγωγών πολιτισμικών προϊόντων, έδωσαν την θέση τους στην πολιτικοποιημένη τέχνη και στην προσπάθεια προσέγγισης των κοινωνικών ζητημάτων. Το μοντέρνο κίνημα στο σύνολό του ασπαζόταν μια διεθνιστική και αντι-ιεραρχική στάση, με πολλούς καλλιτέχνες του να υποστηρίζουν την υπόθεση της κοινωνικής αλλαγής και του κομμουνισμού (π.χ. Picasso, Aragon, Bunuel). Ωστόσο, υπήρξαν μοντερνιστές καλλιτέχνες που συνδέθηκαν με αντιδραστικά και φασιστικά καθεστώτα (π.χ. ιταλοί φουτουριστές) (Harvey, 2007:60) και τελικά, οι τάσεις πολιτικής στράτευσης των καλλιτεχνών ήταν ιδιαίτερα έντονες και, κατά τον μεσοπόλεμο, ωθούμενες από σημαντικά ιστορικά γεγονότα και συνθήκες, όπως ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918), η άνοδος του κομμουνισμού και των κοινωνικών κινημάτων, η Γερμανική Επανάσταση (1918-1919), η Οκτωβριανή Επανάσταση (1917) και η δημιουργία της Σοβιετικής Ένωσης.

Στα πλαίσια των καλλιτεχνικών κινημάτων του μοντερνισμού αναπτύχθηκε ένας ιδιαίτερος προβληματισμός για την πόλη και την αστική εμπειρία, η οποία αποτέλεσε αντικείμενο πλήθους έργων, στα εικαστικά, τον κινηματογράφο και την λογοτεχνία (Μαντουβάλου, 2007α:99). Παράλληλα εκφράστηκαν οι πρώτες διακηρύξεις για μια νέα αρχιτεκτονική και πολεοδομία, σε αντιπαράθεση με τον μέχρι τότε «επίσημο» σχεδιασμό του νεοκλασικισμού και των μνημειακών κέντρων (Σαρηγιάννης, 2007:115).

Ο μοντερνισμός, ως «τέχνη των πόλεων» (Harvey, 2007:51) και η νέα κοινωνική πραγματικότητα που διαμόρφωναν οι συνθήκες της νεωτερικότητας καθόρισαν τις θεωρητικές αρχές της μεσοπολεμικής πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής. Αυτές εκφράστηκαν κυρίως μέσα από τα CIAM, τα οποία οργανώθηκαν στα πλαίσια του μοντέρνου κινήματος, λειτουργώντας από το 1928 έως το 1959 (συνολικά 11 συνέδρια). Τα πορίσματα του 4ου CIAM (1933), γνωστά ως «Χάρτα της Αθήνας», αποτέλεσαν το θεωρητικό υπόβαθρο του αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Μαντουβάλου, 2007α:102-103), συνδυαστικά με τα Διεθνή Συνέδρια Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, την γερμανική σχολή Bauhaus και τις προτάσεις πρωτοπόρων αρχιτεκτόνων (Le Corbusier, Mies van der Rohe, Walter Gropius). Η σχολή του Bauhaus ιδρύθηκε από τον αρχιτέκτονα Walter Gropius, το 1919 στη Βαϊμάρη, ως Ανώτερη Τεχνική Σχολή, με αντικείμενα την αρχιτεκτονική, τον σχεδιασμό βιομηχανικών αγαθών, τις εικαστικές τέχνες κ.ά.

(Σαρηγιάννης, 2007:122). Στα πλαίσια του εκπαιδευτικού προγράμματος της σχολής δόθηκε ισάξια σημασία στην θεωρητική/σχεδιαστική και στην χειρωνακτική/εργαστηριακή εργασία (Μαντουβάλου, 2007α:106). Το 1925 η σχολή του Bauhaus μεταφέρθηκε στο Dessau, όπου και λειτούργησε μέχρι το 1931. Τότε μεταφέρθηκε ξανά, αυτή την φορά στο Βερολίνο και έκλεισε οριστικά το 1933, λόγω της ανόδου του ναζιστικού καθεστώτος (Μαντουβάλου, 2007α: 106).

Οι αρχιτέκτονες και οι πολεοδόμοι της εποχής, γοητευμένοι από τα στοιχεία της μηχανικής, της κίνησης και της ταχύτητας υποστήριξαν την λειτουργική και ορθολογική οργάνωση του χώρου. Το ενδιαφέρον τους στράφηκε σε ζητήματα όπως η ιδιοκτησία της γης, η στέγαση των οικονομικά ασθενέστερων, η συλλογική κατοικία (ο όρος συλλογική κατοικία περιγράφει ένα κτήριο ή συγκρότημα κτηρίων, όπου κατοικούν ομάδες ατόμων, π.χ. φοιτητικές και εργατικές εστίες, οικοτροφεία, ψυχιατρεία, ιδρύματα φροντίδας ηλικιωμένων κτλ.), η εξυπηρέτηση των καθημερινών αναγκών των κατοίκων της πόλης και η αναβάθμιση των συνθηκών διαβίωσής τους (Μαντουβάλου, 2007α:102). Η συμφόρηση των πόλεων, οι άσχημες συνθήκες κατοίκησης για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων στις αγροτικές περιοχές σηματοδοτούσαν ότι η εξασφάλιση των βασικών μέσων επιβίωσης μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της καλλιέργειας για αυτοκατανάλωση. Αυτή η προοπτική χάθηκε για τους αγροτικούς πληθυσμούς που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις, αφού ήταν πια υποχρεωμένοι να εξασφαλίζουν τα απαραίτητα αγαθά μέσω της αγοράς. Επομένως, μεγάλες ομάδες του πληθυσμού, που δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να συμμετέχουν στην λειτουργία της αγοράς (π.χ. άνεργοι), αναγκάζονταν να ζουν εξαθλιωμένες στο περιθώριο (Μαντουβάλου, 2007β:7), οπότε η ανεργία, η περιβαλλοντική υποβάθμιση και τα συνακόλουθα ψυχολογικά προβλήματα, που συνδέονταν με την ζωή στην πόλη συνέθεταν μια πραγματικότητα, η οποία, όπως υποστήριζαν, θα μπορούσε να βελτιωθεί με την σωστή χρήση του σχεδιασμού. Στην ουσία, αυτή η πραγματικότητα, ως έκφραση της μετάβασης σε νέες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές σχέσεις, υπήρξε, σύμφωνα με τον Benevolo, αιτία της ανάδυσης της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, πολύ περισσότερο από οποιαδήποτε καθαρά καλλιτεχνική ή τεχνική αναζήτηση (Τουνικιώτης, 2002:94).

Ο προβληματισμός των μοντερνιστών στράφηκε, έτσι, στην ανεύρεση τρόπων οργάνωσης, ώστε τα οφέλη της εκβιομηχάνισης και του εκσυγχρονισμού να κατανεμηθούν σε όλα τα στρώματα του πληθυσμού. Πράγματι, η προσπάθεια εναρμονισμού του αρχιτεκτονικού/πολεοδομικού και του κοινωνικού προγράμματος,

καθώς και η πεποίθηση πως ο σχεδιασμός πρέπει, πρακτικά, να συμβάλλει στην υλοποίηση των συλλογικών στόχων, αποτέλεσαν βασικά γνωρίσματα του μοντέρνου κινήματος (Harvey, 2007:101).

Παράλληλα, οι εξελίξεις στην τεχνολογία και στην μηχανική, καθώς και η χρήση υλικών, όπως το οπλισμένο σκυρόδεμα, ο χάλυβας και το γυαλί, ανέδειξαν νέες δυνατότητες, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται η εκβιομηχάνιση του κατασκευαστικού τομέα (τυποποίηση και μαζική παραγωγή των δομικών στοιχείων και υλικών) και η ανάπτυξη της υψηλής δόμησης. Κάτι τέτοιο διευκόλυνε την ανέγερση μεγάλων οικοδομικών συγκροτημάτων, τα οποία θα μπορούσαν να στεγάσουν είτε κοινωνικές υπηρεσίες (νοσοκομεία, σχολεία, πανεπιστήμια, ιδρύματα, κ.λπ.) είτε κατοικίες για τις λαϊκές τάξεις.

Ειδικότερα, στο 2ο CIAM (Φρανκφούρτη, 1929), κεντρικό θέμα ήταν η κατοικία ελαχίστων διαστάσεων, η οποία θα μπορούσε να παραχθεί βιομηχανικά και να καλύψει τις στεγαστικές ανάγκες μεγάλων μεγεθών πληθυσμού (Σαρηγιάννης, 2007:126). Το 3ο CIAM (Βρυξέλλες, 1930), με θέμα τους ορθολογικούς τρόπους οικοδόμησης, ερεύνησε τις προοπτικές που αναδείκνυε η δόμηση πολυώροφων κτηρίων. Όπως υποστηρίχτηκε, η ανάπτυξη της πόλης σε ύψος, σε αντίθεση με την δημιουργία πυκνών οικισμών χαμηλής δόμησης, θα μπορούσε να δώσει λύση στο ζήτημα της οικονομικής κατοικίας, αλλά και της έλλειψης ανοιχτών χώρων (Σαρηγιάννης, 2007:127).

Η αναγνώριση της περίπλοκης σχέσης δομημένου περιβάλλοντος-κοινωνίας, η προτεραιότητα που δόθηκε στην εξυπηρέτηση των αναγκών του ανθρώπου και στην λειτουργικότητα, η έντονη πολιτικοποίηση, η ρήξη με την αρχιτεκτονική του ιστορικισμού, καθώς και οι νέες δυνατότητες στις κατασκευές, δημιούργησαν ένα πλέγμα συνθηκών, που υπαγόρευσε τα μορφολογικά πρότυπα του μοντερνισμού. Αυτά συνίστανται κυρίως στην απόρριψη των διακοσμητικών στοιχείων και στην χρήση απλών γεωμετρικών σχημάτων, επίπεδων επιφανειών, κατακόρυφων και οριζόντιων γραμμών, στέρεων όγκων και ασυμμετριών.

Εδώ η έννοια του ιστορικισμού χρησιμοποιείται για να δηλώσει την αρχιτεκτονική που εμπνέεται από στυλ προηγούμενων περιόδων, χρησιμοποιώντας τα μορφολογικά τους πρότυπα (π.χ. νεοκλασικισμός) (Τουρνικιώτης, 2002:239).

Όσον αφορά στον τομέα της πολεοδομίας, ιδιαίτερα σημαντικά ήταν τα πορίσματα του 4ου CIAM, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1933, με κεντρικό θέμα την λειτουργική πόλη. Τα συμπεράσματα και οι προτάσεις του 4ου CIAM

δημοσιεύτηκαν το 1943, από τον Le Corbusier, με τον τίτλο «Η Χάρτα της Αθήνας» (La Charte d'Athènes, Paris 1943) (Σαρηγιάννης, 2007:130).

Σύμφωνα με το κείμενο της Χάρτας (Βασική πηγή για τα πορίσματα της Χάρτας αποτέλεσε το κείμενο The Athens Charter, 1933, σε μετάφραση του J. Tyrwhitt από το γαλλικό κείμενο *La Charte d'Athènes, Paris, 1943*, <http://www.gettv.edu/conservation/research/resources/charters/charter04.html>).:

- Η πόλη αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής οντότητας. Ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες έχουν διαμορφώσει τον ξεχωριστό χαρακτήρα κάθε πόλης.
- Η μορφή της πόλης πρέπει να διασφαλίζει ταυτόχρονα τις ατομικές και τις συλλογικές ελευθερίες, σε υλικό και πνευματικό επίπεδο, καθώς και να ικανοποιεί τις βιολογικές και ψυχολογικές ανάγκες των κατοίκων της. Τα ψυχολογικά και βιολογικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου δέχονται την επιρροή του φυσικού, οικονομικού και πολιτικού του περιβάλλοντος.
- Οι τέσσερις λειτουργίες της πόλης (κατοικία, αναψυχή, εργασία, κυκλοφορία) αποτελούν τα «κλειδιά» για τον πολεοδομικό σχεδιασμό. Το σχέδιο της πόλης πρέπει να προσδιορίζει την εσωτερική δομή των τομέων κάθε λειτουργίας, αλλά και την συνάρθρωσή τους στον χώρο. Η χωρική διάκριση των χρήσεων γης (zoning) οφείλει να προάγει την αρμονική σχέση των λειτουργιών, οι οποίες θα συνδέονται μέσω ενός ορθολογικά σχεδιασμένου συγκοινωνιακού δικτύου. Ειδικότερα περιγράφονται τα προβλήματα που σχετίζονται με κάθε λειτουργία και οι αντίστοιχες προτεινόμενες λύσεις:
- Κατοικία: Η κατοικία αναφέρεται ως θεμελιώδες πολεοδομικό στοιχείο για τον σχεδιασμό. Αναγνωρίζονται οι άσχημες συνθήκες και οι υψηλές πυκνότητες κατοίκησης σε κάποιες περιοχές των πόλεων (κυρίως κεντρικές), η έλλειψη χώρων πρασίνου, τα προβλήματα που δημιουργεί η γειτνίαση κατοικίας-βιομηχανίας και κατοικίας-οδικών αρτηριών, η αυθαίρετη ανάπτυξη των προαστίων, η έλλειψη και η άνιση κατανομή κοινωνικών υπηρεσιών και υποδομών. Προτείνεται η χωροθέτηση των περιοχών κατοικίας σε τοποθεσίες που πλεονεκτούν όσον αφορά στην τοπογραφία, στο κλίμα και στον διαθέσιμο χώρο πρασίνου. Επίσης προτείνεται η χρήση των νέων κατασκευαστικών δυνατοτήτων στην ανάπτυξη κτιρίων καθ' ύψος (με διαίρεσή τους σε διαμερίσματα) και με απόσταση μεταξύ τους, ώστε να εξασφαλίζονται μεγάλοι ελεύθεροι χώροι.

- **Αναψυχή:** Σχετικά με την λειτουργία της αναψυχής, βασικό πρόβλημα θεωρείται η ανεπάρκεια ανοιχτών-ελεύθερων χώρων, η λανθασμένη χωροθέτησή τους και η δυσκολία πρόσβασης σε αυτούς. Έτσι προτείνεται η δημιουργία ανοιχτών και ευπρόσιτων χώρων σε κάθε περιοχή κατοικίας, ενώ στις προτεινόμενες παρεμβάσεις για την δημιουργία ανοιχτών-ελεύθερων χώρων παρουσιάζεται ως επιμέρους λύση και η κατεδάφιση έντονα υποβαθμισμένων φτωχογειτονιών (slums), καθώς και η διατήρηση και αξιοποίηση των φυσικών τοπίων (ποτάμια, δάση, βουνά, λόφοι, θάλασσα, κ.λπ.).
- **Εργασία:** Εντοπίζεται το πρόβλημα της μη ορθολογικής σύνδεσης κατοικίας-εργασίας, γεγονός που επιβάλλει στους εργαζόμενους να διανύουν καθημερινά μεγάλες αποστάσεις, σπαταλώντας πολύ χρόνο στις μετακινήσεις. Ένα δεύτερο πρόβλημα είναι η αυθαίρετη χωροθέτηση της βιομηχανίας στις αστικές περιοχές. Επομένως υποδεικνύεται αφενός η μείωση στο ελάχιστο των αποστάσεων μεταξύ χώρων εργασίας και κατοικίας, αφετέρου ο διαχωρισμός βιομηχανίας-κατοικίας, με την παρεμβολή μεταξύ τους ανοιχτών χώρων πρασίνου.
- **Κυκλοφορία:** Εδώ το βασικό πρόβλημα εντοπίζεται στο ανεπαρκές, ακατάλληλης γεωμετρίας, «ακατάστατο» και πολλές φορές απαρχαιωμένο οδικό δίκτυο, που δεν εξυπηρετεί την κυκλοφοριακή ροή των σύγχρονων οχημάτων. Κατ' αρχάς θεωρείται σημαντική η ανάλυση στατιστικών κυκλοφοριακών δεδομένων, ώστε να προσδιοριστούν τα κυκλοφοριακά προβλήματα, οι ιδιαίτερες μορφές τους, καθώς και οι πλέον επιβαρυνμένες διαδρομές. Προτείνεται ο σχεδιασμός του συγκοινωνιακού δικτύου, ώστε να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις των νέων μέσων μεταφοράς, η κατασκευή ανισόπεδων κόμβων, ο διαχωρισμός πεζόδρομων-αυτοκινητόδρομων, η κατηγοριοποίηση των οδών και η απομόνωση των δρόμων αυξημένης κυκλοφορίας με την χρήση διαχωριστικών ζωνών πρασίνου.
- Είναι σημαντική η διατήρηση και προστασία αξιόλογων, από αρχιτεκτονική άποψη, ιστορικών κτιρίων, αλλά απορρίπτεται η χρήση παλιότερων αρχιτεκτονικών στυλ σε νέες κατασκευές.
- Τα μεγέθη, όσον αφορά στο δομημένο περιβάλλον, πρέπει να είναι αντίστοιχα της ανθρώπινης κλίμακας.

- Το σχέδιο πόλης πρέπει να εξασφαλίζει την μέγιστη οικονομία χρόνου κατά τον καθημερινό κύκλο δραστηριοτήτων και μετακινήσεων μεταξύ των λειτουργιών.
- Η κατά ύψος ανάπτυξη των κτιρίων δίνει την δυνατότητα απελευθέρωσης επιφανειών για χρήσεις αναψυχής και κυκλοφορίας.
- Η ανάπτυξη της πόλης πρέπει να ακολουθεί ένα σχεδιαστικό πρόγραμμα, το οποίο θα βασίζεται σε αναλυτικές μελέτες ειδικών επιστημόνων, θα συνυπολογίζει τις κοινωνικές ανάγκες και τους διαθέσιμους πόρους (φυσικούς, οικονομικούς, κ.λπ.), θα εξετάζει την πόλη στα πλαίσια της ευρύτερης περιοχής επιρροής της, θα ενσωματώνει τις νέες τεχνολογίες.
- Για την εφαρμογή ενός ορθολογικού σχεδιαστικού προγράμματος αστικής ανανέωσης πρέπει, μέσω των κατάλληλων ρυθμίσεων, να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της κατάτμησης της γης σε μικροϊδιοκτησίες.
- Αναγνωρίζεται η επιρροή του πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού παράγοντα στην πρόοδο όλων των απαιτούμενων διαδικασιών ανάπτυξης.
- Τα ιδιωτικά συμφέροντα πρέπει να υποτάσσονται στο συμφέρον της κοινότητας.

Οι ιδέες και οι τάσεις που διαμορφώθηκαν κατά τον μεσοπόλεμο καθόρισαν τον μεταπολεμικό πολεοδομικό σχεδιασμό και τις πρακτικές ανοικοδόμησης και ανάπτυξης των πόλεων στις δυτικές, αλλά και στις σοσιαλιστικές, βιομηχανικές χώρες (Μαντουβάλου, 2007α:104).

Μεταπολεμική πολεοδομία και αστική ανάπτυξη

Μετά το 1945, οπότε διαδίδονται και στην Ευρώπη τα φορντικά πρότυπα παραγωγής, ξεκινά η περίοδος του ύστερου μοντερνισμού (Harvey, 2007:64). Είναι η περίοδος που ο μοντερνισμός απομακρύνεται από τον ανατρεπτικό του χαρακτήρα, καθώς επιλεκτικά ενσωματώνεται στον κυρίαρχο λόγο. Η μοντέρνα τέχνη αφομοιώνεται από τους μηχανισμούς της αγοράς και αποκτά «ένα είδος αστικής ευυποληψίας» (Wollin, 1988).

Στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία, το κοινωνικό σχέδιο, στο οποίο έδιναν προτεραιότητα οι θεωρητικές αναζητήσεις του μεσοπολεμικού μοντερνισμού, είτε μπήκε στο περιθώριο, είτε εφαρμόστηκε μονοσήμαντα, ώστε να εκτονωθούν οι

κοινωνικές εντάσεις. Ο σχεδιασμός και η εφαρμογή του συνδέθηκαν με χαρακτηριστικά όπως ο γραφειοκρατικός έλεγχος της διαχείρισης του χώρου, ο τεχνοκρατισμός, η αυστηρή λειτουργική αισθητική και η ομοιομορφία.

Το είδος πολεοδομικού σχεδιασμού που επικράτησε ήταν ο λεγόμενος καθολικός σχεδιασμός (comprehensive planning), ο οποίος εφαρμόστηκε αρχικά στην Βρετανία (Μαρμαράς, 2002:71). Η μεθοδολογία του καθολικού σχεδιασμού αφενός εξέταζε την πόλη ως ένα σύνολο, του οποίου τα στοιχεία συνδέονται με πολύπλοκες σχέσεις αλληλεξάρτησης, αφετέρου αναγνώριζε τον αντίκτυπο που έχουν στην οργάνωση του χώρου οι κοινωνικοί, οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες (Αραβαντινός, 1997:57). Ως προϊόν της «καθολικής» πολεοδομικής μελέτης προέκυπτε το Ρυθμιστικό Σχέδιο, όπου περιγράφονταν οι ευρύτερες επιδιώξεις σχετικά με την ανάπτυξη της πόλης, αλλά και οι ειδικότερες παρεμβάσεις που έπρεπε να υλοποιηθούν (Αραβαντινός, 1997:58). Έτσι, το ρυθμιστικά σχέδια αποτελούσαν οδηγό για κάθε επένδυση στον χώρο, είτε αυτή ήταν δημόσια είτε ιδιωτική, ενώ καθόριζαν την πολεοδομική οργάνωση της πόλης (π.χ. χρήσεις γης, κυκλοφοριακές συνδέσεις, κοινωνικές και τεχνικές υποδομές) (Μαντουβάλου 2007γ:92).

Χαρακτηριστικές εκφράσεις του μεταπολεμικού σχεδιασμού ήταν η οριοθέτηση ομοιογενών ζωνών δραστηριοτήτων (zoning), η εφαρμογή πολεοδομικών προτύπων που εξασφάλιζαν βασικές κοινωνικές υποδομές (σχολεία, νοσοκομεία, συγκοινωνία, πράσινο, κ.λπ.) και η οργανωμένη δόμηση μεγάλων συγκροτημάτων κατοικίας στην περιφέρεια των πόλεων (Μαντουβάλου 2007γ:92). Το σύνολο των πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών πρακτικών αποτέλεσε μια από της συνιστώσες της πολιτικής του κράτους πρόνοιας, συμβάλλοντας στην βελτίωση των συνθηκών κατοίκησης και γενικότερα στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού.

Συνεπώς, στον βαθμό που η πολιτική του κράτους πρόνοιας διευκόλυνε την νομιμοποίηση του κοινωνικοοικονομικού συστήματος και την ενσωμάτωση των λαϊκών στρωμάτων στις διαδικασίες μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης, το ίδιο ίσχυε και για την πολεοδομική πρακτική. Ειδικότερα, ο Manuel Castells, στο έργο του *La Question Urbaine* (Το ζήτημα της πόλης, Castells, 1972), υποστήριξε πως το κράτος, μεταξύ άλλων παροχών πρόνοιας που προσφέρει στους πολίτες, οργανώνει και επιδοτεί την κατοίκηση και την μετακίνηση, στα πλαίσια της αναπαραγωγής ενός υγιούς και άρα αποτελεσματικού (για το κεφάλαιο) εργατικού δυναμικού (Savage and Warde, 2005:281).

Οι αρχές οργάνωσης της λειτουργικής πόλης χρησιμοποιήθηκαν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, προς εξυπηρέτηση του καπιταλιστικού τρόπου ανάπτυξης. Έτσι, η κατασκευή μεγάλων εργοστασιακών μονάδων, ο εξορθολογισμός των συστημάτων κυκλοφορίας (Harvey, 2007:105), η εφαρμογή τεχνικών για μεταφορές μεγάλης ταχύτητας (Harvey, 2007:65) και η οργανωμένη δόμηση συγκροτημάτων εργατικών κατοικιών (απ' όπου θα μπορούσε να αντληθεί το κατάλληλο εργατικό δυναμικό) υποστήριξαν τις διαδικασίες συσσώρευσης του βιομηχανικού κεφαλαίου. Ένα επίσης χαρακτηριστικό παράδειγμα, όχι μόνο σε πρακτικό αλλά και σε συμβολικό επίπεδο, αποτελεί η χρήση των μορφολογικών προτύπων του μοντερνισμού στην οικοδόμηση επιβλητικών κτισμάτων, που εξυμνούσαν το κύρος και την δύναμη των εταιρειών και των κέντρων εξουσίας (Harvey, 2007:64).

Παρ' όλα αυτά θεωρείται πως η εφαρμογή των ορθολογικών διαδικασιών σχεδιασμού, που είχε προτείνει το μοντέρνο κίνημα, ανταποκρίθηκε στις τότε απαιτήσεις για άμεση αναδιοργάνωση των πόλεων και αποκατάσταση των καταστροφών του πολέμου, σε μια περίοδο όπου «ο εξαστισμός πήρε διαστάσεις άγνωστες προηγούμενα στην ιστορία» (Hobsbawm, 1999:240). Έτσι, οι «μοντερνιστικές» λύσεις ήταν επιτυχείς στον βαθμό που, παρά τα περιορισμένα διαθέσιμα μέσα, συνέβαλαν στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στην πόλη, στην ανανέωση του πολεοδομικού ιστού, στην ενίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής ευημερίας (Harvey, 2007:106) και στην στέγαση των οικονομικά ασθενέστερων, ως έμπρακτη αναγνώριση του δικαιώματος στην κατοικία.

Μια από τις βασικότερες χωρικές εκφράσεις της μεταπολεμικής ανάπτυξης, καθώς η εκβιομηχάνιση εντεινόταν και διαδιδόταν το φορντικό πρότυπο παραγωγής, ήταν η συγκέντρωση μεγάλων βιομηχανικών μονάδων στα αστικά κέντρα των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών (Knox and Pinch, 2009:77). Ωστόσο η βιομηχανία, εν αντιθέσει με παλιότερα που, για λόγους προσβασιμότητας, καταλάμβανε κεντρικές περιοχές, μετακινήθηκε στην περιφέρεια της πόλης. Ο ανταγωνισμός για την χωροθέτηση στο κέντρο της πόλης και η συνακόλουθη αύξηση των τιμών της γης (Knox and Pinch, 2009:66), η βελτίωση των συστημάτων μεταφοράς, καθώς επίσης και το μεγάλο μέγεθος του φορντιστικού εργοστασίου, ώθησαν τις επιχειρήσεις στην αναζήτηση μεγαλύτερων και φθηνότερων εκτάσεων γης στις παρυφές των πόλεων.

Όσον αφορά στον τύπο πολεοδομικής ανοικοδόμησης που προωθήθηκε και στον τρόπο που διευθετήθηκε το ζήτημα των πολύ υψηλών ρυθμών αστικοποίησης (οι υψηλοί ρυθμοί αστικοποίησης ανακόπτονται μετά το 1970 (Μαντουβάλου, 2007γ:92))

και άρα της απαίτησης για κάλυψη τεράστιων αναγκών, υπήρξαν σημαντικές διαφορές μεταξύ χωρών. Για παράδειγμα, στην Βρετανία η νομοθεσία οδήγησε στην σχεδιασμένη ανάπτυξη νέων πόλεων (Hall P., 2002:68), στην ανανέωση των υφιστάμενων και στην υψηλής πυκνότητας δόμηση των ελεύθερων επιφανειών σε ήδη δομημένες περιοχές (Harvey, 2007:105). Αντίθετα, στις ΗΠΑ η πολεοδομική πολιτική ευνόησε την δημιουργία προαστίων, μέσω των κρατικών επιδοτήσεων για την οικοδόμηση κατοικιών και τις δημόσιες επενδύσεις στην κατασκευή αυτοκινητόδρομων μεταξύ πόλεων και Πολιτειών (Harvey, 2007:105). Το νομοσχέδιο για την δημιουργία νέων πόλεων (New Towns Act) τέθηκε σε εφαρμογή το 1946 και μέχρι το 1950 είχαν σχεδιαστεί 14 νέες πόλεις σε Αγγλία και Ουαλία. Τελικά μέχρι το 1980 είχαν κατασκευαστεί στην Βρετανία συνολικά 28 νέες πόλεις (Hall P., 2002:68).

Στις ευρωπαϊκές πόλεις, η προαστιακή ανάπτυξη, κατά την περίοδο του φορντισμού, δεν ήταν τόσο εκτενής όσο στις ΗΠΑ (Savage and Warde, 2005:147), ενώ σε κάποιες περιπτώσεις αναπτύχθηκαν συγκεκριμένες πολιτικές περιορισμού της μεγέθυνσης του αστικού χώρου. Στην Βρετανία, για παράδειγμα, δημιουργήθηκαν ζώνες πρασίνου που περιέβαλαν τις πόλεις, παρεμποδίζοντας την περαιτέρω εξάπλωσή τους (Hall P., 2002:104-105), ενώ στην Γαλλία, για να περιοριστεί η μεγέθυνση του Παρισιού, εφαρμόστηκαν χωροταξικές πολιτικές ανάπτυξης άλλων αστικών κέντρων, ώστε αυτά να λειτουργήσουν ως «αντίβαρο» στην επέκταση της πρωτεύουσας (Hall P., 2002:156). Στα πλαίσια αυτής της τακτικής, το σχέδιο του 1965 (Schema Directeur d' Amenagement et d' Urbanisme) για την ευρύτερη περιοχή του Παρισιού πρότεινε την δημιουργία οχτώ νέων πόλεων, από τις οποίες τελικά υλοποιήθηκαν οι πέντε (Hall P., 2002:158,160).

Ωστόσο η μεταπολεμική πληθυσμιακή έκρηξη (Knox and Pinch, 2009:48) και οι υψηλοί ρυθμοί αστικοποίησης «πίεζαν» για διεύρυνση των ορίων των πόλης. Η προαστιακή ανάπτυξη είχε ξεκινήσει στις ΗΠΑ και την Βρετανία, από τα τέλη του 19ου αιώνα, όταν οι περισσότεροι ευκατάστατοι, ικανοί να ανταπεξέλθουν στο κόστος των συγκοινωνιακών υπηρεσιών, επέλεξαν να απομακρυνθούν από το πυκνοκατοικημένο κέντρο της πόλης, όπου είχαν εγκατασταθεί εργοστάσια και αποθήκες, υποβαθμίζοντας το αστικό περιβάλλον (Knox and Pinch, 2009:65; Savage and Warde, 2005:146). Η διαδικασία αυτή συνεχίστηκε κατά ταξικά κύματα και απέκτησε μαζικό χαρακτήρα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Savage and Warde, 2005:146-147). Καθώς διευρύνονταν οι οικονομικές δυνατότητες της μεσαίας και τελικά της «ανώτερης» εργατικής τάξης (ιδιαίτερα με την εφαρμογή κεϋνσιανών πολιτικών), τμήματα αυτών

ακολούθησαν στην έξοδο προς τα προάστια. Αντίθετα, στο Παρίσι η μπουρζουαζία, απολαμβάνοντας τις διασκέδασεις της αστικής ζωής (θέατρα, cafe, εστιατόρια), επέλεξε να παραμείνει στα νέα πολυτελή διαμερίσματα του αναπλασμένου από τον Haussmann κέντρου τη πόλης. Η ίδια πολεοδομική πολιτική που μεταμόρφωσε το μεσαιωνικής μορφής κέντρο σε μια μοντέρνα μητρόπολη ώθησε την εργατική τάξη στην περιφέρεια της πόλης, όπου σχηματίστηκε η βιομηχανική ζώνη. Η αστική μορφή του Παρισιού, με το μνημειακό κέντρο, ενέπνευσε τον σχεδιασμό και άλλων πόλεων της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης (Βιέννη, Πράγα, Βερολίνο, Στοκχόλμη κ.ά.) (Couch et al., 2007:12).

Σχετικά με το φαινόμενο της προαστιακής αστικοποίησης έχουν αναπτυχθεί διάφορες ερμηνείες. Μεταξύ αυτών, η ορθόδοξη ερμηνεία επικεντρώνει σε παράγοντες προσφοράς και ζήτησης. Ειδικότερα, αναφέρεται στην ύπαρξη φθηνής και περισσότερης γης στις παρυφές των πόλεων, καθώς και στην προτίμηση των ανθρώπων να ζουν σε ένα πιο ευχάριστο και ευρύχωρο οικιστικό περιβάλλον (Savage and Warde, 2005:148). Η μαρξιστική προσέγγιση, όπως αναπτύχθηκε στο έργο του David Harvey (1977,1982), υποστηρίζει πως λόγω της κρίσης υπερσυσσώρευσης (της υπερπαραγωγής αγαθών που όμως δεν αγοράζονται) στο κύκλωμα του βιομηχανικού κεφαλαίου, οι επενδύσεις μετακινήθηκαν στο κατασκευασμένο περιβάλλον (Savage and Warde, 2005:148-149). Σε κάθε περίπτωση, όμως, η διάδοση της χρήσης του ιδιωτικού αυτοκινήτου (Hall P., 2002:103) και η βελτίωση των συστημάτων αστικών συγκοινωνιών (σιδηρόδρομοι, αυτοκινητόδρομοι) αποτέλεσαν κρίσιμους παράγοντες της αποκέντρωσης του πληθυσμού.

Ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, τα προάστια αναπτύχθηκαν ως περιοχές ιδιόκτητης κατοικίας ενός αρκετά ομοιογενούς πληθυσμού, αποτελούμενου κυρίως από λευκές οικογένειες μεσαίου εισοδήματος (Savage and Warde, 2005:147). Τα προάστια προσέλκυαν αφενός απασχολούμενους σε διευθυντικές και άλλες υψηλόμισθες επαγγελματικές θέσεις, αφετέρου εργαζόμενους σε υπαλληλικές θέσεις και ειδικευμένους εργάτες (Hall P., 2002:196). Στις ΗΠΑ, σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές χώρες, οι τελευταίοι θεωρούνταν τμήμα της μεσαίας τάξης (Knox and Pinch, 2009:84). Χαρακτηριστικό των προαστιακών περιοχών ήταν η χαμηλή πυκνότητα κατοίκησης (Knox and Pinch, 2009:70) και συχνά η μεγάλη απόσταση από το κέντρο της πόλης (Hall P., 2002:195). Καθώς οι κάτοικοι των νέων περιοχών δεν εξυπηρετούνταν από τα καταστήματα και τις υπηρεσίες του κέντρου, κατασκευάστηκαν στην περιφέρεια μεγάλα εμπορικά κέντρα, ενώ αποκεντρώθηκε πλήθος υπηρεσιών που απευθύνονταν

στον πληθυσμό των προαστίων (Hall P., 2002:196). Το 1956 εγκαινιάστηκε στο προάστιο Edina στη Μινεάπολη το Southdale Center, το πρώτο περικλειστο εμπορικό κέντρο των ΗΠΑ, που αποτέλεσε το πρότυπο των σύγχρονων mall (Μάντζου, 2007).

Η ανάπτυξη των προαστίων και η σταδιακή αποκέντρωση της απασχόλησης υπήρξε διαδικασία σύγχρονη και αλληλένδετη με την υποβάθμιση των εσωτερικών περιοχών των πόλεων και την διαμόρφωση πυκνοκατοικημένων αστικών πυρήνων υποβαθμισμένου περιβάλλοντος, όπου διέμεναν οι φτωχότερες και περιθωριοποιημένες ομάδες του πληθυσμού (ανειδίκευτοι εργάτες, άνεργοι, μετανάστες, κ.λπ.). Η έλλειψη δημόσιας πολιτικής υπέρ των οικονομικά ασθενέστερων (π.χ. με κατασκευή δημόσιων κατοικιών) ενίσχυσε τις κοινωνικές ανισότητες, οι οποίες αποτυπώθηκαν στην αντίθεση των μεσοαστικών προαστίων και των κεντρικών συγκεντρώσεων έντονης φτώχειας (Hall P., 2002:198,200).

Η προαστιοποίηση αναπαρήγαγε την ανισότητα, όχι μόνο σε ταξικό αλλά και σε φυλετικό και μεταξύ φύλων επίπεδο. Ειδικότερα, οι διάφορες εθνοτικές μειονότητες (ιδιαίτερα οι αφροαμερικανοί) εγκλωβίστηκαν στα κέντρα των πόλεων, όπου σχηματίστηκαν υποβαθμισμένα γκέτο (Hall P., 2002:199; Couch et al., 2007:14). Ταυτόχρονα, στις προαστιακές περιοχές οι παντρεμένες γυναίκες περιοριζόνταν στο σπίτι απασχολούμενες με οικιακές δουλειές, ενώ οι άντρες εργάζονταν συνήθως στο κέντρο της πόλης (Savage and Warde, 2005:152), καθώς οι ευκαιρίες απασχόλησης ήταν ελάχιστες (Savage and Warde, 2005:152). Έτσι, εντάθηκε ο διαχωρισμός της κατανομής εργασίας μέσα στο νοικοκυριό, ενώ η πυρηνική οικογένεια έφτασε σε προεξέχουσα θέση και καθιερώθηκε το πρότυπο της νοικοκυράς των προαστίων που απολαμβάνει τα αγαθά μαζικής κατανάλωσης.

Σε σύγκριση με τις ΗΠΑ, στην Ευρώπη τα φαινόμενα αυτά εμφανίστηκαν πιο περιορισμένα σε έκταση και σε ένταση. Κατ' αρχάς οι ευρωπαϊκές πόλεις ήταν περισσότερο συμπαγείς (Ludlow, 2006:5) και με μικρότερη προαστιακή ανάπτυξη. Η μορφή και η έκταση της προαστιακής αστικοποίησης καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από το σύστημα στέγασης που προωθήθηκε και κυριάρχησε σε κάθε χώρα (Couch et al., 2007:27). Σύμφωνα με τον Balchin, σε χώρες όπως η Ολλανδία, η Σουηδία, η Αυστρία και η Γαλλία αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η κοινωνική κατοικία, ενώ στην Βρετανία, την Ιρλανδία, την Ισπανία και την Ιταλία κυριάρχησε ο τύπος της ιδιόκτητης κατοικίας (Couch et al., 2007:27). Παρ' όλα αυτά και στη Βρετανία αναπτύχθηκε το σύστημα στέγασης από την τοπική αυτοδιοίκηση (council housing), με δημοτικές κατοικίες να χτίζονται στην περιφέρεια ή στο αναπλασμένο κέντρο μεγάλων πόλεων,

όπως το Λονδίνο, η Γλασκώβη και το Liverpool (Knox and Pinch, 2009:72; Savage and Warde, 2005:147). Δημόσιες κατοικίες, συχνά με την μορφή μεγάλων συγκροτημάτων, κατασκευάστηκαν στην περιφέρεια μεγάλων πόλεων, στεγάζοντας τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα του πληθυσμού. Συνεπώς, η έννοια των ευρωπαϊκών προαστίων συχνά διαφοροποιείται από εκείνη των τυπικών μεσοαστικών προαστίων των ΗΠΑ, όχι μόνο όσον αφορά στο μέγεθος αλλά επίσης σε μορφή και περιεχόμενο.

Η Μετανεωτερική εποχή

Μεταφορντισμός

Οι δυσλειτουργίες του φορντικού-κεϋνσιανού μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης αποτυπώθηκαν, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, στον κορεσμό των εσωτερικών αγορών των δυτικών χωρών, στην φθίνουσα παραγωγικότητα και κερδοφορία των εταιρειών και στην επιτάχυνση του πληθωρισμού (Harvey, 2007:197). Η εγκατάλειψη του συστήματος σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών του Bretton Woods το 1971 και η πετρελαϊκή κρίση του 1973 ενέτειναν την οικονομική ύφεση, αναδεικνύοντας τις ακαμψίες του φορντισμού και τις αντίστοιχες διαδικασίες υπέρβασής τους (Harvey, 2007:198).

Το χαρακτηριστικό της ακαμψίας αποδόθηκε σε βασικά στοιχεία του φορντικού προτύπου βιομηχανικής παραγωγής, όπως η απαίτηση για μεγάλης κλίμακας επενδύσεις σε συστήματα μαζικής παραγωγής, η αποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων αποθεμάτων και η προϋπόθεση μιας αμετάβλητης καταναλωτικής αγοράς τυποποιημένων προϊόντων (Harvey, 2007:198). Επίσης, η δύναμη των συνδικάτων και τα εργασιακά δικαιώματα που είχαν κατοχυρωθεί στα πλαίσια των κεϋνσιανών πολιτικών της προηγούμενης περιόδου συνεπάγονταν αυξημένο εργατικό κόστος και έθεταν όρια στην δράση των εταιρειών.

Προς αντιμετώπιση των παραπάνω ακαμψιών, οι επιχειρήσεις ανέπτυξαν ένα σύνολο στρατηγικών, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται οργανωτικές αλλαγές, εξερεύνηση και εφαρμογή τεχνολογικών καινοτομιών, εντατικοποίηση της εργασίας, συγχωνεύσεις, υπεργολαβίες, έρευνα σε νέες ομάδες προϊόντων και μετεγκατάσταση σε περιφερειακές χώρες που διαθέτουν περισσότερο κερδοφόρο περιβάλλον (Harvey, 2007:203), δηλαδή σε χώρες «φορολογικούς παραδείσους», όπου δεν έχει αναπτυχθεί ο

συνδικαλισμός και άρα μπορούν να αντλούν εξευτελιστικά φτηνό εργατικό δυναμικό. Οι απάνθρωπες συνθήκες εργασίας στα εισαγόμενα εργοστάσια της περιφέρειας και η αποδιάρθρωση των παραδοσιακών αγροτικών οικονομιών αυτών των χωρών, κατά την «επέλαση» των πολυεθνικών, αποτελεί την άλλη όψη του φαινομένου της αποβιομηχάνισης των δυτικών χωρών. Οι αλλαγές αυτές σήμαναν και τη μετάβαση σε ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης, με βασικό χαρακτηριστικό την ευελιξία, τόσο στην διαδικασία και οργάνωση της παραγωγής, όσο και στην αγορά εργασίας. Η τεχνολογική εξέλιξη και η μείωση του κόστους των τηλεπικοινωνιών, των μεταφορών και των συστημάτων πληροφορικής έδωσαν την δυνατότητα στις επιχειρήσεις να μεταφέρουν τα φορντικά τμήματα μαζικής παραγωγής σε χώρες της περιφέρειας (π.χ. νοτιοανατολική Ασία, Ινδία, Λατινική Αμερική) (Harvey, 2007:227), διατηρώντας όμως τις επιτελικές-διοικητικές τους λειτουργίες στην αρχική τους έδρα. Βασικές συνέπειες της γεωγραφικής αναδιάταξης της βιομηχανικής παραγωγής, όσον αφορά στις μέχρι τότε βιομηχανικές περιοχές του αναπτυγμένου καπιταλισμού, είναι αφενός η απώλεια θέσεων εργασίας και η μεγάλη αύξηση της ανεργίας, αφετέρου, και, υπό την απειλή αυτών, η εντατικοποίηση του εργασιακού ελέγχου και η αποδυνάμωση των εργατικών διεκδικήσεων.

Το εταιρικό κεφάλαιο επωφελήθηκε από την διάσπαση των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων σε ευέλικτα τμήματα, συχνά γεωγραφικά διασκορπισμένα, στον βαθμό που αυτό δεν επιτρέπει τη συγκέντρωση πολλών εργατών σε ένα χώρο και άρα δυσχεραίνει την συνδικαλιστική οργάνωση. Η δημιουργία πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, για την κάλυψη θέσεων που δεν απαιτούν ιδιαίτερες δεξιότητες (πχ. υπαλληλική ή ανειδίκευτη χειρωνακτική εργασία), ενισχύει τον ανταγωνισμό και το αίσθημα ανασφάλειας, υπονομεύει την αλληλεγγύη μεταξύ των εργαζομένων και σταδιακά οδηγεί στην αποδοχή εκ μέρους τους περισσότερο «ευέλικτων» εργασιακών σχέσεων (μερική ή προσωρινή απασχόληση, συνθήκες που διευκόλυναν τις απολύσεις, χαμηλοί μισθοί, ρύθμιση μισθών σύμφωνα με την ατομική απόδοση, υπερωρίες, κ.λπ.).

Ανάλογα λειτούργησε η μαζική είσοδος των γυναικών και άλλων μειονοτικών ομάδων στην αγορά εργασίας, στη βάση του ότι απασχολούνταν αμειβόμενες με αρκετά χαμηλότερους μισθούς από ότι οι λευκοί άνδρες. Έτσι, ενώ η πρόσβαση των ομάδων αυτών σε θέσεις εργασίας θα έπρεπε να προσλάβει προοδευτικά χαρακτηριστικά, τελικά αποτέλεσε πλεονέκτημα υπέρ των εργοδοτών.

Αναφορικά με το τι παράγεται, το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε από την τυποποιημένη μαζική παραγωγή στην παραγωγή μικρών παρτίδων προϊόντων, συνήθως υψηλής

διαφοροποίησης. Η μεταστροφή αυτή ήταν εφικτή στα πλαίσια των δυνατοτήτων που ανέδειξε η εξέλιξη της ηλεκτρονικής τεχνολογίας και της πληροφορικής. Η εισαγωγή στην παραγωγική διαδικασία σύγχρονων μηχανών που προγραμματίζονται και συντονίζονται μέσω ηλεκτρονικών υπολογιστών, με δυνατότητα προσαρμογής στην παραγωγή ποικίλων σχεδίων, χαρακτηρίστηκε ως ευέλικτη μεταποίηση. Ανταποκρινόμενες στις ευμετάβλητες συνθήκες της αγοράς, οι επιχειρήσεις στράφηκαν σε οικονομίες φάσματος, οι οποίες και επικράτησαν έναντι των οικονομιών κλίμακας (Harvey, 2007: 214), ενώ υιοθέτησαν την πρακτική της Just-in-Time παραγωγής, κατά την οποία ελαχιστοποιούνται τα αποθηκευμένα αποθέματα και τα προϊόντα παράγονται έγκαιρα όταν υπάρχει ζήτηση (Knox and Pinch, 2009:76). Ο όρος οικονομίες φάσματος (economies of scope) αναφέρεται σε παράγοντες που καθιστούν συμφέρουσα, στην βάση της μείωσης του μέσου κόστους, την παραγωγή ποικιλίας εμπορευμάτων έναντι της παραγωγής ενός μοναδικού προϊόντος (Knox and Pinch, 2009: 77).

Για να είναι κερδοφόρα η εφαρμογή των ευέλικτων συστημάτων παραγωγής, έπρεπε ακόμα να μετασχηματιστούν τα πρότυπα της μέχρι τότε μαζικής κατανάλωσης (Harvey, 2007:215). Ειδικότερα, έπρεπε να μειωθεί ο χρόνος απαξίωσης των καταναλωτικών αγαθών, ώστε να αγοράζονται συνεχώς καινούργια προϊόντα. Γι' αυτό το σκοπό επιστρατεύτηκαν οι μηχανισμοί της διαφήμισης, προωθώντας ταχέως μεταβαλλόμενες μόδες.

Ιδιαίτερα «επιτυχής» αποδείχθηκε η στρατηγική των επιχειρήσεων να ενσωματώσουν, στην προώθηση νέων προϊόντων, τις πολιτισμικές αξίες της αντικουλτούρας, που είχε αναδυθεί κατά την δεκαετία του 1960, στα πλαίσια κυρίως των πολιτικοποιημένων κινημάτων της εποχής (εργατικό, φεμινιστικό, αντιπολεμικό, φοιτητικό, οικολογικό, κίνημα για τα δικαιώματα των μειονοτήτων, κ.ά.). Τα κινήματα της αντικουλτούρας, αμφισβητώντας την συμβατική καθημερινότητα της μεσοαστικής τάξης, το μοντέλο της τυποποιημένης μαζικής κατανάλωσης, την καθιερωμένη αισθητική και την ισχυρά οργανωμένη εμπορευματοποίηση είχαν καθορίσει τις δικές τους μορφές μόδας και τέχνης, ως μέσα έκφρασης μιας διαφοροποιημένης προσωπικής αλλά και κοινωνικής ταυτότητας.

Καθώς όμως το πεδίο αντιπαράθεσης μετατοπιζόταν όλο και περισσότερο στην σφαίρα της εξατομικευμένης δράσης, ως υπόθεση προάσπισης της ετερότητας, η ιδέα της κοινωνικής αλλαγής με συλλογικά μέσα υποσκελίστηκε από ζητήματα lifestyle.

Στην δεκαετία του 1970, η ιδέα της εξερεύνησης του εαυτού εξαπλώθηκε ταχέως, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ και συνοδεύτηκε από την επιθυμία προβολής της ιδιαιτερότητας

του ατόμου. Οι εταιρείες εκμεταλλεύτηκαν τα νέα δεδομένα στο να προωθήσουν «εξατομικευμένα» προϊόντα που ανταποκρίνονταν στην εκάστοτε αισθητική επιλογή, διατηρώντας επαρκή ζήτηση στις καταναλωτικές αγορές. Έτσι, αυτό που αποτελούσε μειονέκτημα στα πλαίσια του φορντικού μοντέλου παραγωγής, δηλαδή η ύπαρξη μη προβλέψιμων, τότε, τύπων καταναλωτή, εξελίχθηκε σε πλεονέκτημα για την λειτουργία του νέου προτύπου ευέλικτης συσσώρευσης. Η ανάγκη σύνθεσης και επίδειξης μιας διαφοροποιημένης ταυτότητας μέσω της κατανάλωσης αντικειμένων-συμβόλων, όπως εντάθηκε από τα μέσα ενημέρωσης και την διαφήμιση, συνέβαλε στην μείωση του χρόνου ανακύκλωσης του κεφαλαίου και άρα στην κερδοφορία της καπιταλιστικής παραγωγής.

Η άνθηση της επιδεικτικής κατανάλωσης και των υλιστικών αξιών, μετά το 1980, συνδέθηκε επίσης με αλλαγές στα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού. Ειδικότερα, ο τύπος της παραδοσιακής οικογένειας, που αποτελείται από τους δύο γονείς και τα παιδιά (με την σύζυγο συνήθως μη εργαζόμενη), άρχισε σταδιακά να υποσκελίζεται από άλλους τύπους νοικοκυριού, όπως αυτός των δύο μισθωτών, της μονογονεϊκής οικογένειας και του μονομελούς νοικοκυριού (Knox and Pinch, 2009:47). Η εξέλιξη αυτή σήμανε την απομάκρυνση από τον οικογενειοκεντρικό τρόπο ζωής των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών και την στροφή στον καταναλωτισμό (Knox and Pinch, 2009:48).

Οι αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και κατανάλωσης επέφεραν αξιοσημείωτους μετασχηματισμούς στην δομή της απασχόλησης. Κατά μέσο όρο, στο σύνολο των χωρών μελών του ΟΟΣΑ, το ποσοστό του απασχολούμενου πληθυσμού στην γεωργία μειώθηκε από 21.7 % το 1960 σε 12.1% το 1973 και σε 10% το 1981. Στην βιομηχανία, τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 35.3% (1963), 36.4% (1973) και 33.7% (1981). Σε αντίθεση με την συρρίκνωση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα και στην μεταποίηση (μετά το 1973), το ποσοστό των απασχολούμενων στον τομέα των υπηρεσιών αυξήθηκε από 43% το 1960 σε 51.5% το 1973 και 56.3% το 1981. Τα ποσοστά του απασχολούμενου πληθυσμού σε γεωργία, βιομηχανία και υπηρεσίες είναι όπως παρουσιάζονται από τον Harvey (Harvey, 2007:217), με αναφερόμενη πηγή το Labour Force Statistics του ΟΟΣΑ.

Το 2008 το ποσοστό των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα έχει περαιτέρω μειωθεί στο 5% και στην βιομηχανία στο 24.3%, ενώ στις υπηρεσίες έχει αυξηθεί στο 70.7% (OECD, Labour Force Statistics). Η μακροχρόνια αναλογική αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα ερμηνεύεται ως απόρροια μιας σειράς παραγόντων,

που αποτελούν ταυτόχρονα βασικές εκδηλώσεις του μεταφορντικού προτύπου καπιταλιστικής ανάπτυξης:

1. Η υποχώρηση της ισχύος του βιομηχανικού κεφαλαίου και η συρρίκνωση της απασχόλησης στην βιομηχανία. Η μείωση των θέσεων εργασίας στον βιομηχανικό τομέα οφείλεται αφενός στη μετεγκατάσταση μεγάλου αριθμού εργοστασίων σε χώρες της περιφέρειας, αφετέρου στις επενδύσεις αυτοματοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας.
2. Η ενίσχυση του χρηματιστικού κεφαλαίου και ο σχηματισμός μιας παγκόσμιας, εξαιρετικά πολύπλοκης, χρηματοπιστωτικής αγοράς, γύρω από την οποία οργανώθηκε πλήθος υπηρεσιών.
3. Ο γεωγραφικός διασκορπισμός των βιομηχανικών μονάδων και η συνακόλουθη ζήτηση για υπηρεσίες που σχετίζονται με τις τηλεπικοινωνίες και τις μεταφορές.
4. Η ανάπτυξη των υπεργολαβιών και ο πολλαπλασιασμός των επιχειρήσεων που παρέχουν εξειδικευμένες υπηρεσίες στους παραγωγούς (π.χ. νομικές, συμβουλευτικές, διαφημιστικές και οικονομικές υπηρεσίες) (Harvey, 2007:216, Hall T., 2005:85).
5. Η άνοδος της σημασίας της καλής ενημέρωσης στην λήψη επιχειρηματικών αποφάσεων. Η πρόσβαση σε πληροφορίες και η ανάλυση των δεδομένων όσον αφορά σε οικονομικά μεγέθη (π.χ. συναλλαγματικές ισοτιμίες), στις προτιμήσεις του αγοραστικού κοινού, σε ανταγωνιστικές πολιτικές, κ.λπ., έχει αποκτήσει τεράστια σημασία στα πλαίσια του ευέλικτου μοντέλου επιχειρηματικότητας. Κατά συνέπεια, πολλαπλασιάζονται οι επιχειρήσεις παροχής των αντίστοιχων υπηρεσιών.
6. Ανάλογα λειτουργεί το εντεινόμενο ενδιαφέρον για πρόσβαση στην επιστημονική και τεχνική τεχνογνωσία. Σε αντίθεση με την σταθερότητα των φορντικών συστημάτων (π.χ. μακροπρόθεσμες και μεγάλης κλίμακας επενδύσεις παγίου κεφαλαίου), η αποτελεσματικότητα του ευέλικτου μοντέλου παραγωγής, ως προς την κερδοφορία των επιχειρήσεων, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εφαρμογή καινοτομιών σε τεχνικές και προϊόντα (Harvey, 2007:220). Η συνθήκη αυτή οδηγεί στον πολλαπλασιασμό των εταιρικών μονάδων έρευνας και ανάπτυξης. Η σημασία της ενσωμάτωσης καινοτομιών στην παραγωγή και η εμπορευματοποίηση της εξειδικευμένης γνώσης (ως βασικής πηγής καινοτομιών) αποτυπώνεται, επίσης, στις διασυνδέσεις πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων με μεγάλες εταιρείες, με

χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό της Silicon Valley στην Καλιφόρνια των ΗΠΑ.

7. Η μεγέθυνση του διαφημιστικού τομέα (διαφημιστικές εταιρείες, εταιρείες marketing, σύμβουλοι επικοινωνίας), καθώς η ενίσχυση της «εικόνας» της εκάστοτε επιχείρησης αποτελεί βασικό παράγοντα ανταγωνιστικότητας.
8. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας του θεάματος, της ψυχαγωγίας και των μέσων ενημέρωσης. Ιδιαίτερα η παραγωγή γεγονότων (θεάματα, χάπενινγκ, παραστάσεις, εικόνες των μέσων ενημέρωσης, κ.λπ.) αποδεικνύεται εξαιρετικά κερδοφόρα, καθώς αυτά καταναλώνονται σχεδόν στιγμιαία, μειώνοντας τον χρόνο ανακύκλωσης του κεφαλαίου.

Ως επιστέγασμα της αναδιάρθρωσης της παραγωγής, κατά την δεκαετία του 1980 και ύστερα, η κεϋνσιανή οικονομική πολιτική υποχώρησε και υποκαταστάθηκε από νεοφιλελεύθερα μοντέλα ανάπτυξης. Κύριος θεωρητικός εκπρόσωπος και εμπνευστής της νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής ήταν ο Αμερικανός οικονομολόγος Milton Friedman και τα νεοφιλελεύθερα μοντέλα ανάπτυξης αρχικά τα εφάρμοσαν οι κυβερνήσεις της Margaret Thatcher στη Βρετανία (1979-1990) και του Ronald Reagan στις ΗΠΑ (1981-1989). Ωστόσο, η πρώτη «πειραματική» εφαρμογή της νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής έγινε στην Χιλή, κατά την δικτατορία του Augusto Pinochet, ο οποίος, πραξικοπηματικά και με την στήριξη των ΗΠΑ, κατέλαβε την εξουσία το 1973 (Harvey, 2005:7).

Η οικονομική κρίση του 1973 είχε σημάνει τις πρώτες περικοπές κρατικών δαπανών στις δύο χώρες, καθώς οι κεϋνσιανές πολιτικές αναδιανομής του εισοδήματος χρηματοδοτούνταν ουσιαστικά από την μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη (Harvey, 2007:229). Η μείωση των παροχών του κράτους πρόνοιας από «αναγκαίο» σύνολο μέτρων, στα πλαίσια της κρίσης, εξελίχθηκε σε ιδεολογία για τις νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις της Thatcher και του Reagan.

Σύμφωνα με την θεωρία του νεοφιλελευθερισμού, η ανθρώπινη ευημερία προάγεται με την απελευθέρωση των ιδιωτικών επιχειρηματικών δυνατοτήτων, εντός ενός θεσμικού πλαισίου που ενισχύει τα δικαιώματα της ατομικής ιδιοκτησίας και της ελεύθερης αγοράς (Harvey, 2005:2). Τελικά προτείνεται ο περιορισμός του ρόλου του κράτους στην δημιουργία και διαφύλαξη αυτού του θεσμικού πλαισίου, καθώς και στην εγκαθίδρυση εκείνων των δομών (νομικών, στρατιωτικών, αμυντικών, αστυνομικών, κ.λπ.) που θα διασφαλίζουν, ακόμα και με την βία, την εύρυθμη λειτουργία των αγορών (Harvey, 2005:2). Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία υποστηρίζει, τελικά, πως η

«αυτορυθμιζόμενη» ελεύθερη αγορά αποτελεί την ιδεατή συνθήκη για την οργάνωση της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής (Knox and Pinch, 2009:74) και θέτει ως θεμελιώδη αξία αυτή της ατομικής ελευθερίας (Harvey, 2005:5). Χρησιμοποιώντας στην ρητορική της μια τόσο ελκυστική ιδέα, αφενός δίνει άλλοθι σε αυτό που μπορεί, κοινότοπα, να περιγραφεί ως «ο νόμος του δυνατού», αφετέρου δημιουργεί ένα ισχυρότατο «σλόγκαν» προπαγάνδας.

Συνοπτικά, στις επιμέρους πολιτικές που συνθέτουν το νεοφιλελεύθερο μοντέλο συγκαταλέγονται η απελευθέρωση των αγορών από τον κρατικό παρεμβατισμό, η δημιουργία ευνοϊκού περιβάλλοντος για τις επιχειρήσεις ώστε να αποτραπεί η φυγή κεφαλαίου, οι περικοπές μισθών και κοινωνικών δαπανών, οι ιδιωτικοποιήσεις κρατικών επιχειρήσεων και υπηρεσιών (π.χ. τηλεπικοινωνίες, ενέργεια, σιδηρόδρομοι και οδικό δίκτυο, υγειονομική περίθαλψη, κ.ά.), το άνοιγμα των αγορών που μονοπωλούσε το κράτος στον ελεύθερο ανταγωνισμό, η επίθεση στα εργατικά δικαιώματα και οι συμπράξεις δημόσιου-ιδιωτικού τομέα.

Η απελευθέρωση των αγορών και η άρση των περιορισμών ροής του κεφαλαίου, καθώς επίσης και η ανάπτυξη των ψηφιακών τεχνολογιών επικοινωνίας και πληροφορικής επιτάχυναν την διαδικασία παγκοσμιοποίησης (globalization) της καπιταλιστικής οικονομίας, ιδιαίτερα μετά το 1990. Η έννοια της παγκοσμιοποίησης αποτελεί ένα ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο θέμα που λαμβάνει πολλές διαστάσεις (οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και τεχνολογικές) (Knox and Pinch, 2009:84). Στο οικονομικό πεδίο περιγράφει την τάση ενοποίησης των εθνικών οικονομιών και συγκρότησης μιας ενιαίας (νεοφιλελεύθερης) πολιτικής της παγκόσμιας οικονομίας (Knox and Pinch, 2009:566; Μηλιός, 2000β; Μηλιός, 2005). Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας οι δραστηριότητες των πολυεθνικών εταιρειών, οι οποίες και αποκτούν αυξανόμενη δύναμη, ολοκληρώνονται σε παγκόσμια κλίμακα (Knox and Pinch, 2009:85). Το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης αποτυπώνεται στην περαιτέρω ανάπτυξη των διεθνών συναλλαγών (Μηλιός, 2000β), στην αυξημένη κινητικότητα του κεφαλαίου, στην δημιουργία ενός πολύπλοκου, παγκόσμιου δικτύου χρηματοπιστωτικών και συναλλαγματικών αγορών, στην διεύρυνση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ εθνικών οικονομιών και στον ενισχυμένο ρόλο που διαδραματίζουν διάφοροι υπερεθνικοί σχηματισμοί (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Παγκόσμια Τράπεζα, Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, κ.ά.) ως ρυθμιστές και θεματοφύλακες του καπιταλιστικού συστήματος.

Τελικά, οι νεοφιλελεύθερες τακτικές, που σταδιακά «παγκοσμιοποιούνται», ευνοούν τους ήδη προνομιούχους και επιδεινώνουν τις συνθήκες για τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα, μεγεθύνοντας τις κοινωνικές ανισότητες. Σε συνθήκες συρρίκνωσης και υποβάθμισης των υπηρεσιών πρόνοιας, «τα δημόσια προγράμματα αναδιανεμητικού χαρακτήρα μεταβάλλονται σταδιακά σε ιδιωτικά προγράμματα κεφαλαιοποιητικού χαρακτήρα» (Μηλιός, 2007), οδηγώντας σε αυξανόμενη περιθωριοποίηση ευρύτατων στρωμάτων του πληθυσμού (Αντωνοπούλου, 2003). Η αποδόμηση του κράτους πρόνοιας, η ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων και η παρατεταμένη ανεργία συνεπάγονται την δημιουργία μιας διογκούμενης κοινωνικής ομάδας χαμηλόμισθων, μερικά απασχολούμενων, ανέργων και, γενικότερα, ανθρώπων που συχνά δεν έχουν πρόσβαση σε βασικά αγαθά όπως η στέγη και η υγειονομική περίθαλψη.

Πέρα από την μεγέθυνση των ανισοτήτων, στα πλαίσια της ευρύτερης κοινωνικής κλίμακας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πόλωση που δημιουργείται εντός της αγοράς εργασίας. Ειδικότερα, καθώς μειώνεται η σταθερή απασχόληση και συρρικνώνονται τα εργασιακά δικαιώματα, αυξάνονται οι εργαζόμενοι που διακινούνται μέσω υπεργολαβιών, που απασχολούνται μερικώς ή προσωρινά, με χαμηλούς μισθούς, σε υποβαθμισμένες συνθήκες και υπό καθεστώς εργασιακής ανασφάλειας. Από την άλλη πλευρά, σχηματίζεται μια ομάδα προνομιούχων εργαζομένων, που, απασχολούμενοι σε δραστηριότητες «υψηλού επιπέδου», όπως η έρευνα, η παραγωγή γνώσης και τεχνολογίας, ο σχεδιασμός, η διοίκηση, οι δημόσιες σχέσεις και το management, απολαμβάνουν σχετικά υψηλές αποδοχές, μεγαλύτερη ασφάλεια και καλύτερες συνθήκες εργασίας. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται στο ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρήσεων επικεντρώνεται περισσότερο σε ζητήματα ποιότητας, καινοτομίας και στίλ και άρα θεμελιώνεται σε παράγοντες όπως η εξειδικευμένη γνώση, η έρευνα, η ανάπτυξη και το marketing (Knox and Pinch, 2009:75).

Τα στελέχη αυτά, που συνήθως κατέχουν προνομιακές θέσεις εργασίας εντός κλάδων υψηλής τεχνολογίας και υπηρεσιών που σχετίζονται είτε με τον χρηματοοικονομικό τομέα είτε με την διανομή προϊόντων και την κατανάλωση, αποτελούν και τους βασικούς φορείς μιας νέας «ηθικής», εναρμονισμένης με την άνοδο της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και την μεταμοντέρνα κουλτούρα. Κυρίαρχα στοιχεία αυτής είναι ο ατομικισμός και η ιδέα της ατομικής ευθύνης, η ανταγωνιστικότητα, η «θεοποίηση» του χρήματος, ο καταναλωτικός ηδονισμός και η εξύμνηση της (μέσω της

κατανάλωσης προσδιοριζόμενης) διαφορετικότητας. Μιας φετιχιστικής διαφορετικότητας που βασίζεται στην κατανάλωση αντικειμένων-συμβόλων και που, σύμφωνα με τον Harvey, «αναπτύσσεται σκόπιμα με τέτοιον τρόπο ώστε να συγκαλύπτει, μέσα από τα πεδία της κουλτούρας και του γούστου, την πραγματική βάση της οικονομικής ανωτερότητας» (Harvey, 2007:116).

Εν τω μεταξύ, η αποδυνάμωση της έννοιας της κοινωνικής τάξης και ο προπαγανδιστικός ρόλος των μέσων ενημέρωσης και της διαφήμισης συντέλεσαν στην διάχυση των μορφοποιούμενων, σύμφωνα με αυτή την «ηθική», κοινωνικών προτύπων και στα οικονομικά ασθενέστερα στρώματα του πληθυσμού, ώστε τελικά αναδείχθηκαν πρότυπα, αντιλήψεις και συμπεριφορές που απομακρύνονται από τις συλλογικές αξίες και την αίσθηση της κοινωνικότητας, που είχαν, ως ένα βαθμό, αναπτυχθεί κατά την προηγούμενη περίοδο.

Μεταμοντερνισμός

Η διαστρεβλωμένη εκδοχή του μοντερνισμού που κυριάρχησε κατά την μεταπολεμική περίοδο, προκάλεσε, ήδη από την δεκαετία του 1960, την δημιουργία ποικίλων κινημάτων αντιμοντερνισμού. Η κριτική αυτών των ομάδων κατευθυνόταν κυρίως προς την «καταπιεστικά» τεχνοκρατική-γραφειοκρατική εφαρμογή των αρχών του μοντέρνου κινήματος, από τις διάφορες μορφές, θεσμοθετημένης ή μη, εξουσίας.

Η εμπορευματοποίηση της μοντέρνας αισθητικής, η απώλεια του ανατρεπτικού της χαρακτήρα και η σύνδεσή της με το εταιρικό κεφάλαιο και τον πολιτισμικό ιμπεριαλισμό ανέδειξαν πρακτικές ανταγωνιστικές προς την παράδοση, πια, του μοντερνισμού. Η πολιτισμική δυσανεμία απέναντι στην αυστηρή λειτουργικότητα και την ομοιομορφία του μοντερνισμού ενίσχυσε το αίτημα της εξατομικευμένης αυτοπραγμάτωσης και αποτυπώθηκε στην υιοθέτηση εναλλακτικών πολιτισμικών προτύπων, συμπεριφορών και συνθηθειών (στην τέχνη, στο ντύσιμο, στην γλώσσα, στον τρόπο ζωής) (Harvey, 2007:68).

Το κίνημα του αντιμοντερνισμού αποτέλεσε την αρχή ενός αργού πολιτισμικού μετασχηματισμού που περιγράφεται με τον όρο μεταμοντερνισμός, και, σε γενικές γραμμές, συνέβη παράλληλα με την μετάβαση στο μεταφορντικό σύστημα. Η φιλοσοφία του μεταμοντέρνου απορρίπτει την ιδέα μιας αμετάβλητης οικουμενικής αλήθειας, όπως και κάθε είδος μετα-αφήγησης, ενώπλατιά ερμηνευτικά

σχήματα εμφανίζονται ως καθολικής εφαρμογής, όπως ο μαρξισμός και ο φροϋδισμός (Harvey, 2007:29). Έτσι αποδέχεται το εφήμερο, την συνεχή αλλαγή και τον κατακερματισμό, ως στοιχεία της σύγχρονης εποχής, χωρίς όμως να προτείνει κάποιο μέσο κατανόησης και υπέρβασής τους. Απομακρύνεται από τον ορθολογισμό του μοντερνισμού και διαμορφώνεται ως «σθεναρή καταγγελία της αφηρημένης λογικής και βαθιά αποστροφή για όποιο σχέδιο επιδίωκε την καθολική ανθρώπινη χειραφέτηση μέσα από την κινητοποίηση των δυνάμεων της τεχνολογίας, της επιστήμης και της λογικής» (Harvey, 2007:72).

Η κατάφαση του κατακερματισμού της πραγματικότητας και η άρνηση αντίληψης του κόσμου ως ολότητας που περικλείει πολύπλοκες σχέσεις, σύμφωνα με τον Harvey (Harvey, 2007:85), λειτουργεί αποτρεπτικά για την συνεκτική δράση σε σχέση με τον κόσμο. Έτσι, ο μεταμοντερνισμός δεν εμπλέκεται σε κάποιο συνολικό κοινωνικό σχέδιο και, στην καλύτερη περίπτωση, αντιλαμβάνεται την δράση εντός μεμονωμένων πεδίων, συχνά τοπικού χαρακτήρα.

Στα θετικά στοιχεία του μεταμοντερνισμού εντάσσεται η σημασία που αποδίδει στην έκφραση περιθωριοποιημένων ομάδων πληθυσμού, όπως οι γυναίκες, οι ομοφυλόφιλοι και οι διάφορες μειονότητες (Harvey, 2007:73). Ο πλουραλισμός, το ενδιαφέρον για την ετερότητα και η αποδοχή της αυθεντικότητας άλλων πολιτισμών συνθέτουν μια ελκυστική πλευρά της μεταμοντέρνας σκέψης, η οποία υποστηρίζεται από τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες στην επικοινωνία και στην μεταβίβαση πληροφοριών.

Ωστόσο, ακόμα και αυτό το ενδιαφέρον για την ετερότητα καταλήγει να είναι επιφανειακό, στον βαθμό που εστιάζει περισσότερο στο σημαίνον (στο μέσο), παρά στο σημαϊνόμενο (στο νόημα). Πράγματι η αισθητική και οι πρακτικές του μεταμοντερνισμού συνδέθηκαν με την κυριαρχία της εικόνας, της μόδας και του θεαματικού. Δεν αξιώνουν ουσιαστικά από το κοινό κάποια βαθύτερη σκέψη ή αναζήτηση, παρά την απόλαυση της αισθητικής εμπειρίας (και μάλλον το οικονομικό της αντίτιμο). Η προωθούμενη αισθησιαρχία του θεάματος σε όλα τα πεδία της σύγχρονης ζωής και η επιλεκτική χρήση μορφολογικών προτύπων του παρελθόντος οδήγησαν σε μια πρωτοφανή εμπορευματοποίηση των πολιτισμικών μορφών. Σύμφωνα με τον Harvey, «ο μεταμοντερνισμός εγκαταλείπει κάθε έννοια ιστορικής συνέχειας και μνήμης, ενώ ταυτοχρόνως αναπτύσσει απίστευτη ικανότητα να λεηλατεί την ιστορία και ν' απορροφά οτιδήποτε βρίσκει σε αυτή ως μια πτυχή του παρόντος» (Harvey, 2007:89).

Το μεταμοντέρνο κίνημα δεν προσεγγίζει την τέχνη με την προοπτική ενός κοινωνικού μετασχηματισμού. Ενώ διερεύνησε πολιτισμικά πεδία προσιτά σε ένα ευρύτερο κοινό (pop art, μόδα, τηλεόραση, κινηματογράφος, μεγάλα θεάματα, διαφήμιση, κ.λπ.), αυτό συνδέθηκε περισσότερο με την απαίτηση παραγωγής εμπορεύσιμων καλλιτεχνικών προϊόντων, παρά με την επιδίωξη κοινωνικοποίησης της τέχνης, όπως αυτή είχε εκφραστεί στο μοντέρνο κίνημα. Συνακόλουθα η ενσωμάτωσή του στην κουλτούρα της καθημερινής ζωής αποτέλεσε συστατικό στοιχείο του νέου καταναλωτικού προτύπου.

Η σημασία που έχει προσλάβει η κατανάλωση στα πλαίσια της μεταμοντέρνας κουλτούρας συνδέεται με την αποδοχή της ως μέσο αυτοέκφρασης και επίδειξης κοινωνικού κύρους. Το φαινόμενο αυτό, που αναδεικνύει συνεχώς εξειδικευμένα τμήματα αγοράς, περιγράφεται με τον όρο αισθητικοποίηση της κατανάλωσης (Knox and Pinch, 2009:121).

Ανάλογες ήταν οι εξελίξεις στον τομέα της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας. Οι ιδέες των μοντερνιστών δέχτηκαν ισχυρή κριτική ως αφηρημένες, θεωρητικές ή ακόμα και δογματικές (Harvey, 2007:70). Στην «ισοπεδωτική», για το αστικό τοπίο, μοντέρνα αισθητική, οι μεταμοντερνιστές αντιτάσσουν τον σχεδιασμό με βάση την ιδιαιτερότητα του χώρου και την τοπική λαϊκή κουλτούρα. Η κριτική των μεταμοντερνιστών απέναντι στον μεταπολεμικό σχεδιασμό επικεντρώθηκε στα μονότονα, ομοιόμορφα, πληκτικά και χωρίς ζωντάνια τοπία που αυτός δημιούργησε. Το ενδιαφέρον τους στράφηκε στην ανεύρεση τρόπων έκφρασης μιας αισθητικής ποικιλίας, που θα ανταποκρινόταν σε διαφορετικές λειτουργίες, καταστάσεις ή κουλτούρες, γεγονός που υποστηρίχτηκε από τις νέες τεχνολογίες (π.χ. δημιουργία μοντέλων με υπολογιστές) (Harvey, 2007:114).

Όμως, και ίσως εδώ εντοπίζεται η βασικότερη διαφορά σε σχέση με τον μοντερνισμό, ο μεταμοντέρνος σχεδιασμός, αντιμετωπίζοντας τον χώρο ως κάτι αυτόνομο, δεν θέτει κοινωνικούς, παρά μόνο αισθητικούς στόχους. Αυτό πρακτικά συνεπάγεται τον προσανατολισμό του στην αγορά, στον βαθμό που η δυνατότητα έκφρασης των αισθητικών προτιμήσεων, στα πλαίσια του καπιταλισμού, καθορίζεται από την αγοραστική δύναμη.

Σε επίπεδο μορφολογίας, οι μεταμοντερνιστές αρχιτέκτονες επαναφέρουν στα έργα τους τα διακοσμητικά στοιχεία, προσαρμόζοντάς τα στις επιθυμίες του εκάστοτε καταναλωτή και αποτυπώνοντας τις διάφορες κουλτούρες γούστων. Συχνά καταφεύγουν στην μίμηση αρχιτεκτονικών μορφών του παρελθόντος (π.χ. μεσαιωνικές πλατείες, παραδοσιακά χωριά, κ.λπ.), στον εκλεκτικό συνδυασμό διαφορετικών

μοτίβων και στην αναπαράσταση τοπίων από άλλα μέρη του κόσμου (Harvey, 2007:70,127; Knox and Pinch, 2009:118).

Όσον αφορά στην πολεοδομία, επικράτησε η αντίληψη ότι πρέπει να εγκαταλειφθούν τα ορθολογικά μοντέλα μεγάλης κλίμακας και να υιοθετηθούν πρακτικές που θα προσεγγίζουν την πολεοδομική ανάπτυξη περισσότερο ως μείγμα αναπτύξεων διαφοροποιημένων χώρων (Harvey, 2007:71). Σε αντίθεση με τους μοντερνιστές που αντιμετώπιζαν την πόλη ως ολότητα, οι μεταμοντερνιστές εισάγουν (και εδώ) την ιδέα του κατακερματισμού. Ασκούν κριτική στον μεταπολεμικό πολεοδομικό σχεδιασμό και ιδιαίτερα στην πρακτική της οριοθέτησης μονολειτουργικών ζωνών. Θεωρώντας πως αυτή συνεπάγεται αφενός την λειτουργική μονοτονία και αφετέρου την καθημερινή σπατάλη χρόνου και ενέργειας κατά την κυκλοφορία, αντιπροτείνουν την συγκρότηση της πόλης σε ανεξάρτητες, πεπερασμένες αστικές συνοικίες, ώστε να αποκατασταθούν οι αξίες της ποικιλίας και της εγγύτητας (Harvey, 2007:103).

Η αστική πολιτική μετά το 1970

Η οικονομική κάμψη της δεκαετίας του 1970, η αποβιομηχάνιση και η αποκεντρώση των οικονομικών δραστηριοτήτων προκάλεσαν σημαντικά προβλήματα στα αστικά κέντρα των προηγμένων καπιταλιστικά χωρών και ιδιαίτερα στις παραδοσιακά βιομηχανικές πόλεις, συμπεριλαμβανομένης της υποβάθμισης τμημάτων του αστικού ιστού, της δημοσιονομικής ανισορροπίας, των υψηλών ποσοστών ανεργίας, κ.λπ. (Knox and Pinch, 2009:182).

Προς αντιμετώπιση αυτών των φαινομένων αστικής κρίσης, η αστική πολιτική αναπροσανατολίζεται, ακολουθώντας επιχειρηματικά πρότυπα διοίκησης και οικονομικής ανάπτυξης. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι:

- Η αστική πολιτική χαράσσεται με γνώμονα την προσέλκυση κεφαλαίου. Αναλυτικότερα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και ύστερα, η αστική οικονομία ανασυντάσσεται γύρω από αναπτυσσόμενους τομείς, όπως οι υπηρεσίες (ιδιαίτερα οι χρηματοοικονομικές και οι υπηρεσίες προς παραγωγούς), η υψηλή τεχνολογία, η έρευνα, ο τουρισμός και ο πολιτισμός (Hall T., 2005:81). Ο ρόλος της πόλης επαναπροσδιορίζεται, καθώς αυτή

αποτελεί τον κατεξοχήν τόπο εγκατάστασης οικονομικών τομέων και δραστηριοτήτων αιχμής. Παράλληλα, φαινόμενα όπως η παγκοσμιοποίηση των αγορών και η καθιέρωση υπερεθνικών θεσμών και οργανισμών συντείνουν στην δημιουργία δικτύων πόλεων, ιδιαίτερα εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου αυτές πρακτικά ιεραρχούνται ανάλογα με τον βαθμό διασύνδεσής τους με την παγκόσμια οικονομία. Για να ενισχύσουν την θέση τους εντός των αστικών συστημάτων και άρα να αυξήσουν τις αναπτυξιακές τους προοπτικές, οι πόλεις ωθούνται σε έναν μεταξύ τους ανταγωνισμό, στην βάση της προσέλκυσης κεφαλαίου. Δεδομένης, όμως, της υψηλής κινητικότητας που αυτό έχει αποκτήσει, το συγκριτικό πλεονέκτημα της εκάστοτε πόλης όσον αφορά σε παράγοντες όπως το οικονομικό περιβάλλον, η ποιότητα του εργατικού δυναμικού, το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, οι διαθέσιμες υποδομές, η παρουσία ειδικευμένων επιχειρήσεων υπηρεσιών, η παραγωγή καινοτομιών και η εικόνα του αστικού χώρου, επηρεάζει δραματικά την χωροθέτηση του κεφαλαίου. Υπό αυτές τις συνθήκες, η αστική πολιτική επικεντρώνει στην δημιουργία ευνοϊκού επιχειρηματικού κλίματος και στην αναβάθμιση του αστικού χώρου, με στόχο την προσέλκυση επενδύσεων, καταναλωτών, αλλά και νέων κατοίκων, που θα αποτελέσουν το υψηλόμισθο στελεχιακό δυναμικό σε δυναμικούς οικονομικούς κλάδους.

- Μειώνεται η δημόσια χρηματοδότηση για κοινωνικά έργα και υπηρεσίες και προωθούνται περισσότερο σημειακές παρεμβάσεις, παρά συνολικά προγράμματα βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας του πληθυσμού (π.χ. προγράμματα στέγασης, εκπαίδευσης, κ.λπ.) (Harvey, 1989:7). Τέτοιες παρεμβάσεις, που συνήθως στοχεύουν στην αναβάθμιση της εικόνας της πόλης και στην προσέλκυση επενδύσεων, παρουσιάζονται συνήθως ως ωφέλιμες για το σύνολο του τοπικού πληθυσμού, στην βάση της οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής και της δημιουργίας θέσεων εργασίας. Σε σχέση με το τελευταίο προκύπτουν κάποια σημαντικά ζητήματα. Πρώτον, τίθεται το ερώτημα του αν όντως ωφελείται ο τοπικός πληθυσμός. Εδώ μπορεί να αναφερθεί το παράδειγμα των αναπλασμένων, πρώην υποβαθμισμένων, κεντρικών περιοχών της πόλης, όπου οι παλιότεροι κάτοικοι, συνήθως χαμηλού εισοδήματος, αναγκάζονται να απομακρυνθούν λόγω της συνακόλουθης αύξησης των τιμών της γης (Μαντουβάλου, 2007δ:6). Δεύτερον, το κατά πόσο η επικρατούσα ρητορική, που ταυτίζει την οικονομική ανάπτυξη με την καπιταλιστική

μεγέθυνση, αποπροσανατολίζει τον πληθυσμό από τα ουσιαστικά κοινωνικοοικονομικά προβλήματα της περιοχής του. Τρίτον, το κατά πόσο τέτοια έργα αποτελούν πραγματική λύση στο θέμα της απασχόλησης. Στην πραγματικότητα πολλαπλασιάζονται κυρίως οι χαμηλόμισθες θέσεις εργασίας και η άτυπη οικονομία (Harvey, 1989:12). Επίσης, τίθεται το ζήτημα του εύρους επιρροής τέτοιων έργων και του κατά πόσο ευνοούν διαδικασίες κοινωνικοχωρικού διαχωρισμού σε ευρύτερη κλίμακα. Τελικά η πρακτική των σημειακών παρεμβάσεων δε μπορεί να ειπωθεί αποκομμένη από μια ευρύτερη νεοφιλελεύθερη πολιτική, που συνοδεύεται από την συρρίκνωση των εργασιακών δικαιωμάτων, την αυξανόμενη εξουσία του επιχειρηματικού κεφαλαίου, την έξαρση της ανταγωνιστικότητας, τον υποσκελισμό των κοινωνικών προγραμμάτων και την κερδοσκοπική προσέγγιση κάθε στοιχείου, άρα και του χώρου.

- Οι θεσμοί ρύθμισης των αστικών θεμάτων επεκτείνονται πέρα από τα παραδοσιακά διοικητικά σχήματα (π.χ. κεντρική κυβέρνηση, τοπική αυτοδιοίκηση). Σε αντίθεση με την τεχνοκρατική γραφειοκρατία και τον άμεσο κυβερνητικό έλεγχο της φορντικής περιόδου (Knox and Pinch, 2009:181), στο νέο μοντέλο αστικής διακυβέρνησης (urban governance) συμμετέχουν επίσης ποικίλοι φορείς, όπως τοπικοί σύλλογοι ιδιοκτητών ακινήτων, επενδυτές, επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα (κατασκευαστικές, εταιρείες ανάπτυξης ακινήτων, τράπεζες, κ.λπ.), μη κυβερνητικές οργανώσεις, εκπαιδευτικοί και θρησκευτικοί θεσμοί, πολιτικοί σχηματισμοί και διάφορες ομάδες κατοίκων ή επιχειρηματιών της περιοχής. Οι ενδιαφερόμενοι παράγοντες μπορεί να αντιπροσωπεύουν είτε κοινά είτε συγκρουόμενα συμφέροντα, οπότε δημιουργούνται οι ανάλογες συμμαχίες. Η τοπική αυτοδιοίκηση αναλαμβάνει συντονιστικό/ενισχυτικό ρόλο (Harvey, 1989:6) και δημιουργώντας συνήθως άτυπους συνασπισμούς με τα επιχειρηματικά συμφέροντα, τα προωθεί μέσω θεσμικών ρυθμίσεων, αλλά και άμεσων επενδύσεων σε έργα και υποδομές (Βαΐου et al., 2006:48).
- Την ενίσχυση των δεσμών μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Η χαρακτηριστικότερη έκφανση αυτού του φαινομένου είναι οι Συμπράξεις Δημόσιου και Ιδιωτικού φορέα (ΣΔΙΤ) στην δημιουργία υποδομών και στην παροχή υπηρεσιών του δημοσίου. Σε αυτές τις περιπτώσεις ιδιωτικοί φορείς

αναλαμβάνουν την υλοποίηση των έργων και αρκετά συχνά την εκμετάλλευσή τους (π.χ. αεροδρόμιο, μετρό, πλατείες).

- Την μορφοποίηση νέων μοντέλων πολεοδομικής που δε συγκροτούνται σύμφωνα με κάποια συνεκτική θεωρία, αλλά εναρμονίζονται με τις επιδιώξεις της αστικής πολιτικής και επικεντρώνουν στην πολυλειτουργικότητα, τις τμηματικές παρεμβάσεις, την αισθητική αναβάθμιση και τον καινοτόμο σχεδιασμό. Τα νέα πρότυπα παρέμβασης στον αστικό χώρο λειτουργούν στην προοπτική του στρατηγικού σχεδιασμού (Μαντουβάλου και Μπαλλά, 2006:28), καθώς συναρτώνται με τα εκάστοτε τοπικά αναπτυξιακά προγράμματα και υποστηρίζουν ζητήματα αστικής ανταγωνιστικότητας. Οι επιλεκτικές παρεμβάσεις τείνουν να αντικαταστήσουν το παλαιότερο μοντέλο καθολικού σχεδιασμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΕΣ ΑΣΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

Παράγοντες διαμόρφωσης του αστικού χώρου στην ελληνική πόλη

Τα διάφορα στάδια ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού αντανακλώνται σε μετασχηματισμούς του οικιστικού δικτύου. Ακολουθούν κάποιες παρατηρήσεις για την πολύπλοκη εξέλιξή του.

Μετά το 1870 η οικονομική δραστηριότητα και η πολιτική ισχύς μεταφέρονταν από τα χωριά στις πόλεις και ιδιαίτερα στα λιμάνια. Όσο η Ελλάδα αναπτύσσεται οικονομικά και επεκτείνει τα εθνικά της σύνορα, επιταχύνεται ο ρυθμός ανάπτυξης της Αθήνας και του Πειραιά. Η βιομηχανία δεν αποτελούσε κυρίαρχη δραστηριότητα τον δέκατο ένατο αιώνα και, αντίθετα με τις δυτικοευρωπαϊκές βιομηχανικές πόλεις, οι λίγες παραγωγικές δραστηριότητες της Αθήνας δεν εγκαταστάθηκαν σε κεντρικές περιοχές. Η κοινωνία της πρωτεύουσας μετασχηματιζόταν από τους πληθυσμούς που συνέρρεαν στην πόλη και από τις μεταβολές της παραγωγικής της βάσης (Λεοντίδου, 2001:57-66).

Το διάστημα 1880-1922 θεωρείται ως εποχή μεταβατική, από μια αγροτική σε μια βιομηχανική κοινωνία. Η πόλη κατακλύζεται από προσωρινούς πληθυσμούς που

μεταναστεύουν από την ελληνική ύπαιθρο. Τον εικοστό αιώνα δημιουργείται έντονο οικιστικό πρόβλημα, για να κορυφωθεί από το 1918 και έπειτα. Οι δύο πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα είναι κρίσιμες και καθοριστικές για την ανάλυση της αστικής διάρθρωσης και της κατανομής του οικιστικού χώρου στις ελληνικές πόλεις. Οι ρυθμοί αστικοποίησης κλιμακώνονται, ο αριθμός των εργατών μεγαλώνει και οι παρυφές της κυρίαρχης κτηματαγοράς δεν επαρκούν για την στέγασή τους. Ταυτόχρονα, μετά το 1907, η πολεοδομική επέκταση είναι αμελητέα, επομένως οι νέοι πληθυσμοί δεν τείνουν να εποικίζουν καινούργια γη. Η κατανομή του οικιστικού χώρου δημιουργεί τρεις επιμέρους διαφοροποιημένες οικιστικές καταστάσεις της εργατικής τάξης στην ελληνική πρωτεύουσα: τους ενοίκους των βιομηχανικών οικισμών, τους ιδιοκατοικούντες σε λαϊκές γειτονιές αυτοστέγασης, ιδίως αυθαίρετης (Αναφιώτικα) και τους ενοικιαστές στο οικιστικό απόθεμα της ιδιωτικής αγοράς. Οι τελευταίοι είναι και οι πολυπληθέστεροι και σφραγίζουν την δομή της μεταβατικής πόλης (Λεοντίδου, 2001:126-147).

Η μεταβατική πόλη των αρχών του εικοστού αιώνα περνάει απότομα σε ένα νέο στάδιο ανάπτυξης μετά το 1922. Το 1913-1923 έφθασαν στην Ελλάδα αλλεπάλληλα κύματα προσφύγων με αποκορύφωμα τους πληθυσμούς της Μικρασιατικής καταστροφής. Τους πρώτους μήνες μετά την άφιξή τους, οι πρόσφυγες δεν καταλαμβάνουν απλώς γη, αλλά εγκαθίστανται όπου μπορούν. Μετά το 1924 η αποκατάσταση των προσφύγων εισέρχεται σε νέα φάση και εποπτεύεται από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ). Παράλληλη δραστηριότητα αναπτύσσουν κρατικοί φορείς κι οργανισμοί. Ο πληθυσμός της Αθήνας και του Πειραιά έφτασε στο ένα εκατομμύριο και το μοντέλο αστικής ανάπτυξης μετασχηματιζόταν ριζικά. Ο έλεγχος της περιαστικής γης περνούσε, σε μεγάλο βαθμό, στα χέρια των λαϊκών στρωμάτων και της εργατικής τάξης μετά το 1922. Η Αθήνα και ο Πειραιάς είχαν μετασχηματιστεί σε ταχύτατα αναπτυσσόμενες πόλεις, όπου η έγγεια ιδιοκτησία χρησιμοποιήθηκε ως βαλβίδα ασφαλείας απέναντι στην αστάθεια της απασχόλησης και την διάχυτη λαϊκή δυσαρέσκεια. Η διαδικασία αυτή συντηρείται ολόκληρη την μεσοπολεμική περίοδο και ως την δεκαετία του 1960 (Λεοντίδου, 2001:151-155, 202).

Η στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων είχε πολλαπλές επιπτώσεις στην κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας και του Πειραιά. Η πόλωση της μεσοπολεμικής κοινωνίας ήταν ορατή στον πολεοδομικό χώρο. Για πρώτη φορά στην ιστορία τους εφαρμόστηκε στις πόλεις ο ηθελημένος κοινωνικός διαχωρισμός. Οι κυρίαρχες τάξεις αποσύρθηκαν στις αποκλειστικές τους συνοικίες. Η πολιτική αποκατάστασης των

προσφύγων δημιούργησε αμιγείς λαϊκές και εργατικές περιοχές. Η τάση προς την διάσπαρτη οικιστική ανάπτυξη, που γενικεύτηκε αργότερα από τα λαϊκά στρώματα της πόλης, άρχισε το 1924, όταν η ΕΑΠ αποφάσισε να μην οικοδομήσει μέσα στην πόλη, αλλά να συνεχίσει να δημιουργεί «δορυφορικές» κοινότητες στις παρυφές της. Με άλλα λόγια, ο αποκλεισμός και ο γεωγραφικός διαχωρισμός των προσφύγων ήταν προμελετημένος. Το 1925 οι συνοικισμοί περιτριγυρίστηκαν από αυθαίρετους οικιστές, που εγκαταστάθηκαν παράνομα στις παρυφές τους. Η διαδικασία της λαϊκής μικροοικοδόμησης και των αυθαιρέτων είχε αρχίσει. Τα λαϊκά στρώματα ανεξαρτητοποιήθηκαν από την κυρίαρχη αγορά γης και κατοικίας και εισέβαλαν στις παρυφές της πόλης, ελέγχοντας όλο και πιο εκτεταμένες αστικές εκτάσεις. Η πλειοψηφία τους κατοικούσε πια σε ιδιόκτητα παραπήγματα στην περιφέρεια. Δημιουργήθηκαν έτσι δύο τύποι αυτοστέγασης: των απόρων προσφύγων, που έχτιζαν παραγκουπόλεις, και των πιο εύπορων, που εγκαταστάθηκαν σε πιο κεντρικές περιοχές και οικόπεδα αγορασμένα από την ΕΑΠ. Με τις πρακτικές αυτές η Αθήνα και ο Πειραιάς περιτριγυρίστηκαν από συνοικισμούς και συνενώθηκαν σε ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα (Λεοντίδου, 2001:202-213).

Κατά την μεταπολεμική ανασυγκρότηση του αστικού κράτους, εξελίσσεται εκ νέου μια ευρύτατη γεωγραφική ανακατανομή του πληθυσμού, είτε μέσα από βίαιες κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες, είτε μέσα από μεταναστευτικές κινήσεις στο εσωτερικό της χώρας και στο εξωτερικό. Οι μετακινήσεις αυτές, που είναι προϋποθέσεις για την διαμόρφωση της νέας αστικής ιδιοκτησιακής σχέσης συνεχίζονται και στην δεκαετία του '70 με την μορφή της παλιννόστησης, όπου και αποκρυσταλλώνεται πλέον η κατανομή του πληθυσμού στον χώρο και μειώνεται η γεωγραφική και κοινωνική ρευστότητα του πληθυσμού της χώρας.

Σε σχέση με αυτές τις κοινωνικές ανακατατάξεις διαμορφώνονται τα φαινόμενα της έντονης αστικοποίησης, ιδιαίτερα της πρωτεύουσας, καθώς και της ερήμωσης της υπαίθρου. Με τις τεράστιες στεγαστικές ανάγκες που έχουν δημιουργηθεί ήδη από τις καταστροφές της δεκαετίας του '40, εμφανίζεται το φαινόμενο της αυξημένης ζήτησης για γη στα αστικά κέντρα σε όλη την μεταπολεμική περίοδο. Ταυτόχρονα με τις αλλαγές στον χωρικό καταμερισμό της εργασίας και την αναδιάρθρωση της παραγωγικής βάσης, διαμορφώνονται νέα αστικά κέντρα και ως εκ τούτου αλλάζει η διάρθρωση του οικιστικού δικτύου της χώρας.

Στα πλαίσια αυτά διαμορφώθηκαν πιέσεις για εντατικότερη εκμετάλλευση της γης από ένα ευρύ πλέγμα ενδιαφερομένων. Έτσι εντάθηκαν και οι μηχανισμοί της

καπιταλιστικής αξιοποίησης της γης μέσω της αποδοτικότερης αξιοποίησης των επενδεδυμένων οικιστικών κεφαλαίων.

Αίτια υποβάθμισης αστικών περιοχών

Μικροϊδιοκτησία

Κατά τις διάφορες φάσεις αστικοποίησης και σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στις Ευρωπαϊκές βιομηχανικές χώρες, στον ελληνικό χώρο δεν προωθήθηκαν από το κράτος μεγάλης κλίμακας οργανωμένα στεγαστικά προγράμματα για την στέγαση των εσωτερικών μεταναστών. Οι ανάγκες αντιμετωπίστηκαν κυρίως με την αυθαίρετη δόμηση και την αντιπαροχή, διαδικασίες που ευνόησε η μικροϊδιοκτησία και η μεγάλη κατάτμηση της γης.

Οι διαδικασίες κατάτμησης της γης και η πώληση οικοπέδων στην ελεύθερη αγορά σε μικροϊδιοκτήτες με προοπτική την οικιστική ανάπτυξη συνιστούν τον πλέον διαδεδομένο τρόπο της πρώτης φάσης αξιοποίησης της ατομικής ιδιοκτησίας της γης στον ελληνικό χώρο. Η ιδιαίτερα μεγάλη έκταση που προσέλαβαν οι διαδικασίες κατάτμησης και αγοραπωλησιών γης στην μεταπολεμική ελληνική κοινωνία οφείλεται στην στροφή μεγάλου μέρους των εσωτερικών μεταναστών στην αγορά ιδιόκτητης γης και κατοικίας σε αστικά κέντρα. Η συγκρότηση της μικροϊδιοκτησίας στην γη, ιδιαίτερα στις περιφερειακές περιοχές, οφείλεται στο γεγονός ότι ένα ευρύ φάσμα μεσαίων και χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων αποτελεί την αγοραστική δύναμη αυτής της γης, η τιμή της οποίας είναι σχετικά χαμηλότερη από τις εντός σχεδίου περιοχές. Το μικρό μέγεθος των οικοπέδων που διαμορφώνεται στην περιφερειακή ζώνη ανταποκρίνεται ακριβώς στο επίπεδο των εισοδηματικών δυνατοτήτων των κοινωνικών ομάδων που προσανατολίζονται για διάφορους λόγους στην επιλογή της ιδιόκτητης στέγης, καθώς και στο μικρό μέγεθος των ιδιωτικών κεφαλαίων που επενδύονται στα ακίνητα. (Γετίμης, 2000:36,37).

Η διαμόρφωση της ζήτησης από ευρύ φάσμα χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων συμβαδίζει με το γεγονός ότι οι αρχικοί ιδιοκτήτες αυτών των εδαφών επεδίωκαν να πουλήσουν την γη σε οικόπεδα με στόχο την ταχεία πραγμάτωση της γαιοπροσόδου, οπότε γινόταν κατάτμηση και σταδιακή πώληση στην ελεύθερη αγορά. Η διαδικασία αυτή σπάνια προέβλεπε την δημιουργία κοινόχρηστων χώρων και

περιοριζόταν συνήθως στην υποτυπώδη διαμόρφωση του βασικού δικτύου κυκλοφορίας. Με αυτές τις διαδικασίες κατάτμησης δημιουργούνται τα διαρθρωτικά προβλήματα που εμφανίζονται αργότερα, όπως είναι οι απαλλοτριώσεις ακινήτων για την δημιουργία κοινόχρηστων χώρων, τα τυφλά οικοπέδα, η μη εφαρμογή ρυμοτομικών σχεδίων, κ.λπ. (Γετίμης, 2000:39).

Οι διαδικασίες κατάτμησης της γης συνιστούν κατά βάση την αρχική προϋπόθεση για την καπιταλιστική αξιοποίηση της ατομικής ιδιοκτησίας στην περιαστική γη της Ελλάδας. Η έλλειψη επαρκούς κοινωνικής πολιτικής οδήγησε στην ανάπτυξη μιας τεράστιας αγοράς αστικών ακινήτων, που καλύπτει όλο τον αστικό και περιαστικό χώρο. Με τον τρόπο αυτό η θέση των λαϊκών στρωμάτων ως μικροϊδιοκτητών ενισχύεται και διευκολύνεται η ένταξή τους στα μικροαστικά στρώματα. Η προώθηση της μικροϊδιοκτησίας ανάγεται από το Ελληνικό Κράτος σε πολιτικό μέσο για την εξασφάλιση της συναίνεσης των πλατιών λαϊκών στρωμάτων προς την κρατούσα τάξη πραγμάτων.

Αυθαίρετη δόμηση (Πολιτική παραγωγής αστικής γης)

Από το β' μισό του 20ού αιώνα το πρόβλημα της στέγης βρίσκει διέξοδο με την αυθαίρετη δόμηση, καθώς υποκατέστησε την κοινωνική πολιτική κατοικίας, καλύπτοντας ένα πολύ μεγάλο ποσοστό των αναγκών στέγασης των αστικοποιούμενων αγροτικών πληθυσμών. Ήταν σαφώς το πιο πετυχημένο κρατικό μέσο διαχείρισης των κοινωνικών συγκρούσεων στις μετεμφυλιακές πόλεις.. Η στρατηγική των αυθαιρέτων γέννησε μια ιδιότυπη μορφή αστικής «κοινωνικής αυτοργάνωσης» που αντικατέστησε τις πρότερες αγροτικές μορφές αλληλεγγύης αλλά ταυτόχρονα ενίσχυσε και το πελατειακό κράτος. Κατά κάποιον τρόπο το κράτος για αρκετές δεκαετίες χρησιμοποίησε το έντονο έλλειμμα νομιμοποίησης του μεταεμφυλιακού πολιτικού συστήματος, επιτρέποντας την αυθαίρετη δόμηση ως μέσο οικονομικής και κοινωνικής αναζωογόνησης. Η κρατική πολεοδομική πρακτική συνέβαλλε, εντάσσοντας σταδιακά τις περιοχές των αυθαιρέτων στο σχέδιο πόλης, στο να μετατραπούν σε αστικές συνοικίες. Η αποδοχή της αυθαίρετης δόμησης με σειρά διαταγμάτων νομιμοποίησής της διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις ενσωμάτωσης του αντίστοιχου αστικοποιημένου πληθυσμού στην ζωή και τη λειτουργία της πόλης.

Αποφεύχθηκαν έτσι έντονα φαινόμενα διχοτόμησης της πόλης και κοινωνικού διαχωρισμού, που πολλές φορές συνόδευσαν την στεγαστική αποκατάσταση, μέσω

προγραμμαμάτων κοινωνικής κατοικίας στις βιομηχανικές χώρες. Παράλληλα όμως η ελαστικότητα της νομοθεσίας που καθιερώθηκε λόγω των παραπάνω οδήγησε σε καταστρατήγηση κάθε περιορισμού ως προς την εκμετάλλευση και την χρήση του εδάφους με αποτέλεσμα, κυρίως μετά το 1970, να χτίζονται αυθαίρετα σε περιοχές προστασίας (δασικές εκτάσεις, αιγιαλούς), κοινόχρηστους χώρους της πόλης, κ.ο.κ. Η κοινωνική αποδοχή της παραβατικότητας ενίσχυσε την ατομική πρωτοβουλία και ο κατασκευαστικός τομέας με τον μηχανισμό της αντιπαροχής και της ανοχής της παρανομίας έγινε η κινητήριος δύναμη του ελληνικού καπιταλισμού.

Αντιπαροχή (Πολιτική παραγωγής στέγης)

Η ανοικοδόμηση των πόλεων χαρακτηρίζεται επίσης από το σύστημα της αντιπαροχής, εύρημα που προϋποθέτει κατάλληλο συνδυασμό τιμής οικοπέδου, επιφανειών που μπορούν να οικοδομηθούν και ζήτησης. Βασικός παράγοντας είναι ο υψηλός συντελεστής δόμησης, προκειμένου να καλυφθούν με επάρκεια τόσο το επιχειρηματικό-εργολαβικό κέρδος, όσο και το κίνητρο του ιδιοκτήτη ως προς την προϋπάρχουσα ιδιοκτησία του. Στο νέο σύστημα των παραμέτρων που δημιουργείται υποβιβάζονται έτσι δύο σημαντικοί τομείς, που είναι ο ελεύθερος χώρος και η υποδομή της κατασκευής, ενώ σε πολεοδομικό επίπεδο, με την συνεχή ένταξη περιοχών αυθαιρέτων στο Σχέδιο Πόλεως χωρίς σχεδιασμό με προοπτική, διατηρούνται τα αρνητικά χαρακτηριστικά της οργάνωσης του χώρου. Πρέπει να επισημανθεί η κοινωνική σημασία που έχει το γεγονός ότι οι περιοχές που αναπτύχθηκαν αρχικά με αυθαίρετη δόμηση δεν ωθούνται έτσι στο περιθώριο, αλλά σταδιακά μετατρέπονται σε αστικές συνοικίες, ευνοώντας την ενσωμάτωση των κατοίκων τους στην ζωή της πόλης. Το όλο σύστημα παρήγαγε μια μέθοδο κατανομής της υπεραξίας γης στα μικρομεσαία στρώματα. Η αυθαίρετη δόμηση και η εμπορική κατασκευή κατοικίας με αντιπαροχή, παρότι στέρησαν από τις ελληνικές πόλεις τα αναγκαία ποιοτικά, λειτουργικά και ιστορικά χαρακτηριστικά τους, συνέχισαν να εφαρμόζονται, καθώς όλα τα κοινωνικά στρώματα εξασφάλιζαν οικονομικά οφέλη.

Έτσι λοιπόν φτάνει το 1969 η Ελλάδα να κατέχει την πρώτη θέση στην κατασκευή σπιτιών στον «καπιταλιστικό κόσμο», χωρίς φυσικά να υπάρχει καμιά περιβαλλοντική πολιτική. Βιάζοντας το αστικό τοπίο, αυξάνονται υπέρμετρα οι συντελεστές δόμησης, οι καλύψεις των οικοπέδων, τα ύψη των κτιρίων, χωρίς να

υπάρχει καμιά μέριμνα για κοινόχρηστους και κοινωφελείς χώρους, χτίζονται τα ρέματα, καταπατούνται οι παραλίες, μολύνεται και υποβαθμίζεται το χερσαίο και θαλάσσιο περιβάλλον της χώρας .

Συμπερασματικά, λοιπόν, σε αντίθεση με την οργανωμένη δόμηση που αναπτύχθηκε στην δυτική Ευρώπη, στην Ελλάδα η κρατική κοινωνική πολιτική κατοικίας υποκαταστάθηκε από την ανοχή ή και την ενθάρρυνση της αυθαίρετης δόμησης και το σύστημα της αντιπαροχής, ελαχιστοποιώντας έτσι τις δημόσιες δαπάνες. Η αυθαίρετη δόμηση υπήρξε ιστορικά μια μορφή αυτοστέγασης των πληθυσμών που μετά τις καταστροφές του εμφυλίου συνέρεαν στην Αθήνα. Οι διαδοχικές νομιμοποιήσεις των αυθαιρέτων μετέτρεψαν τους αυθαιρετούχους σε μικροϊδιοκτήτες, παράγοντας κοινωνική ενσωμάτωση. Η ένταξη των αυθαιρέτων στο σχέδιο πόλης, σε συνδυασμό με την άνοδο των τιμών της γης και τους υψηλούς συντελεστές δόμησης, αποτέλεσαν τις ιστορικές προϋποθέσεις της διαδικασίας της αντιπαροχής, που μετασχημάτισε τις συνοικίες των αυθαιρέτων στις σημερινές αστικές συνοικίες. Εκτός όμως από την αυθαίρετη δόμηση και τους υψηλούς συντελεστές, από την προηγούμενη περίοδο έχουμε κληρονομήσει την σχεδόν αποκλειστική παραγωγή της κατοικίας από τον ιδιωτικό τομέα και την κερδοσκοπία στην αγορά γης. Το γεγονός ότι στην Ελλάδα ήταν η αγορά και όχι το κράτος που έλυνε το ζήτημα της κατοικίας, διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις της ευκολότερης σημερινής διείσδυσης των επιχειρήσεων στην παραγωγή της κατοικίας και συνολικά του χώρου της πόλης.

Άτυπες οικονομικές δραστηριότητες

Η παραγωγική δραστηριότητα στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από τον μεγάλο αριθμό πολύ μικρών επιχειρήσεων. Η άτυπη οικονομία φαίνεται να λειτουργήσει σαν ‘μαξιλάρι’ σε περιόδους οικονομικών κρίσεων, ενώ συνέβαλε σημαντικά στην κοινωνική ενσωμάτωση σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης.

Η απασχόληση και οι εκροές που αυτές οι δραστηριότητες δημιουργούν στο σύνολο της οικονομίας διαχέονται στον αστικό χώρο και στηρίζουν σε σημαντικό βαθμό την ανάπτυξη των πόλεων. Η διασπορά της μικρο-ιδιοκτησίας και η διάχυση των οικογενειακών επιχειρήσεων στον χώρο, η ποικιλία και πολυπλοκότητα των λειτουργιών ακόμη και μέσα σε κάθε ένα κτίριο συμβάλλουν στην οικειοποίηση του αστικού χώρου από τους κατοίκους και στην ενσωμάτωσή τους στον αστικό τρόπο

ζωής, έστω και αν αυτό πραγματοποιείται με άνισους τρόπους. Η διάχυση των δραστηριοτήτων και η έλλειψη ελέγχου στις χρήσεις γης οδηγεί σε πλήθος χωρικών διαιρέσεων και διαφοροποιήσεων στην χρήση του χώρου από διαφορετικές ηλικίες, εθνότητες, κοινωνικές τάξεις και φύλα. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ανάμιξη δεν δημιουργείται μόνο στις χρήσεις γης αλλά και στις ομάδες με διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά (Δρίτσα, 2009:14).

Ανταγωνισμός χρήσεων γης – Ο ρόλος της γαιοπροσόδου

Οι ραγδαίες διαδικασίες αστικοποίησης (συσσώρευση και χωρική συγκέντρωση πληθυσμού και κεφαλαίου), ειδικά στις δεκαετίες του '50 και '60, οι οποίες έλαβαν χώρα χωρίς προηγουμένως να υπάρχει ένα συστηματικό πλαίσιο ρυθμίσεων για τις χρήσεις γης στα αστικά κέντρα, σε συνδυασμό με την διάχυση μικρών επιχειρήσεων στον χώρο, καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τα προβλήματα της οικιστικής δομής και ανάπτυξης των πόλεων. Έτσι, η σύγκρουση και η ανάμιξη οχλουσών ή ασυμβίβαστων χρήσεων γης (π.χ. συνεργεία-κατοικία, τουρισμός-βιομηχανία, κ.λπ.), η εκτόπιση της κατοικίας από τα κέντρα των πόλεων εις όφελος χρήσεων του τριτογενή τομέα, η γραμμική επέκταση των κεντρικών λειτουργιών κατά μήκος των βασικών αξόνων κυκλοφορίας, συνιστούν διαρθρωτικά προβλήματα όλων των αστικών κέντρων και κυρίως της πρωτεύουσας.

Εξετάζοντας ειδικότερα την δομή των χρήσεων γης στις αστικές συγκεντρώσεις, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αυτή προκύπτει από τα συμφέροντα αξιοποίησης της ιδιοκτησίας της γης και του κεφαλαίου που επενδύεται σ' αυτήν. Τα χωρικά πλεονεκτήματα που έχουν τα διάφορα οικόπεδα σε μία πόλη δεν είναι τα ίδια για όλα. Ανάλογα με τα πλεονεκτήματα αυτά διαμορφώνεται και το ύψος της γαιοπροσόδου, την οποία καρπύεται ο ιδιοκτήτης της γης. Δεδομένης της τάσης του μεμονωμένου κεφαλαίου για μεγιστοποίηση του κέρδους και της δυνατότητας εξαγωγής υπερκερδών, δημιουργείται ο ανταγωνισμός των μεμονωμένων κεφαλαίων για πλήρη εκμετάλλευση των χωρικών πλεονεκτημάτων που προσφέρει το κάθε οικόπεδο. Ο ανταγωνισμός αυτός, ο οποίος προέρχεται από την τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους, μεταξύ κεφαλαίων που εντάσσονται σε μία χρήση γης, οδηγεί σε διαδικασίες χωρικής συγκέντρωσης σχετικά «ομοειδών» χρήσεων γης μέσα στην πόλη. Έτσι, παρατηρείται το φαινόμενο να σχηματίζονται περιοχές, όπως το κέντρο των πόλεων, στις οποίες

συγκεντρώνονται κυρίως χρήσεις του τριτογενή τομέα, σε άλλες περιοχές να κυριαρχεί η βιομηχανία, σε άλλες η κατοικία, κ.λπ. (Γετίμης, 2000:51).

Καθοριστικός παράγοντας στην κατανομή και στην χωροθέτηση των χρήσεων γης είναι η αστική γαιοπρόσοδος, δηλαδή η βασική μορφή της οικονομικής αξιοποίησης του αστικού εδάφους από την ατομική ιδιοκτησία. Αυτό σημαίνει ότι στον ανταγωνισμό ανάμεσα στις χρήσεις γης και στις απαιτήσεις αξιοποίησης των κεφαλαίων διαφόρων χρήσεων, ιδιαίτερα δε στις απαιτήσεις για επέκταση των χρήσεων γης πάνω στο ίδιο έδαφος, ρυθμιστικός μηχανισμός είναι το ύψος της γαιοπροσόδου.

Μέσα από τον ανταγωνισμό των χρήσεων γης επιβάλλεται η αποδοτικότερη χρήση, εκείνη δηλαδή που αποδίδει την υψηλότερη γαιοπρόσοδο. Το ύψος αυτό της γαιοπροσόδου, το οποίο απαιτεί ο ιδιοκτήτης της γης, για την παραχώρηση του εδάφους σε κάποια συγκεκριμένη χρήση, δεν καθορίζεται βέβαια αυθαίρετα από τον ίδιο, αλλά από τις πραγματικές δυνατότητες αξιοποίησης των χωρικών πλεονεκτημάτων του συγκεκριμένου εδάφους. Έτσι, η αποδοτικότερη χρήση είναι διατεθειμένη να δώσει υψηλότερη πρόσοδο στον ιδιοκτήτη από ότι κάποια άλλη, όταν μέσω της παραγωγής ή της κυκλοφορίας εμπορευμάτων και κεφαλαίων στο συγκεκριμένο ευνοϊκό έδαφος μπορεί να πραγματώσει πρόσθετα κέρδη, τα οποία είναι και η πηγή της γαιοπροσόδου.

Η επικράτηση μιας αστικής χρήσης στον ανταγωνισμό έναντι μίας άλλης εξαρτάται επομένως από το ύψος της προσόδου, το οποίο μπορεί η χρήση αυτή, μέσα από τις διαδικασίες παραγωγής ή κυκλοφορίας, να αποδώσει. Το ύψος αυτό εξαρτάται τόσο από το είδος της χρήσης, όσο και από τους ευνοϊκούς όρους δόμησης, δηλ. την πυκνότητα δόμησης και τον συντελεστή δόμησης, που αντιστοιχούν στον βαθμό χωρικής «συγκέντρωσης/έντασης» του κεφαλαίου. Στο σημείο αυτό υπεισέρχεται η πολιτική του πολεοδομικού σχεδιασμού, η οποία, εφόσον καθορίζει τους όρους δόμησης και την κατανομή τους στον αστικό χώρο, αναδεικνύεται σε σημαντικό παράγοντα που επηρεάζει τον ανταγωνισμό των χρήσεων γης και τον σχηματισμό της γαιοπροσόδου (Γετίμης, 2000:52,53).

Το βασικό μέσο παρέμβασης στις χρήσεις γης στις περιοχές με εγκεκριμένο σχέδιο, όπως εξάλλου και στις εκτός σχεδίου περιοχές, είναι ο προσδιορισμός των όρων δόμησης. Ο καθορισμός υψηλών συντελεστών δόμησης σε μία περιοχή διευκολύνει συνήθως την επικράτηση των πλέον αποδοτικών χρήσεων. Έτσι, για παράδειγμα, στις κεντρικές περιοχές της Αθήνας με υψηλούς Συντελεστές Δόμησης κυριάρχησαν οι λειτουργίες του τριτογενή τομέα (καταστήματα γραφεία, τράπεζες). Θα πρέπει πάντως να επισημάνουμε ότι, εκτός από τους όρους δόμησης, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες

που καθορίζουν την κατανομή των χρήσεων γης στον αστικό χώρο. Ένας απ' αυτούς είναι η θέση της περιοχής στην πολεοδομική δομή, που εξαρτάται από την κεντρικότητα και το σύστημα των μεταφορών.

Δημιουργείται έτσι ένα ευνοϊκό πλαίσιο προσφοράς δυνατοτήτων καπιταλιστικής αξιοποίησης της γης, στο οποίο λειτουργεί ο ανταγωνισμός των χρήσεων ως καθοριστικός μηχανισμός στην επιβολή της αποδοτικότερης λειτουργίας, δημιουργώντας συχνά προβλήματα στην οικιστική δομή. Σε όλες τις ελληνικές πόλεις διαπιστώνεται το φαινόμενο της γραμμικής επέκτασης των κεντρικών λειτουργιών κατά μήκος των βασικών αρτηριών και της έλλειψης οργανωμένων, όσον αφορά στην υποδομή, κέντρων. Η ανεξέλεγκτη επέκταση των εμπορικών καταστημάτων και η εκτόπιση της κατοικίας συχνά συνεπάγονται την απώλεια της φτηνής στέγης. Παράλληλα υποβαθμίζονται περιοχές κατοικίας λόγω των διάσπαρτων βιοτεχνιών και συνεργειών, ενώ σημαντικά προβλήματα εμφανίζονται στις συγκοινωνίες και τις μεταφορές, λόγω απρογραμμάτιστης ανάμιξης συγκρουόμενων χρήσεων χωρίς ειδική πρόβλεψη για την τεχνική υποδομή που αυτές απαιτούν.

Υποβάθμιση του αστικού χώρου και προοπτικές ανάπλασης

Οι ιδιομορφίες της οικιστικής ανάπτυξης στον ελληνικό χώρο που προαναφέραμε και η απρογραμμάτιστη ταχύρρυθμη ανοικοδόμηση που πραγματοποιήθηκε τα μεταπολεμικά χρόνια από την ιδιωτική πρωτοβουλία, κυρίως μέσω του συστήματος της αντιπαροχής, οδήγησαν σε υπερεκμετάλλευση της γης, καταστροφή του παραδοσιακού κτιριακού αποθέματος και υψηλές πυκνότητες. Η επέκταση των αστικών κέντρων μέσω της αυθαίρετης δόμησης και η αύξηση των πυκνοτήτων δεν υποστηρίχθηκαν από την απαιτούμενη υποδομή, αφού οι εντάξεις στο σχέδιο και η εντατικότερη εκμετάλλευση των ιδιοκτησιών δεν προϋποθέτουν αυτή την διαδικασία. Ταυτόχρονα, η σύγκρουση των χρήσεων γης, καθώς και περιορισμένος ρόλος του δημόσιου τομέα κατοικίας, είχαν σαν αποτέλεσμα την υποβάθμιση πολλών περιοχών κατοικίας.

Οι διαδικασίες όμως αυτές, καθώς και το κυρίαρχο πρότυπο της νομικής σχέσης στεγάσεως (ιδιοκατοίκηση), απέτρεψαν, σε μεγάλο βαθμό, την διαμόρφωση ακραίων περιπτώσεων κοινωνικού διαχωρισμού και κοινωνικών συγκρούσεων. Υπάρχει ένα τόσο ευρύ και σύνθετο πλέγμα από εισοδήματα, τύπους κατοίκησης, τρόπους

καθημερινής ζωής και πρότυπα κατανάλωσης, ώστε η έννοια του «κοινωνικού διαχωρισμού» με «γκετοποίηση» του χώρου έχει πολύ σχετική σημασία. Στην Ελλάδα, τα συνηθέστερα προβλήματα, εξαιτίας όλων όσων προαναφέραμε, που πλήττουν τις περιοχές κατοικίας συνοψίζονται στα παρακάτω (Δρίτσα, 2009:16).

- Δυσχέρειες πρόσβασης και κίνησης στην περιοχή ή σε τμήματά της με τους διάφορους τρόπους μετακινήσεων. Τα προβλήματα εδώ σχετίζονται με την σύνδεση της περιοχής με την λοιπή πόλη, με την προσφερόμενη οδική υποδομή μέσα σε αυτή και με την φόρτισή της. Μπορεί για παράδειγμα να εμφανίζεται υπερβολική επιβάρυνση και όχληση της περιοχής ή ορισμένων αξόνων της από την κυκλοφορία διέλευσης, δηλαδή από υπερτοπικές κινήσεις που δεν εξυπηρετούν τις λειτουργίες της περιοχής.
- Ανυπαρξία ή ανεπάρκεια κοινωνικής υποδομής και δυσανάλογα υψηλή αναλογία ιδιωτικού προς κοινωνικό/δημόσιο χώρο στην όλη περιοχή. Αυτό έχει σαν συνέπεια την περιορισμένη συμμετοχή των κοινόχρηστων χώρων, όπως οι πλατείες, το πράσινο, οι ελεύθεροι χώροι και την ανεπάρκεια κοινωνικού εξοπλισμού, όπως τα σχολεία, κοινωνικές και πολιτιστικές λειτουργίες, οι αθλητικές εγκαταστάσεις, κ.λπ.
- Ένα από τα βασικά προβλήματα που παρουσιάζονται σε μια περιοχή και οδηγούν στην υποβάθμισή της είναι η ανάμειξη αντιμαχόμενων χρήσεων που βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση μεταξύ τους. Η χωροθέτηση ανθυγιεινών ή επικίνδυνων για το περιβάλλον δραστηριοτήτων, ως γνωστό, συντελεί στην υποβάθμιση μιας περιοχής γενικότερα, πόσο μάλλον όταν πρόκειται για περιοχή κατοικίας. Η συνύπαρξη ασύμβατων χρήσεων και κυρίως κατοικίας με οχλούσες χρήσεις, όπως συνεργεία και αποθήκες, ενισχύει την υποβάθμιση και δεν αφήνει περιθώρια για την προσέλκυση των επιθυμητών εκείνων χρήσεων που θα προωθούσαν την ανάπτυξη της περιοχής.
- Υποβάθμιση φυσικού, τεχνητού και πολιτιστικού περιβάλλοντος από ορισμένα κτίσματα, εγκαταστάσεις και πηγές ρύπανσης. Διαπιστώνεται συχνά η ασυμβίβαστη γειτνίαση αξιόλογων ή και διατηρητέων κτισμάτων με άλλα προβληματικά κτίρια.
- Υπέρβαση ανεκτών ορίων ποσοτικής οικοδομικής εκμετάλλευσης των οικοπέδων, δηλαδή αυξημένοι συντελεστές δόμησης, μεγάλα ποσοστά κάλυψης, υψηλές πυκνότητες, κ.λπ. Έτσι, είναι πολύ περιορισμένος ο χώρος του πρασίνου

και γενικά ο ακάλυπτος χώρος που θα μπορούσε να καλύψει και άλλες λειτουργικές ανάγκες.

- Πέρα από τα παραπάνω προβλήματα και σε συνάρτηση με ορισμένα από αυτά παρουσιάζεται σχεδόν πάντα και το ιδιαίτερα σημαντικό πολεοδομικό πρόβλημα συγκρότησης γειτονιάς.

Για την αναβάθμιση του ελληνικού οικιστικού ιστού απαιτείται η ανάπλαση των περιοχών που παρουσιάζουν έντονα προβλήματα υποβάθμισης. Ειδικότερα, απαιτούνται ιδιαίτεροι «τύποι αναπλάσεων» για τις παρακάτω κατηγορίες υποβαθμισμένων περιοχών:

- Τμήματα των ιστορικών κέντρων των πόλεων.
- Παραδοσιακά τμήματα άλλων λιγότερο κεντρικών περιοχών της πόλης.
- Τμήματα κεντρικών συνοικιών που δομήθηκαν με αντιπαροχή στο διάστημα 1950-70. Πρόκειται για περιοχές με πολύ υψηλούς συντελεστές δόμησης, μεγάλα ποσοστά κάλυψης και υψηλές πυκνότητες. Χαρακτηριστικά τέτοιων περιοχών είναι η ανεπάρκεια τεχνικής και κοινωνικής υποδομής καθώς και των ελεύθερων χώρων και χώρων πρασίνου με συνακόλουθο αποτέλεσμα την υποβάθμιση του φυσικού και αστικού περιβάλλοντος.
- Τμήματα προαστιακών περιοχών που δομήθηκαν «αυθαίρετα». Τόσο οι υποβαθμισμένες στεγαστικές συνθήκες όσο και η τεχνικοκοινωνική υποδομή καθιστούν την κατοικία αυτής της μορφής και την περιοχή της πολύ προβληματική.
- Υποβαθμισμένες ή εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές περιοχές.
- Περιοχές εργασίας ή και μικτές περιοχές με προέχουσες οικονομικές λειτουργίες, του δευτερογενούς τομέα και των μεταφορών ή και άλλων σχετικών (βιομηχανία, αποθήκες, χονδρεμπόριο, λειτουργίες λιμένων ή άλλων εγκαταστάσεων μεταφορών) που υφίστανται ακόμη ή οι οικονομικές τους λειτουργίες έχουν διακοπεί στα πλαίσια της αποβιομηχάνισης. Τα προβλήματα εδώ έχουν να κάνουν κυρίως με ανάμειξη αντιμαχόμενων χρήσεων που βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση μεταξύ τους.

Θεσμικό πλαίσιο ανάπλασης

Η πολεοδομική νομοθεσία έρχεται να δώσει λύσεις στα προηγούμενα, είτε με την μορφή της ρυθμιστικής πολεοδομίας, η οποία θέτει κανόνες που καθορίζουν τα πλαίσια και τους όρους διαμόρφωσης του αστικού ή περιαστικού χώρου, είτε με την μορφή της επεμβατικής πολιτικής που προβλέπει την ενεργό συμμετοχή του Κράτους στην διευθέτηση του χώρου και συνιστά ένα ισχυρό μέσο της εξουσίας για την άσκηση πολιτικής.

Στην πολεοδομική νομοθεσία ο όρος ‘ανάπλαση’ αναφέρεται πρώτη φορά το 1970. Η νομοθεσία της εποχής εκείνης ανταποκρίνεται κυρίως στην μεθοδολογία των αναπλάσεων που είχαν εφαρμοστεί στις Δυτικοευρωπαϊκές χώρες, μετά τις καταστροφές του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου, που στάθηκαν η αφορμή για την ανανέωση του πολεοδομικού ιστού αυτών των πόλεων. Τα χαρακτηριστικά αυτών των ρυθμίσεων είναι η μεγάλη κλίμακα παρεμβάσεων, η ενεργός συμμετοχή του δημοσίου τομέα στον σχεδιασμό και στην εκτέλεση των προγραμμάτων και η ίδρυση για το σκοπό αυτό δημοσίων επιχειρήσεων.

Η ‘ανάπλαση’ καθιερώνεται ως έννοια με νομικό περιεχόμενο για πρώτη φορά από το Ν.Δ. 1003/71 «περί ενεργού πολεοδομίας», όπου ορίζεται ως πολεοδομική εξυγίανση και εκσυγχρονισμός συνόλου ή μέρους ενός οικισμού. Το Ν.Δ. αυτό αντικαθίσταται από τον Ν. 947/1979 «περί οικιστικών περιοχών», στον οποίο αναφέρεται ο όρος ‘αναμόρφωση’. Ο νόμος αυτός εισάγει και τις ‘Ζώνες Αστικού Αναδασμού’, οι οποίες συνίστανται στην εισφορά και συνένωση των ιδιοκτησιών που περιλαμβάνονται στην περιοχή και στην αναδιανομή τους, υπό την μορφή πολεοδομημένης γης ίσης αξίας στους αρχικούς ιδιοκτήτες, μετά την αφαίρεση των εισφορών γης για την δημιουργία κοινόχρηστων χώρων. Παρά το γεγονός ότι ο νόμος αυτός έδινε την δυνατότητα για ελεγχόμενη πολεοδομική ανάπτυξη, καθώς και μια εκτεταμένη επέμβαση σε περιοχές με προβληματικό ιδιοκτησιακό καθεστώς, αδρανοποιήθηκε, κυρίως λόγω των διατάξεών του που ρυθμίζουν την εισφορά σε γη και χρήμα (Αραβαντινός, 1997:97).

Έτσι, η πολιτεία, για να αντιμετωπίσει τα άμεσα πολεοδομικά και στεγαστικά προβλήματα, αναγκάστηκε να δημιουργήσει νέο νομοθετικό πλαίσιο. Πρόκειται για τον Ν. 1337/1983 «Επέκταση των πολεοδομικών σχεδίων, οικιστική ανάπτυξη και σχετικές

ρυθμίσεις», που έγινε περισσότερο γνωστός σαν «μεταβατικός» νόμος, ακριβώς γιατί δημιουργήθηκε για να καλύψει επείγουσες απαιτήσεις και να ισχύσει ορισμένη χρονική περίοδο, δηλαδή μέχρι την ψήφιση ενός οριστικού θεσμικού πλαισίου της πολεοδομίας. Τα βασικά χαρακτηριστικά του νόμου αυτού είναι τα ακόλουθα (Αραβαντινός, 1997:103):

1. Αναφέρεται κυρίως σε επεκτάσεις ή εντάξεις πολεοδομικών σχεδίων σε περιοχές κύριας κατοικίας.
2. Οι επεκτάσεις ή εντάξεις σχεδίων πόλεων αφορούν κατά κανόνα περιοχές «εκτός σχεδίου πόλεως». Κατ' εξαίρεση όμως οι ρυθμίσεις του νέου νόμου μπορεί να αφορούν και περιοχές «εντός εγκεκριμένου σχεδίου πόλεως», εφόσον αυτές είναι πολεοδομικά προβληματικές (υποβαθμισμένες) και χρειάζονται αναμόρφωση.
3. Περιέχει νέες ρυθμίσεις, κυρίως όσον αφορά στις περιοχές που θα αναπτύσσονται με κανονιστικούς όρους δόμησης. Για τους δύο άλλους τρόπους ανάπτυξης, δηλαδή την Ενεργό Πολεοδομία και τον Αστικό Αναδασμό, εξακολουθεί να εφαρμόζεται ο Ν. 947/79, όπως τροποποιείται σ' ορισμένα σημεία από τον νέο νόμο.
4. Προβλέπει εκτεταμένες συμμετοχικές διαδικασίες πληθυσμού στις φάσεις σχεδιασμού και αποφάσεων. Παράλληλα απαιτεί από τους σχετιζόμενους φορείς και συμμετοχή αλλά και εναρμόνιση των προγραμμάτων τους με τις προτάσεις των μελετών αυτών.
5. Παράλληλα προβλέπει ζώνες επεμβάσεων, όπως οι Ζώνες Ειδικής Ενίσχυσης (ZEE) και οι Ζώνες Ειδικών Κινήτρων (ZEK), με στόχο την ανάπλαση των πυρήνων των πόλεων ή κτιρίων τους.

Το 1985 ψηφίζεται ο Ν. 1577/85 (ΓΟΚ), ο οποίος καθιερώνει το «ενεργό οικοδομικό τετράγωνο», ορίζοντας ότι ο χαρακτηρισμός ενός οικοδομικού τετραγώνου ως ενεργού αποβλέπει, μεταξύ άλλων, στην ανάπλασή του, ιδίως με την ενοποίηση των ακάλυπτων χώρων.

Ο οικιστικός νόμος 2508/97, με τίτλο «Βιώσιμη Ανάπτυξη των Πόλεων και Οικισμών της χώρας και άλλες διατάξεις», έρχεται ως συνέχεια και συμπλήρωση του Ν. 1337/83, με την φιλοδοξία να αποτελέσει ένα νέο ευέλικτο και αποτελεσματικό εργαλείο για την επέκταση, ανάπλαση και γενικότερα αναβάθμιση και προστασία των πόλεων και οικισμών της χώρας.

Σύμφωνα με τον ορισμό του νόμου, « ανάπλαση περιοχής είναι το σύνολο των κατευθύνσεων, μέτρων, παρεμβάσεων και διαδικασιών πολεοδομικού, οικονομικού και ειδικού αρχιτεκτονικού χαρακτήρα, που προκύπτουν από σχετική μελέτη και που αποσκοπούν κυρίως στην βελτίωση των όρων διαβίωσης των κατοίκων, στην βελτίωση του δομημένου περιβάλλοντος, στην προστασία και ανάδειξη των πολιτιστικών, ιστορικών – μορφολογικών και αισθητικών στοιχείων και χαρακτηριστικών της περιοχής». Σύμφωνα με το άρθρο 8 του κεφαλαίου Β' του νόμου 2508, «περιοχές ανάπλασης είναι εκείνες οι περιοχές των εγκεκριμένων σχεδίων πόλεων ή οριοθετημένων οικισμών, στις οποίες διαπιστώνονται προβλήματα υποβάθμισης ή αλλοίωσης του οικιστικού περιβάλλοντος, που δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο με τις συνήθεις διαδικασίες της αναθεώρησης του σχεδίου πόλεως και των όρων δόμησης. Η περιοχή ανάπλασης μπορεί να περιλαμβάνει μία ή περισσότερες πολεοδομικές ενότητες ή τμήματα πολεοδομικών ενοτήτων» (ΦΕΚ 127/13-06-1997, Ν. 2508/97).

Για να χαρακτηριστεί μια περιοχή ανάπλασης, πρέπει να συντρέχουν τουλάχιστον τρεις από τις παρακάτω περιπτώσεις (Αραβαντινός, 1997:370,371).

Α) Μεγάλες κτιριακές πυκνότητες ή μεγάλες ελλείψεις κοινόχρηστων χώρων και χώρων για κοινωφελείς εγκαταστάσεις.

Β) Συγκρούσεις χρήσεων γης ή ανάγκη ριζικής αναδιάρθρωσης των χρήσεων γης, ανάλογα με τις δυνατότητες και προοπτικές της περιοχής.

Γ) Ελλειψη προστασίας και ανάδειξης των ιστορικών, αρχαιολογικών και πολιτιστικών στοιχείων και δραστηριοτήτων της περιοχής.

Δ) Εντεινόμενη υποβάθμιση της αισθητικής και εν γένει της ποιότητας του δομημένου περιβάλλοντος της περιοχής και των φυσικών της στοιχείων.

Ε) Σοβαρά προβλήματα στο απόθεμα κατοικιών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΕΞΕΥΓΕΝΙΣΜΟΥ – ΑΣΤΙΚΟΥ ΕΞΩΡΑΪΣΜΟΥ (GENTRIFICATION)

Το φαινόμενο του gentrification

Στην ενότητα αυτή γίνεται μια προσπάθεια οριοθέτησης του φαινομένου «gentrification». Πιο συγκεκριμένα, το φαινόμενο έχει απασχολήσει έντονα από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 ως τις μέρες μας μια πολύ μεγάλη ομάδα επιφανών γεωγράφων, κοινωνιολόγων και οικονομολόγων, οι οποίοι έχουν δώσει πλήθος ορισμών και εξηγήσεων για το φαινόμενο αυτό.

Ο κλασικός όμως ορισμός είναι αυτός της Βρετανίδας κοινωνιολόγου Ruth Glass, η οποία το 1964 διέγινε στο Islington του Λονδίνου ότι: «...ένα προς ένα, πολλά από τα εργατικά καταλύματα του Λονδίνου δέχονται την εισβολή μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Μεσαία και άθλια 'κλουβιά'...με την λήξη των συμβάσεων μίσθωσης καταλαμβάνονται και μετατρέπονται σε κομψά και ακριβά καταλύματα (...) όταν αυτή η διαδικασία ξεκινήσει σε μια περιοχή, συνεχίζεται με γρήγορους ρυθμούς μέχρι όλοι ή σχεδόν όλοι οι κάτοικοι της εργατικής τάξης να εκτοπιστούν και να αλλάξει το κοινωνικό προφίλ της περιοχής» (Glass, 1964:xviii).

Από τότε έως και σήμερα έχουν δοθεί διάφοροι παρεμφερείς ορισμοί για το φαινόμενο αυτό. Ενδεικτικά αναφέρουμε αυτόν του Neil Smith ότι: «...ο όρος αποδίδει την διαδικασία κατά την οποία οι γειτονίες της εργατικής τάξης αναμορφώνονται από τους νέους μεσοαστούς αγοραστές κατοικιών, από τους ιδιοκτήτες γης και κατοικίας και από τους εκφραστές του κατασκευαστικού κεφαλαίου (Smith, 1982:139).

Η Sharon Zukin με την σειρά της προτείνει ως ορισμό του «gentrification» την «...μετατροπή ορισμένων κοινωνικά περιθωριακών εργατικών περιοχών του κέντρου της πόλης σε περιοχές κατοικίας μεσαίων τάξεων» (Zukin, 1987:129). Με παρόμοιο τρόπο, ο Chris Hamnett θεωρεί το φαινόμενο αυτό ως την «...εισβολή μεσαίων και ορισμένων υψηλών εισοδηματικών στρωμάτων σε εργατικές γειτονίες...και την αντικατάσταση ή εκτοπισμό των προηγούμενων κατοικιών» (Hamnett 199:175). Η

διαδικασία αυτή περιλαμβάνει την ανακαίνιση και αποκατάσταση του υπάρχοντος οικιστικού αποθέματος με σκοπό την κάλυψη των αναγκών των νέων ιδιοκτητών. Κατά τη διαδικασία αυτή, το οικιστικό απόθεμα της περιοχής, είτε ανακαινιστεί είτε όχι, υφίσταται μια σημαντική ανατίμηση.

Αξίζει όμως να αναφερθεί ότι κοινό σημείο αναφοράς όλων όσων έχουν ασχοληθεί με το φαινόμενο αυτό είναι ότι αναφέρεται στην κοινωνική και οικονομική μεταλλαγή κεντρικών αστικών περιοχών. Κατά κύριο λόγο ο όρος περιγράφει την εισροή «νέων» κατοίκων, υψηλότερων εισοδηματικών, μορφωτικών και επαγγελματικών στρωμάτων, σε ορισμένες υποβαθμισμένες περιοχές, η οποία συνοδεύεται από τον σταδιακό εκτοπισμό παλαιότερων και συνήθως λιγότερο εύπορων κοινωνικών στρωμάτων (Μουκούλης, 2007). Από τα παραπάνω θα λέγαμε ότι η διαδικασία του «gentrification» περικλείει έναν αριθμό αλλαγών στην δημογραφική και κοινωνικοεπαγγελματική σύνθεση των κατοίκων, στις χρήσεις γης και στην κατάσταση των κτιρίων, οι οποίες συνοδεύονται από γρήγορη αύξηση των αξιών γης και προσέλκυση επενδύσεων.

Ετυμολογικά, ο όρος είναι αγγλοσαξονικός και προέρχεται από το gentry, που δηλώνει τους κατώτερους ευγενείς της αγγλικής υπαίθρου, ενώ πρακτικά αναφέρεται στα μεσαία στρώματα της κοινωνίας που χαρακτηρίζονται από μια οικονομική άνεση.

Οι δυσκολίες στην μετάφραση του αγγλικά διατυπωμένου όρου «gentrification» εμφανίζονται και στα γαλλικά, όπου αποδίδεται ως ‘embourgeoisement’, στα ιταλικά, με την λέξη ‘imborghesimento’ ενώ αργότερα ‘gentrificazione’, αλλά και στα γερμανικά, όπου ‘gentrifizierung’ είναι γερμανοποιημένος όρος του αρχικού αγγλικού. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι παραπάνω προσπάθειες ορισμού και επεξήγησης του αγγλικού όρου εμπεριέχουν και μια προσπάθεια αξιολόγησης και σκιαγράφησης του φαινομένου, άλλοτε με θετικές και κάποτε με αρνητικές αποχρώσεις, στο χωρικό και κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς κάθε χώρας.

Στα ελληνικά έχουν γίνει πολλές προτάσεις μετάφρασης του όρου όπως «αναβάθμιση», «εξευγενισμός», «αστική αναδιάρθρωση» και «αστικός εξωραϊσμός» (Καλαντίδης 2005:11).

Σε επόμενη ενότητα παρουσιάζονται οι σημαντικότεροι λόγοι που συμβάλουν στην δημιουργία εξωραισμένων περιοχών, ανάμεσα στους οποίους οι βασικότεροι αφορούν την πλευρά της παραγωγής ή αλλιώς μαρξιστική θεώρηση και την πλευρά της ζήτησης ή φιλελεύθερη θεώρηση.

Η εφαρμογή του gentrification στις αναπλάσεις κεντρικών αστικών περιοχών

Τα προγράμματα ανάπλασης κεντρικών αστικών περιοχών έχουν βρεθεί στο επίκεντρο της αστικής πολιτικής και της πολεοδομίας από την δεκαετία του 1980. Αφορούν κυρίως σε ιστορικά τμήματα της πόλης, αποβιομηχανοποιημένα «αστικά κενά», παλιά λιμάνια και περιοχές κατοικίας που υποβαθμίστηκαν, κυρίως κατά την περίοδο της συνεχόμενης φυγής των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων προς τα προάστια. Περιλαμβάνουν την δημιουργία νέων υποδομών, την αισθητική βελτίωση της όψης της περιοχής, την αναβάθμιση του κτηριακού της αποθέματος, την ανάδειξη των ιδιαίτερων μορφολογικών, ιστορικών και πολιτιστικών στοιχείων του περιβάλλοντος και συχνά την ένταξη χρήσεων πολιτισμού και αναψυχής σε αξιόλογα κτιριακά κελύφη (π.χ. παλιά εργοστάσια και βιοτεχνίες).

Οι αστικές αναπλάσεις και ιδίως αυτές που δίνουν έμφαση στην αναβάθμιση και ανάπτυξη της κατοικίας έχουν συνδεθεί έντονα με το φαινόμενο του εξευγενισμού (gentrification). Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, ο όρος gentrification χρησιμοποιήθηκε αρχικά από την Βρετανίδα κοινωνιολόγο Ruth Glass, το 1964, στο έργο της *London: Aspects of Change* (Savage and Warde, 2005:153; Μουκούλης, 2008:15). Υπενθυμίζεται ότι πρόκειται για μια διαδικασία επανασυγκέντρωσης τμημάτων της μεσαίας και ανώτερης τάξης σε κεντρικές συνοικίες της πόλης, με επακόλουθο τον σταδιακό εκτοπισμό των κατώτερων εισοδηματικά ομάδων από τις περιοχές αυτές, λόγω της αύξησης των ενοικίων (Savage and Warde, 2005:153). Το φαινόμενο του gentrification επιταχύνθηκε ιδιαίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, στις ΗΠΑ και στην Βρετανία, λόγω της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης των αστικών αναπλάσεων (Μαλούτας και Αλεξανδρή, 2009:297), ενώ μέχρι σήμερα έχει εξαπλωθεί στις περισσότερες μεγάλες πόλεις της Δύσης (Savage and Warde, 2005:153). Η ιδιαίτερη μορφή και η έκταση που παίρνει το φαινόμενο του gentrification μπορεί, βέβαια, να διαφέρει από πόλη σε πόλη, ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες.

Οι ερμηνείες που αρχικά αναπτύχθηκαν σχετικά με το φαινόμενο του gentrification επικέντρωναν είτε σε παράγοντες προσφοράς (οικονομική-στρουκτουραλιστική προσέγγιση), που σχετίζονται με τις επενδύσεις στο κατασκευασμένο περιβάλλον, είτε σε παράγοντες ζήτησης για κατοίκηση στο κέντρο των πόλεων (πολιτισμική προσέγγιση) (Savage and Warde, 2005:156; Knox and Pinch, 2009:265). Σύμφωνα με

την οικονομική προσέγγιση, η οικονομική ερμηνεία αναπτύχθηκε το 1979 από τον Neil Smith,¹ σύμφωνα με την οποία το κατασκευαστικό και μεσιτικό κεφάλαιο επενδύει σε υποβαθμισμένες κεντρικές περιοχές, όταν δημιουργούνται οι συνθήκες επικερδούς εκμετάλλευσης του λεγόμενου χάσματος γαιοπροσόδου (rentgap), δηλαδή της διαφοράς μεταξύ της πραγματικής γαιοπροσόδου (υπό τις υπάρχουσες χρήσεις γης) και της δυνητικής γαιοπροσόδου (που μπορεί να προκύψει από την βέλτιστη χρήση της γης) (Knox and Pinch, 2009:265; Μουκούλης, 2008: 19). Πρακτικά το αυξημένο χάσμα γαιοπροσόδου σημαίνει ότι η γη και τα κτίρια που βρίσκονται σε αυτή μπορούν να αγοραστούν πολύ φθηνά, να αναπλαστούν και να φιλοξενήσουν περισσότερο προσοδοφόρες χρήσεις, όπως κατοικίες και καταστήματα, που απευθύνονται σε ευπορότερα στρώματα (Savage and Warde, 2005:157).

Σύμφωνα με την πολιτισμική θεώρηση, που επικεντρώνει περισσότερο σε παράγοντες ζήτησης, τα φαινόμενα gentrification σχετίζονται με την εμφάνιση μιας νέας μεσαίας τάξης, τμήματα της οποίας, εμπορούμενα από μεταμοντέρνα πολιτισμικά και καταναλωτικά πρότυπα, επιλέγουν να εγκατασταθούν σε κεντρικές αστικές γειτονίες, αμφισβητώντας τον «συμβατικό» τρόπο ζωής των προαστίων (Knox and Pinch, 2009:267). Πρόκειται κυρίως για νέους από ανώτερα επαγγελματικά στρώματα (στελέχη επιχειρήσεων, επαγγελματίες επιστήμονες, καλλιτέχνες, επιχειρηματίες, κ.λπ.), που συχνά εντάσσονται σε μονομελή νοικοκυριά ή νοικοκυριά δύο συντρόφων, χωρίς παιδιά, που και οι δύο κερδίζουν εισόδημα (Μαλούτας και Αλεξανδρή, 2009:297). Οι αλλαγές στον τύπο των νοικοκυριών των δυτικών πόλεων, με την μείωση της σημασίας του πατριαρχικού/πυρηνικού προτύπου οικογένειας (που συνδέθηκε με την προαστιακή χωροθέτηση), όπως και οι αλλαγές στα πρότυπα καριέρας των γυναικών, αποτελούν κρίσιμους παράγοντες στην επιστροφή τμημάτων της νέας μεσαίας τάξης σε κεντρικές αστικές περιοχές (Savage and Warde, 2005:160-161).

Τα άτομα αυτά προσελκύονται από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κεντρικών περιοχών όπως η ζωντάνια, ο κοσμοπολιτισμός, η κοινωνικότητα, το ανεκτικό περιβάλλον, η ύπαρξη περισσότερων και εναλλακτικών επιλογών διασκέδασης και κατανάλωσης, οι πολιτιστικές υποδομές, αλλά και η βελτιωμένη πρόσβαση στην εργασία (Savage and Warde, 2005:161-162).

¹ Για περισσότερα βλ. Smith, N. (1979), "Towards a Theory of Gentrification: A Back to the City Movement by Capital not People", Journal of the American Planning Association, Vol. 45: 538-48 και Smith, N. (1996), The Urban New Frontier: Gentrification and the Revanchist City, London: Routledge.

Σύμφωνα με μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση, η διαδικασία του gentrification κινητοποιείται από μια πολιτισμική πρωτοπορία (π.χ. μποέμ καλλιτέχνες), που εγκαθίσταται σε κεντρικές υποβαθμισμένες γειτονιές, συχνά πρόκειται για πρώην βιομηχανικές περιοχές, με φθινό κτιριακό απόθεμα, όπου παλιές βιομηχανικές εγκαταστάσεις μετατρέπονται σε loft, επιδιώκοντας να δημιουργήσει ένα ιδιαίτερο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, αλλά και εκμεταλλευόμενη την ύπαρξη οικονομικών στεγαστικών λύσεων (Savage and Warde, 2005:159). Έτσι, η περιοχή αποκτά νέο ενδιαφέρον και μια «πολιτισμική νομιμότητα», προσελκύοντας αφενός νέα τμήματα της μεσαίας και ανώτερης τάξης, αφετέρου το κατασκευαστικό κεφάλαιο, που βλέπει τις ευκαιρίες κερδοσκοπικής εκμετάλλευσης του χάσματος γαιοπροσόδου να αυξάνονται (Savage and Warde, 2005:154). Καθώς πολλαπλασιάζονται οι νέοι επίδοξοι κάτοικοι και οι επενδύσεις στην περιοχή, αυξάνονται οι αξίες των ιδιοκτησιών και οι απαιτήσεις των ιδιοκτητών για μεγαλύτερα ενοίκια. Κατά συνέπεια, οι παλαιότεροι κάτοικοι, όπως και οι λιγότερο «ευγενείς» χρήσεις, σταδιακά αναγκάζονται να απομακρυνθούν και αντικαθίστανται από ευπορότερα στρώματα και από χρήσεις που απευθύνονται σε αυτά (π.χ. νέες τοπικές υπηρεσίες, εξειδικευμένες αγορές, χώροι διασκέδασης συχνά μεταμοντέρνας αισθητικής, κ.λπ.).

Το κράτος, βέβαια, δεν παραμένει αμέτοχο σε αυτή την διαδικασία, καθώς αναλαμβάνει τον ρόλο του θεσμικού εγγυητή και πραγματοποιεί επενδύσεις που προωθούν, ή σε κάποιες περιπτώσεις ενεργοποιούν, φαινόμενα gentrification (π.χ. αναπλάσεις, μεγάλα έργα υποδομής, μεγάλης κλίμακας εγκαταστάσεις πολιτισμού).

Προσεγγίσεις του φαινομένου gentrification

Τις τελευταίες δεκαετίες το φαινόμενο του gentrification έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές, γι' αυτό και πολλές φορές χρησιμοποιείται για να περιγράψει γενικότερα τις αλλαγές που υπόκειται ο αστικός χώρος μέσα από την παγκοσμιοποίηση, την επανα-αστικοποίηση και την αποβιομηχάνιση των κέντρων των πόλεων. Προκύπτουν δύο βασικές πλευρές του φαινομένου: η πλευρά της προσφοράς ή αλλιώς μαρξιστική θεώρηση και η πλευρά της ζήτησης ή πολιτισμική θεώρηση.

Προσεγγίσεις που βασίζονται στην προσφορά – Μαρξιστική θεώρηση

Την πλευρά της προσφοράς υποστηρίζουν συγγραφείς που ήταν επηρεασμένοι από τον Harvey, με τις θεωρίες για την άνιση ανάπτυξη και τα κυκλώματα συσσώρευσης κεφαλαίου του και έδωσαν έμφαση σε παράγοντες όπως είναι η κατάλληλη επένδυση στο κατασκευασμένο περιβάλλον. Ο Neil Smith, από τους βασικούς υποστηρικτές αυτής της πλευράς, υποστήριξε ότι το «χάσμα των ενοικίων» είναι αυτό που εξηγεί γιατί συμβαίνει το gentrification σε μια περιοχή. Η υποβάθμιση του κέντρου και η πτώση των τιμών λόγω προαστικοποίησης και μετέπειτα η αποβιομηχάνισή του οδήγησαν σε μεταβαλλόμενες αξίες γης, που ευνοούσαν τις επενδύσεις ιδιωτικού κεφαλαίου, με πρόφαση την αναζωογόνηση. Έτσι, όταν μια περιοχή υποβαθμίζεται, οι αξίες γης και τα ενοίκια μειώνονται και τότε είναι η κατάλληλη στιγμή για επενδύσεις (Savage and Warde, 2005:156).

Ο μηχανισμός λειτουργεί ως εξής: Η αξία των χωρικών θέσεων αρχίζει να διαμορφώνεται μέσα από ρυθμούς των κοινωνικών επενδύσεων στον αστικό χώρο (π.χ. δρόμοι). Αρχικά, επομένως, επενδύεται κεφάλαιο στο κτισμένο περιβάλλον για να ενεργοποιηθεί η αρχική συσσώρευση μέσα από την εξασφάλιση των χωρικών όρων και ευκολιών της παραγωγής, που στην συνέχεια προκαλεί επενδύσεις νέων κεφαλαίων. Αυτό το είδος των επενδύσεων επιβάλλεται από τις ανάγκες που δημιουργεί η φυσική αύξηση του πληθυσμού και καθιστά αναγκαίες τις επενδύσεις σε νέες, κοινωνικά αναγκαίες αξίες χρήσης. Αυτές με την σειρά τους δημιουργούν ευκαιρίες για νέες επενδύσεις κεφαλαίου στην περιοχή του κτισμένου περιβάλλοντος.

Όμως, από κάποιο σημείο της ανάπτυξης και πέρα, αρχίζουν να εξαντλούνται οι δυνατότητες επενδύσεων στην περιοχή του κτισμένου περιβάλλοντος, λόγω της εξάντλησης των συντελεστών εκμετάλλευσης και ανεπάρκειας της υποδομής για την υποστήριξη νέων επενδύσεων (φέρουσα ικανότητα).

Με τις δυσλειτουργίες που δημιουργούνται από την ιστορικά κληρονομημένη υποδομή, μια αύξηση των συντελεστών εκμετάλλευσης του χώρου θα επέφερε κοινωνικό-οικονομικές δυσλειτουργίες, όπως και συνέβη στην περίπτωση της Αθήνας. Ταυτόχρονα, λόγω της συνεχούς ανάπτυξης των προαστίων, το κτιριακό απόθεμα και εν γένει η γη του κέντρου των πόλεων σταδιακά απαξιώνεται, πράγμα το οποίο συμβαίνει μέσα από μία σειρά διαδικασιών, όπως η φυσική φθορά των κτιρίων, η υποβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος, η αποχώρηση των μεσαίων στρωμάτων προς τα προάστια με συνέπεια την πτώση των τιμών και των ενοικίων. Οι χαμηλές όμως

τιμές, σε συνδυασμό με την κεντρική θέση των περιοχών αυτών, προσελκύουν μετανάστες, οι οποίοι είτε νοικιάζουν εκεί είτε προσπαθούν να αποκτήσουν την πρώτη τους κατοικία στις περιοχές αυτές. Το φαινόμενο αυτό, πολλές φορές, ενεργοποιεί συντηρητικά αντανακλαστικά μεγάλου τμήματος της κοινωνίας και προσδίδεται αρνητική σημειολογία στις περιοχές αυτές, με αποτέλεσμα να μειώνει περαιτέρω την επιθυμία εγκατάστασης ή/και παραμονής των συντηρητικότερων και λιγότερο ανεκτικών στρωμάτων στις περιοχές αυτές. Η αρνητική αυτή σημειολογία, αλλά και η εγκατάλειψη, όπως επίσης και η πλημμελής συντήρηση του κτιριακού αποθέματος, καθιστούν τις επενδύσεις στις περιοχές αυτές εξαιρετικά επισφαλείς, πράγμα που οδηγεί τις τράπεζες και τους υπόλοιπους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς να αποφεύγουν την χορήγηση δανείων. Σε αυτή την περίπτωση, το πιστωτικό κεφάλαιο δεν μπορεί να επιδοτήσει μια παραγωγή για την οποία δεν υπάρχουν οι αντικειμενικές συνθήκες της ανάπτυξής της, σύμφωνα με την λογική της συσσώρευσης, οπότε το επενδυμένο στον χώρο κεφάλαιο αρχίζει να υποτιμάται, είτε γιατί παραμένει ανενεργό είτε γιατί οι αποδόσεις των επενδύσεων είναι πολύ χαμηλές ή ακόμα και αρνητικές (Γεωργουλής, 1993:253).

Όταν ο παραπάνω κύκλος της απαξίωσης ολοκληρωθεί, η κεντρική αστική γη και οι χρήσεις που εδράζονται σε αυτή καθίστανται ώριμες για επένδυση κεφαλαίου, μιας και τα περιθώρια κερδοφορίας που έχει μία τέτοια επένδυση είναι δελεαστικά. Το κράτος τότε, μέσα από τον αστικό σχεδιασμό, επεμβαίνει με τους μηχανισμούς του για την δημιουργία χωρικών και οικονομικών συνθηκών και προϋποθέσεων που θα εξασφαλίσουν την δημιουργία νέου κύκλου συσσώρευσης (π.χ. με την μέθοδο των αστικών αναπλάσεων).

Η ανάπτυξη του κεφαλαίου στο κτισμένο περιβάλλον, άλλωστε, είναι απαραίτητα συνυφασμένη με την προηγούμενη υποτίμησή του. Η αρχική κίνηση του κεφαλαίου στα προάστια, μαζί με την συνεχή υποτίμηση των περιοχών του κέντρου, μειώνει την κεφαλαιοποιημένη γαιοπρόσοδο στο κέντρο, παράγοντας την λεγόμενη διαφορική γαιοπρόσοδο (rent gap). Αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως η διαφορά μεταξύ της τιμής της γης πριν και μετά την διαδικασία εξευγενισμού. Όταν με διάφορες διαδικασίες εξευγενισμού η γαιοπρόσοδος στο κέντρο της πόλης μεγαλώνει, η ανάπλαση (ή για τον λόγο αυτόν η επανεπένδυση) αρχίζει να διεκδικεί την επιστρεφόμενη αξία και τότε το κεφάλαιο επανενεργοποιείται. Αυτή η διαφορά, λοιπόν, που δημιουργείται ανάμεσα στην αντικειμενική αξία γης και στην φανταστική/ επιθυμητή ωθεί τους διάφορους φορείς ή ακόμα και τους ιδιοκτήτες σε ανακαινίσεις -

αναπλάσεις και πιέζει τους ντόπιους κατοίκους, κυρίως ενοικιαστές, να εγκαταλείψουν την περιοχή τους (Μουκούλης, 2007).

Η θεωρία αυτή με λίγα λόγια τονίζει ότι, για να συμβεί το gentrification, ικανή και αναγκαία συνθήκη είναι η ύπαρξη ή η πιθανότητα ύπαρξης τεράστιων ποσοστών κερδοφορίας επί της γης και των χρήσεων-κτιρίων που εδράζονται σε αυτή. Η ύπαρξη του rent gap αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο για την δημιουργία φαινομένων gentrification και είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για την «επιστροφή στην πόλη».

Προσεγγίσεις που βασίζονται στην ζήτηση – Πολιτισμική θεώρηση

Η άλλη πλευρά έδωσε έμφαση στην ζήτηση και ιδιαίτερα στην επιθυμία μερικών ανθρώπων να ζήσουν στο κέντρο των πόλεων. Έχει να κάνει με τα χαρακτηριστικά των ιδίων των εξευγενιστών, τις προσωπικές επιλογές τους και τα διλλήματα της καθημερινής ζωής που ακολουθούν την κατασκευή του αστικού χώρου. Σημαντικό ρόλο παίζει η αποβιομηχάνιση και ταυτόχρονα η τριτογενοποίηση της οικονομίας στα κέντρα των πόλεων, που οδηγεί στην εμφάνιση μιας νέας μεσαίας τάξης, δηλαδή εξειδικευμένα στελέχη με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και ευαισθησίες σε πολιτιστικά θέματα. Πολλές φορές θεωρούν ως πρωτοπόρους της διαδικασίας του gentrification τους καλλιτέχνες, οι οποίοι, αποστρεφόμενοι τις κοινωνικές συμβάσεις και περιορισμούς της μεσαίας τάξης, επιλέγουν να εγκατασταθούν σε εργατικές συνοικίες και ιδιαίτερα σε συνοικίες όπου υπάρχει εθνολογική συνύπαρξη, ταυτιζόμενοι έτσι με τους μη έχοντες και τον τρόπο ζωής τους, υιοθετώντας παράλληλα έναν μποέμ τρόπο ζωής. Τα νέα μεσαία στρώματα αλλά και οι καλλιτέχνες, αμφισβητώντας την κανονικότητα και την ομαλότητα της ζωής στα προάστια, προσελκύονται από το αστικό περιβάλλον και ιδιαίτερα από τις κεντρικές και «παρακμασμένες» περιοχές, όπου μπορεί η ποιότητα ζωής-περιβάλλοντος να μην είναι και η καλύτερη δυνατή, αλλά παρουσιάζει άλλα πλεονεκτήματα, όπως η ανοχή στην διαφορετικότητα, η ζωντάνια και εν γένει κάτι το διαφορετικό από την ζωή στα προάστια. Η διαδικασία λοιπόν του gentrification θεωρείται και ως μια απελευθερωτική τακτική και μία πράξη προσωπικού ακτιβισμού των νέων μεσαίων τάξεων (Savage and Warde, 2005:156).

Αυτή η θεώρηση κριτικάρει την πλευρά της προσφοράς, λέγοντας πως αναγνωρίζει μια προϋπόθεση για την συγκέντρωση της αστικής τάξης, αλλά δεν

προσφέρει κάποια αναζήτηση των πολιτισμικών πλευρών της προτίμησης για διαβίωση στην πόλη. Συγκεκριμένα, όπως τονίζει η Zukin, αγνοεί το γεγονός ότι μια ουσιαστική προϋπόθεση για την συγκέντρωση της αστικής τάξης είναι και η διαδικασία όπου μια πολιτισμική πρωτοπορία μετακινείται σε μια περιοχή για να της δώσει πολιτισμική νομιμότητα. (Savage and Warde,2005:158–159).

Αυτή η μετακίνηση έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία πολιτισμικού κεφαλαίου με την εμφάνιση εκθεσιακών χώρων και καλλιτεχνικών εργαστηρίων, αλλά και την διοργάνωση καλλιτεχνικών γεγονότων στην περιοχή. Έτσι η περιοχή αποκτά έναν καλλιτεχνικό χαρακτήρα, που της προσδίδει υψηλή πολιτισμική και κατ' επέκταση συμβολική αξία, η οποία προσελκύει το ενδιαφέρον της μεσαίας και ανώτερης τάξης. Σημαντική εδώ είναι και η παρατήρηση των Ley και Bridge, ότι πολλές φορές το πολιτισμικό κεφάλαιο εμπορευματοποιείται, με αποτέλεσμα η περιοχή να αποκτά και μεγάλη οικονομική αξία. Αυτό προκαλεί το ενδιαφέρον του κτηματικού κεφαλαίου, το οποίο, διακρίνοντας δυνατότητες κέρδους, επενδύει στην περιοχή με στόχο την μεσαία και ανώτερη τάξη. Η επένδυση αυτή έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της αξίας της γης και συνεπώς την άνοδο των τιμών των ενοικίων σε υψηλά επίπεδα, εκτοπίζοντας τα ασθενέστερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα (Μουκούλης,2007).

Οπότε μπορούμε να πούμε ότι η έλευση των καλλιτεχνών ή των διανοουμένων εν γένει σε μία υποβαθμισμένη περιοχή λειαίνει το έδαφος για την εισβολή του κτηματικού κεφαλαίου στην περιοχή και με αυτόν τον τρόπο προωθεί τον εξευγενισμό της. Ο Harvey, προσπαθώντας να θέσει την παρατήρηση των Ley και Bridge για την εμπορευματοποίηση του πολιτισμικού κεφαλαίου σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, παρατηρεί μια γενικευμένη εμπορευματοποίηση της αισθητικής, η οποία συνοδεύεται και από μια αντίστοιχη αισθητικοποίηση του εμπορεύματος. Αυτό το δίπολο έχει ως αποτέλεσμα τόσο την επέκταση του καταναλωτισμού και την αύξηση της κοινωνικής του αποδοχής, όσο και την μετατροπή του πολιτισμού, με έμφαση στην αναψυχή και στην ψυχαγωγία, σε εμπόρευμα, πράγμα το οποίο συνεπάγεται την ανάπτυξη μιας πολιτιστικής βιομηχανίας. Σε αυτά τα πλαίσια και αν δεχθούμε ότι η πόλη αποτελεί έργο πολιτισμού, θα μπορούσαμε να πούμε ότι παρατηρείται μία εμπορευματοποίηση της πόλης στο σύνολό της (Μουκούλης,2007).

Το gentrification έτσι έχει άμεση σχέση με τις αστικές αναπλάσεις ή αναπλάσεις (αποκαταστάσεις ή ανακαινίσεις) κτιρίων που έρχονται να ανακαινίσουν το γερασμένο αστικό περιβάλλον, ώστε να αναπλαστεί η ίδια η εικόνα του με βάση τα διεθνή πρότυπα. Μέσα από την αστική ανάπλαση και άλλες διαδικασίες, όπως το

μάρκετινγκ του τόπου και το image-making που στόχο έχουν την παραγωγή εμπορευματοποιημένων χώρων αναψυχής, τα κυβερνητικά και τα επιχειρηματικά συμφέροντα επιδιώκουν να προσελκύσουν νέες εμπορικές επενδύσεις στην πόλη και πιο συγκεκριμένα στο κέντρο της, να συγκεντρώσουν το ενδιαφέρον των τουριστών και να πυροδοτήσουν την ανάκαμψη της τοπικής οικονομίας (Stevenson, 2007:159).

Συνέπεια αυτής της εμπορευματοποίησης είναι η ανάπτυξη ενός είδους ανταγωνισμού μεταξύ των πόλεων σε διεθνές επίπεδο για την δημιουργία κεφαλαιοποιήσιμων πολιτισμικών πόρων υψηλής συμβολικής αξίας. Ο διεθνής ανταγωνισμός σχετίζεται άμεσα με την ανάπτυξη του τουρισμού και της αντίστοιχης τουριστικής βιομηχανίας σε κάθε πόλη. Το τουριστικό προφίλ της πόλης δημιουργείται μέσα από την ανάδειξη ορισμένων στοιχείων του αστικού περιβάλλοντος σε σύμβολα. Από αυτή την οπτική μπορεί να γίνει πλήρως κατανοητό το γεγονός ότι, τα τελευταία χρόνια, τα φαινόμενα αστικών αναπλάσεων και gentrification εξαπλώνονται σε όλο και περισσότερες πόλεις ανά τον κόσμο.

Σύγκλιση των προσεγγίσεων

Κοινός τόπος με βάση τα παραπάνω είναι το γεγονός ότι σε ορισμένες υποβαθμισμένες κεντρικές (συνήθως) περιοχές των πόλεων παρατηρείται εισροή μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, η οποία συνοδεύεται από τον εκτοπισμό των παλαιότερων και συνήθως λιγότερο εύπορων κατοίκων. Τα φαινόμενα gentrification είναι αποτέλεσμα, όπως είδαμε και παραπάνω, τόσο των δομικών στοιχείων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής όσο και παραγόντων που σχετίζονται με ατομικές επιλογές και προτιμήσεις. Οι δύο παραπάνω συνιστώσες είναι άμεσα συνδεδεμένες μεταξύ τους και η συνολικότερη θεώρησή τους οδηγεί και στην συσχέτιση των φαινομένων gentrification με τα φαινόμενα αστικών αναπλάσεων. Έτσι λοιπόν αυτό που έχει σημασία δεν είναι το ποια από τις δύο συνιστώσες (καπιταλιστική συσσώρευση ή ατομικές επιλογές) θα θεωρηθεί ως η αρχική συνθήκη, αλλά το ότι η μία μπορεί να προκαλέσει την άλλη και σε αυτό το σημείο είναι που εμπλέκονται άμεσα οι αστικές αναπλάσεις. Πιο συγκεκριμένα, αν θεωρήσουμε ότι σε μία περιοχή όπου τα ποσοστά κερδοφορίας του κατασκευαστικού κεφαλαίου είναι ικανοποιητικά, τότε είναι που πραγματοποιούνται οι επενδύσεις (αναπλάσεις) στο κτισμένο περιβάλλον. Αυτό με την σειρά του καθιστά τις περιοχές αυτές πιο ελκυστικές για τα νέα μεσαία στρώματα

που σπεύδουν να εγκατασταθούν εκεί. Ορισμένα πρωτοπόρα κομμάτια των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων (π.χ. καλλιτέχνες), μέσα από την επιλογή τους να εγκατασταθούν σε υποβαθμισμένες κεντρικές περιοχές επιδιώκουν να διαχωριστούν από τα υπόλοιπα μεσαία και ανώτερα στρώματα. Η δημιουργία όμως αυτών των πυρήνων πολιτισμικής έκφρασης και διαφοροποίησης αποτελεί πόλο έλξης για τα υπόλοιπα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα αλλά και μέσο «αποχαρακτηρισμού» περιοχών που μέχρι πρότινος θεωρούνταν υποβαθμισμένες, πράγμα το οποίο συμβάλει στην προσέλκυση του ενδιαφέροντος του κατασκευαστικού κεφαλαίου, μιας και οι προσδοκίες υψηλών ποσοστών κερδοφορίας αυξάνονται. Έτσι λοιπόν οδηγούμαστε στις αστικές αναπλάσεις.

Από τα παραπάνω φαίνεται πως οι αστικές αναπλάσεις και τα φαινόμενα gentrification είναι άμεσα συσχετισμένα μεταξύ τους και πως ο διαχωρισμός τους σε δύο διαφορετικές διαδικασίες δε συμβάλλει προς μια πιο ολοκληρωμένη θεωρητική προσέγγιση.

Επιπτώσεις του gentrification

Το φαινόμενο gentrification, παρόλο που έχει ενσωματωθεί ήδη στις στρατηγικές αστικής ανάπτυξης, έχει διχάσει την γνώμη τόσο των σχεδιαστών πολιτικής όσο και των ερευνητών και των σχολιαστών, σχετικά με τις επιπτώσεις του. Σύμφωνα με τον M.Lang(1982), αρκετά κόστη και οφέλη που σχετίζονται με το gentrification μπορούν να ερμηνευτούν μόνο σε σχέση με την οπτική του εκάστοτε εμπλεκόμενου, που συμμετέχει στην διαδικασία. Ωστόσο, σύμφωνα με τον R.Atkinson (2002, 2004), αυτό που καθιστά δύσκολη και ενδιαφέρουσα την διαμάχη σχετικά με τα οφέλη και τα κόστη του gentrification είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφορετικών ιδεολογικών θεωρήσεων των παρατηρητών του φαινομένου, που διαφοροποιούν τον τρόπο που αντιλαμβάνονται την ποιότητα της διαδικασίας. Έτσι, ενώ οι πιο φιλελεύθερες προσεγγίσεις συχνά θεωρούν πως η ιδιωτική αγορά αποτελεί την σωτηρία των περιοχών του κέντρου της πόλης και το gentrification εξασφαλίζει την αναγέννηση του δομημένου περιβάλλοντος, οι πιο αριστερές προσεγγίσεις δείχνουν την καταστρεπτική περιχαράκωση των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων και την μετατόπιση των φτωχών πληθυσμών με την παράλληλη απουσία καθαρού κέρδους για τις πόλεις (Atkinson 2002, 2004). Για τον λόγο αυτό, ο R.Atkinson θεωρεί ακόμα πιο

επιτακτική την συστηματική επανεξέταση της βιβλιογραφίας του gentrification, με σκοπό την πιο αντικειμενική διερεύνηση των επιπτώσεων του φαινομένου. Έτσι, προβαίνοντας στην συστηματική επανεξέταση της ερευνητικής βιβλιογραφίας για τις βρετανικές πόλεις, καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι αρνητικές επιπτώσεις του gentrification υπερβαίνουν τις θετικές, γεγονός που θα έπρεπε να έχει οδηγήσει σε περαιτέρω έρευνα, προτού να ενσωματωθούν στην Κυβερνητική πολιτική στρατηγικές που οδηγούν τόσο στο gentrification όσο και στην άνιση αστική ανάπτυξη (Atkinson 2002, 2004).

Θετικές επιπτώσεις

Τα ερευνητικά στοιχεία που βασίζονται στα οφέλη του gentrification είναι ιδιαίτερα αποσπασματικά σε σχέση με τον μεγάλο όγκο των ερευνών που εστιάζουν στα κόστη του φαινομένου. Το μεγαλύτερο μέρος των θετικών στοιχείων του gentrification βασίζεται κυρίως σε δημοσιογραφική ή πολιτική βιβλιογραφία και όχι σε ερευνητική (η οποία δεν συμπεριλήφθηκε στην έρευνα του R. Atkinson), όπου προωθείται το φαινόμενο ως θεραπεία των ασθενειών του κέντρου της πόλης. Οι θετικές επιπτώσεις του gentrification, που παρουσιάζονται παρακάτω, εμφανίζονται στην βιβλιογραφία ως μέρος μιας ευρύτερης διερεύνησης της διαδικασίας, ενώ τα στοιχεία της έρευνας σχετίζονται περισσότερο με λογικές διαπιστώσεις και όχι με μετρήσιμα φαινόμενα (Atkinson, 2002).

Ανανέωση, κοινωνική ετερογένεια και αποσυγκέντρωση της φτώχειας. Ίσως, η πιο προφανής θετική πλευρά του gentrification να βασίζεται στην αποκατάσταση του κτιριακού αποθέματος της γειτονιάς, δεδομένης της αναβάθμισης και διατήρησης αρκετών περιοχών αυξημένης αρχιτεκτονικής σημασίας. Στο Ηνωμένο Βασίλειο αυτή η έκβαση επιτεύχθηκε, για ορισμένο χρονικό διάστημα, μέσω κρατικών επιχορηγήσεων, οι οποίες χρηματοδότησαν την διαδικασία gentrification και τις συνακόλουθες ανανεώσεις κατοικιών. Οι κρατικές επιχορηγήσεις, παράλληλα με συγκεκριμένες φορολογικές διευκολύνσεις, ενίσχυσαν την μαζική ιδιοκτησία ακίνητων περιουσιών, η οποία συνδέθηκε με το φαινόμενο gentrification, ενώ αποτέλεσε τον λόγο που συνεχίστηκαν οι ανανεώσεις και χωρίς την βοήθεια των χρηματοδοτήσεων, έπειτα από τις ρυθμιστικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στην κρατική πολιτική. Επιπλέον, η αλλαγή της εικόνας της γειτονιάς, που σχετίζεται με τις ανανεώσεις, μπορεί να προσελκύσει

περαιτέρω επενδύσεις, καθώς και νέους κατοίκους υψηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων, ενισχύοντας την κοινωνική ετερογένεια, η οποία συμβάλλει τόσο στην άρση των προκαταλήψεων που σχετίζονται με την κοινωνική οικολογία της περιοχής όσο και στην μείωση του κοινωνικού αποκλεισμού. Ωστόσο, τέτοιου τύπου αλλαγές στην γειτονιά συχνά διεξάγονται μέσω της μετατόπισης των υφιστάμενων κατοίκων, οι οποίοι δεν ωφελούνται από τις ανανεώσεις του gentrification. Επιπρόσθετα, η κοινωνική ετερογένεια των εξευγενισμένων περιοχών συνδέεται και με την αποσυγκέντρωση της φτώχειας (Kennedy and Leonard, 2001), η οποία επιτυγχάνεται κυρίως μέσω της εξασφάλισης της πληθυσμιακής σταθερότητας υπό την μορφή του αυξημένου αριθμού των ιδιοκτητών ακινήτων. Κάτι τέτοιο αποτελεί προτιμητέα αλλαγή στις γειτονιές που βιώνουν πληθυσμιακή παρακμή, ωστόσο το επιχείρημα αυτό στηρίζεται περισσότερο σε πολιτικές παρά σε εμπειρικές αναφορές, ώστε να έχει επιστημονική ισχύ (Atkinson, 2002 107-131).

Αξίες ακινήτων, φορολογικά έσοδα και τοπικές υπηρεσίες

Μερικές μελέτες υπαινίσσονται ότι οι αυξήσεις στις αξίες ακινήτων αποτελούν ένα όφελος που προκύπτει από την διαδικασία gentrification. Η αλήθεια είναι ότι κάτι τέτοιο μπορεί να ερμηνευτεί μόνο σε σχέση με την οπτική του εκάστοτε εμπλεκόμενου στην διαδικασία διότι, ενώ οι αυξήσεις των τιμών των ακινήτων σίγουρα ωφελούν τους ιδιοκτήτες τους, παράλληλα ζημιώνουν τα φτωχότερα νοικοκυριά που επιθυμούν να αγοράσουν ακίνητα στην περιοχή και συνεπάγονται την μετατόπιση των ενοικιαστών χαμηλών εισοδημάτων λόγω των υψηλών ενοικίων. Επιπλέον, ένα μέρος σχολιαστών υποστηρίζει πως η προσέλκυση περισσότερων ιδιοκτητών στην εξευγενισμένη περιοχή δίνει ώθηση στα φορολογικά έσοδα της πόλης, παρόλο που στοιχεία των ερευνών δείχνουν πως οι εξευγενιστές προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από περιοχές της ίδιας πόλης. Επιπρόσθετα, οι αυξημένοι φόροι ακινήτων αποτελούν σημαντικό βάρος για τους φτωχότερους ιδιοκτήτες της ίδιας περιοχής, οι οποίοι μετατοπίζονται από την περιοχή, γεγονός που δηλώνει τόσο την μείωση των ιδιοκτητών και των φορολογικών εσόδων, όσο και την μειωμένη ισχύ του επιχειρήματος αυτού. Αν και τα οφέλη του gentrification αυξάνονται πρώτιστα για τους εξευγενιστές, υπάρχουν παραδείγματα ερευνών που καταδεικνύουν πως και οι υφιστάμενοι κάτοικοι απολαμβάνουν ορισμένα από αυτά, όπως η καλύτερη ποιότητα υπηρεσιών και μαγαζιών (Henning and Gale,

1987). Το πρόβλημα σε αυτή την περίπτωση έγκειται στο γεγονός πως τα νοικοκυριά χαμηλών εισοδημάτων ενδέχεται να μην έχουν πρόσβαση, τελικά, στις βελτιωμένες υπηρεσίες, είτε λόγω της μετατόπισής τους από την περιοχή, είτε εξαιτίας της μειωμένης προσιτότητας των τοπικών υπηρεσιών, που ανταποκρίνονται μόνο στους ευπορότερους εξευγενιστές (Tobin and Anderson, 1982; Atkinson, 2002:107-131).

Αρνητικές επιπτώσεις

Τα στοιχεία που εστιάζουν στις αρνητικές επιπτώσεις του gentrification καλύπτουν ένα μεγάλο εύρος επιστημονικών ερευνών. Ωστόσο, τίθεται ιδιαίτερος προβληματισμός σχετικά με την αντικειμενικότητα των ερευνών αυτών, εφόσον πολύ συχνά το gentrification επιλέγεται ως ερευνητικό θέμα από επιστήμονες που είναι ευαίσθητοι σε θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης και διαμάχης, οι οποίοι αναπόφευκτα προσεγγίζουν το φαινόμενο από συγκεκριμένη ιδεολογική θεωρητική σκοπιά. Παρόλα αυτά, ο ακαταμάχητος όγκος των ερευνητικών στοιχείων, που εστιάζει στην εξάπλωση της μετατόπισης πληθυσμών και των συνακόλουθων κοινωνικών, ψυχολογικών και οικονομικών προβλημάτων, καταδεικνύει πως η διάψευση των διακριτών και προβληματικών χαρακτηριστικών του gentrification καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη.

Μετατόπιση, έλλειψη προσιτής κατοικίας και απώλεια στέγης

Η μετατόπιση από μία εξευγενισμένη γειτονιά μπορεί να χαρακτηριστεί ευρέως ως η ακούσια μετακίνηση των νοικοκυριών, η οποία προκύπτει τόσο από οικονομικούς όσο και από κοινωνικούς παράγοντες. Αναλυτικότερα, οι ιδιοκτήτες προβαίνουν στην αύξηση των τιμών των ακινήτων τους, προκειμένου να εξασφαλίσουν υψηλότερο κέρδος από την ακριβότερη πώληση ή ενοικίασή τους, αναγκάζοντας τους υφιστάμενους ενοικιαστές να αποχωρίσουν (Pitt, 1977). Από την άλλη μεριά οι κάτοικοι, συνειδητοποιώντας την μετακίνηση των φίλων, των συγγενών και των γειτόνων μακριά από την περιοχή, ενδέχεται να τους ακολουθήσουν, προκειμένου να διατηρήσουν την υποστήριξη που τους προσφέρουν τα κοινωνικά δίκτυα αυτού του τύπου (Williams, 1988; Atkinson, 2002:107-131).

Νεότερες μελέτες του gentrification στο Ηνωμένο Βασίλειο συνέδεσαν την μετατόπιση με την έλλειψη προσιτής ενοικιαζόμενης διαμονής στο κεντρικό Λονδίνο

(μελέτες περίπτωσης στις βορειότερες περιοχές του Λονδίνου) (Power 1973; Pitt, 1977). Ο T.Robinson (1995) υποστήριξε πως ακόμα και οι προσπάθειες που έλαβαν χώρα στο Σαν Φρανσίσκο, για την παροχή κονδυλίου, προκειμένου να βελτιωθούν οι δυσκολίες των μετατοπίσεων στις εξευγενισμένες γειτονιές, απέβησαν άκαρπες σε βάθος χρόνου, όταν δεν απέμεινε κανένας πλέον για να μετατοπιστεί από την περιοχή. Από την άλλη μεριά, η αποτροπή της εξάπλωσης της μετατόπισης εξασφαλίζεται σε ένα βαθμό από την ύπαρξη υψηλού επιπέδου κοινωνικής κατοικίας, που είναι λιγότερο επιρρεπής στο gentrification, ενώ παράλληλα αποτελεί προστατευτική περιοχή για τους κατοίκους που θα μετατοπιστούν ούτως ή άλλως, λόγω της έλλειψης προσιτής κατοικίας. Ωστόσο, ο διωγμός και η έξωση των ενοικιαστών αποτελούν τον κύριο μηχανισμό μέσω του οποίου πραγματοποιείται ο εκτοπισμός. Οι ενοικιαστές αποχωρούν όταν λήξει το μισθωτήριό τους ή όταν ο ιδιοκτήτης επιδιώξει την εκδίωξή τους, συχνά με την χρήση παράνομων τρόπων, προκειμένου να προβεί σε πώληση ή σε ενοικίαση του ακινήτου του σε υψηλότερη τιμή. Ποιοτικές έρευνες αποδεικνύουν πως η απώλεια της στέγης έχει ψυχοκοινωνικό κόστος για τους ενοικιαστές, ιδιαίτερα όταν πραγματοποιείται μέσω του διωγμού, αποτελώντας το κρυμμένο κόστος του gentrification. Οι μετατοπίσεις που σχετίζονται με το gentrification εκτιμάται πως έχουν επιπτώσεις κυρίως στα φτωχά λευκά νοικοκυριά, στους ηλικιωμένους (Henig, 1981; Atkinson, 2000), στα γυναικεία μονομελή νοικοκυριά και στην εργατική τάξη (Marcuse, 1986). Σύμφωνα με τον R.Atkinson (2002, 2004), η μετατόπιση έγχρωμων νοικοκυριών είναι λιγότερο εμφανής, δεδομένου ότι οι λευκοί εξευγενιστές έλκονται λιγότερο από τέτοιου είδους γειτονιές. Ωστόσο, στο Λονδίνο (π.χ. Barnsbury, Islington), την δεκαετία του 1970 καταγράφηκαν εκτοπισμοί έγχρωμων πληθυσμών, ενώ στο Harlem έγχρωμοι εξευγενιστές ήρθαν αντιμέτωποι με τις ταξικές διαφορές λιγότερο εύπορων κατοίκων της ίδιας φυλής (Lees, 2000). Αυτές οι επιπτώσεις είναι γενικά περιορισμένες χρονικά, αλλά μπορούν να παραταθούν όταν νεοεισερχόμενες υψηλότερες κοινωνικές ομάδες εκτοπίζουν σταδιακά τις προηγούμενες. Γενικά, όταν μία γειτονιά βρίσκεται σε ένα σχετικά ολοκληρωμένο επίπεδο μετατροπής, το κοινωνικό κόστος ελαττώνεται, εφόσον το απόθεμα των πληθυσμών που αποχωρούν μειώνεται όλο και περισσότερο, αφού το μεγαλύτερο μέρος έχει ήδη εκτοπιστεί (Robinson, 1995). Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητη η διευκρίνιση της ποσότητας των πληθυσμών που επηρεάζονται από την μετατόπιση, ως απάντηση στις τοποθετήσεις της βρετανικής κυβέρνησης που θεωρεί το πρόβλημα αυτό μικρής έκτασης και σημασίας. Σύμφωνα με την έρευνα του Atkinson, το φαινόμενο της μετατόπισης είναι εντονότερο

στις μητροπολιτικές περιοχές, όπου η οικονομία εξελίσσεται ταχύτατα (π.χ. Λονδίνο, Εδιμβούργο, Σιάτλ, Ουάσιγκτον και Σαν Φρανσίσκο). Εκτιμήσεις στις Η.Π.Α. στα τέλη του 1970 και στις αρχές του 1980 κυμάνθηκαν από μερικές εκατοντάδες νοικοκυριά σε κάθε μια από τις μεγάλες πόλεις ως 2.5 εκατομμύρια ανθρώπους το χρόνο. Εντούτοις, η εμπειρική μέτρηση της μετατόπισης καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη. Οι περισσότερες μελέτες του gentrification χρησιμοποιούν διαμήκη δεδομένα, στοιχεία απογραφών, συσχετισμούς στοιχείων πολλαπλών απογραφών, στενό εθνογραφικό έλεγχο των γειτονιών, ποιοτικά στοιχεία, κ.ά., ωστόσο είναι δύσκολο να επιτευχθεί η διάκριση μεταξύ των επικρατούντων ρυθμών της ανανέωσης πληθυσμού και της ακούσιας μετανάστευσης.

Κοινοτική σύγκρουση, κοινωνικός εκτοπισμός και εγκληματικότητα

Οι κοινοτικές συγκρούσεις αποτελούν κυρίαρχο θέμα των εμπειρικών ερευνών για το gentrification, περιγράφοντας την διαμάχη που προκύπτει όταν οι υφιστάμενοι κάτοικοι μιας περιοχής αντιμετωπίζουν τους εξευγενιστές ως πηγή των προβλημάτων τους, εκφράζοντας μια γενικότερη δυσaréσκεια για τις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στις εξευγενισμένες γειτονιές. Η δυσaréσκεια αυτή εκφράζεται με δημόσιες διαμαρτυρίες και εκστρατείες, με σκοπό την άσκηση πίεσης στις κυβερνήσεις για την μειωμένη ευημερία και την έλλειψη προσιτών κατοικιών, που προκύπτουν από την υιοθέτηση του gentrification στην αστική αναπτυξιακή πολιτική. Οι κοινοτικές συγκρούσεις παρατηρούνται συχνότερα στις Η.Π.Α., με χαρακτηριστική την εκστρατεία «τραμπούκισε έναν γιάπη» (“mug a yuppie”), που πήρε διαστάσεις στο Σαν Φρανσίσκο, αλλά και στο Λονδίνο. Επιπλέον, το φαινόμενο gentrification συνδέεται στενά με τον κοινωνικό εκτοπισμό, που σηματοδοτεί την αλλαγή της σύνθεσης του πληθυσμού της κοινότητας, καθώς η περιοχή μεταβάλλεται. Αναλυτικότερα, όταν η περιοχή εξευγενίζεται, κυρίαρχη «φωνή» της περιοχής γίνεται αυτή των εξευγενιστών της μεσαίας τάξης, οι οποίοι εγκρίνουν την οπτική των τοπικών αρχών, που ενθαρρύνει την απομάκρυνση των παλιών και άσχημων κατοικιών και των κοινωνικών προβλημάτων (π.χ. των ζητιάνων). Ο κοινωνικός εκτοπισμός στην ουσία υπογραμμίζει την ευρύτερη σημασία των αλλαγών στη γειτονιά, η οποία όταν εξευγενίζεται απαλλάσσεται από τους προβληματικούς χώρους και μετατρέπεται σε αποικία των μεσαίων τάξεων. Υπό αυτήν την έννοια, το gentrification συνδέεται με τις αλλαγές στα

τοπικά πρότυπα εγκληματικότητας, παρόλο που τα ερευνητικά αποτελέσματα είναι εντελώς αντιφατικά. Έτσι, οι οικολογικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι η εγκληματικότητα μειώνεται λόγω της μετατόπισης των φτωχότερων νοικοκυριών, που ενδέχεται να είναι φορείς «εγκληματικών στοιχείων», ενώ αντίθετα, οι λογικές θεωρίες βεβαιώνουν ότι η εγκληματικότητα αυξάνεται εξαιτίας της επικράτησης περισσότερων εύπορων νοικοκυριών, τα οποία συχνά αποτελούν νέους στόχους για τους εγκληματίες της περιοχής.

Απώλεια πληθυσμού και αλλαγές στην παροχή υπηρεσιών

Σε γενικές γραμμές διαφαίνεται πως οι εξευγενισμένες περιοχές βιώνουν απώλεια πληθυσμού, εξαιτίας της μετατροπής των μικρών κατοικιών σε μεγάλα συγκροτήματα, που είναι κατάλληλα για πλουσιότερα νοικοκυριά και λόγω της γενικότερης μετατόπισης των φτωχότερων πληθυσμών. Αντιθέτως, ορισμένες μελέτες υποστηρίζουν πως η εισχώρηση μεγάλων αριθμών πληθυσμού μεσαίων τάξεων στις εξευγενισμένες γειτονίες ωφελεί τις πόλεις, λόγω των φορολογικών αυξήσεων. Ωστόσο, περαιτέρω έρευνες έχουν αποδείξει ότι οι περισσότεροι εξευγενιστές ζουν ήδη στις πόλεις, ενώ παράλληλα αποτελούν συχνά δυναμική ομάδα πολιτικής πίεσης, επιδιώκοντας να κατευθύνουν τις τοπικές πολιτικές ατζέντες και τις χρηματοδοτήσεις προς όφελός τους και όχι προς το όφελος της πόλης. Επιπλέον, ο εξευγενισμός μίας γειτονιάς έχει επιπτώσεις και στις γύρω περιοχές. Για παράδειγμα, σε μία έρευνα του W.Shaw (2000) αποδείχθηκε πως ο εξευγενισμός μίας περιοχής προσέκρουσε στις παρακείμενες παρακμασμένες περιοχές από την άποψη μιας επιταχυνόμενης πτώσης της φήμης τους, όπου το gentrification προτάθηκε έπειτα ως μηχανισμός για την επίλυση των προβλημάτων τους (Savage and Warde, 2005:155).

Παρεμβάσεις στις κεντρικές περιοχές

Το ενδιαφέρον της πολεοδομίας, κατά την δεκαετία του 1980, μετατοπίζεται στις αναπλάσεις, με την μορφή προτάσεων για αναβαθμίσεις και ριζικών παρεμβάσεων στα κέντρα των πόλεων.

Η ανάγκη για ανάπλαση μπορεί να προκαλείται από προβλήματα κελύφους, π.χ. παλαιότητα κτιρίου, προβλήματα χρήσεων γης, καθώς σε παλαιές περιοχές

παρατηρείται συχνά υποβάθμιση και σύγκρουση χρήσεων, προβλήματα ανθρώπινου δυναμικού, που αφορούν σε κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά των κατοίκων ή λόγω αναγκών 'πολιτιστικής υφής', δηλαδή πολιτιστικής αναβάθμισης ιστορικών κέντρων, αισθητικής ανάδειξης και διατήρησης φυσιογνωμίας μιας περιοχής (Στεφάνου κ.ά., 1995:23-24).

Ανάλογα με τα προβλήματα της περιοχής και την ένταση της πολεοδομικής επέμβασης, διακρίνουμε γενικά δύο είδη αναπλάσεων στον αστικό χώρο, τις ριζικές και τις ήπιες αναπλάσεις. Οι ριζικές αναπλάσεις αφορούν σε τολμηρές παρεμβάσεις (κατεδάφιση και ανοικοδόμηση), που επιφέρουν μεγάλες αλλαγές στην περιοχή στην οποία λαμβάνουν χώρα, ενώ οι επεμβάσεις ήπιου, συντηρητικού χαρακτήρα (με διατήρηση του υπάρχοντος οικοδομικού όγκου) αποσκοπούν όχι σε διαρθρωτικές αλλαγές, όπως στην προηγούμενη περίπτωση, αλλά σε βελτίωση των οικοδομήσιμων και κοινόχρηστων χώρων με επεμβάσεις στις χρήσεις, όψεις ή την εσωτερική διαρρύθμιση των κτιρίων, καθώς και στην διαμόρφωση και αναβάθμιση των ελεύθερων κοινόχρηστων χώρων, των ακάλυπτων χώρων των οικοδομικών τετραγώνων, την δημιουργία ή συμπλήρωση της αναγκαίας υποδομής, κ.λπ. (Αραβαντινός κ.ά., 1987:67).

Οι παρεμβάσεις με ριζικές αναπλάσεις αποτέλεσαν την κυρίαρχη μορφή ανάπλασης των προβληματικών περιοχών μέχρι την δεκαετία του '70 σε πολλές χώρες της δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ. Η λύση αυτή, όμως, ήταν αρκετά προβληματική, καθώς προέκυπταν προβλήματα στις απαλλοτριώσεις των οικοπέδων, άλλαξε η δομή της ιδιοκτησίας, με βασικό χαρακτηριστικό την συγκέντρωση ιδιοκτησίας γης στα χέρια των επιχειρηματιών, αυξήθηκαν τα ενοίκια και εκτοπίστηκαν τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα. Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω ήταν η ύπαρξη αντιδράσεων του πληθυσμού και η στροφή της πολιτικής σε προγράμματα αναπλάσεων με διατήρηση της υπάρχουσας κτιριακής και πολεοδομικής δομής (Αραβαντινός κ.ά., 1987:67-71).

Σήμερα, οι μεγάλες κοινωνικό-οικονομικό-πολιτικές ανακατατάξεις, η εξέλιξη της τεχνολογίας, η παγκοσμιοποίηση και η αποβιομηχάνιση μετέβαλαν την δομή της πόλης και του κέντρου. Οι αναπλάσεις τείνουν στην αναβάθμιση των πόλεων και κυρίως των κεντρικών περιοχών τους και στοχεύουν στη πολυλειτουργικότητα, στην ποιοτική βελτίωση της εικόνας, στην ανάπτυξη πολιτισμού και ψυχαγωγίας, στην εγκατάσταση εμπορίου υψηλής ποιότητας και στην επαναφορά της κατοικίας μεσαίων και υψηλών εισοδημάτων (Καραβία, 2006:5-8).

Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο των αναπλάσεων του κέντρου της πόλης εντάσσεται η αποκατάσταση και η ανάδειξη της ιστορικής κληρονομιάς της πόλης, με την δημιουργία χώρων πρασίνου, πεζοδρόμων και διαδρομών ιστορικών περιπάτων, που ενοποιούν τα ιστορικά στοιχεία της πόλης (Φιλιπποπούλου-Μιχαηλίδου, 2003:184-185). Αυτά είναι, άλλωστε, τα στοιχεία που δίνουν σε κάθε πόλη την ταυτότητά της, τον ατομικό της χαρακτήρα και την διαφοροποιούν από οποιαδήποτε άλλη πόλη.

Βέβαια, μια από τις σοβαρότερες αρνητικές συνέπειες της ανάπλασης αστικών περιοχών είναι ο εκτοπισμός, τόσο δραστηριοτήτων όσο και κατοίκων. Ανάλογα με το είδος της ανάπλασης ο εκτοπισμός μπορεί να πάρει την μορφή της υποχρεωτικής απομάκρυνσης των κατοίκων της περιοχής λόγω εξώσεων ή λόγω της αύξησης των τιμών κατοικίας. Με αυτόν τον τρόπο, αυτοί που απομακρύνονται συνήθως είναι οι κάτοικοι χαμηλών εισοδημάτων, χωρίς όμως να υπάρχει κάποια πρόνοια για τις μετακινήσεις των ομάδων αυτών, απλώς εκτοπίζονται, οπότε στην διαδικασία αυτή υπεισέρχεται η έννοια του 'εξευγενισμού' (Καραχάλης, 2007:98-99).

Αναβάθμιση κεντρικών περιοχών μέσω πολιτιστικών και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων

Η μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο στροφή προς μια μετά-βιομηχανική οικονομία είχε σαν αποτέλεσμα να θεωρηθεί άχρηστη και περιττή μια ολόκληρη βιομηχανική υποδομή (αποθήκες, ναυπηγεία, βιοτεχνίες, κ.ά.) του 19ου αιώνα. Σήμερα, όμως, με τα καινούρια οικονομικά δεδομένα και τα νέα μοντέλα ανάπτυξης των πόλεων, οι υποδομές αυτές θεωρούνται οι κατάλληλες για να φιλοξενήσουν νέες χρήσεις, όπως γραφεία, κατοικίες (lofts), χώρους ψυχαγωγίας και χώρους πολιτισμού (Mommaas, 2003:507-532).

Κατά την δεκαετία του 1980, οι πολεοδόμοι, οι αρχιτέκτονες και οι πολιτικοί στην αυτοδιοίκηση των πόλεων, θεώρησαν ως βασικό μέσο για να επιτύχουν την βελτίωση της ποιότητας και της αισθητικής εικόνας του αστικού χώρου και του κέντρου της πόλης την ανάπτυξη και προώθηση, κατά κύριο λόγο, ψυχαγωγικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων (Γοσποδίνη, 2006:31). Ο πολιτισμός θεωρήθηκε ως 'το μαγικό υποκατάστατο για όλα τα εργοστάσια και τις αποθήκες που χάθηκαν, ο μηχανισμός που θα δημιουργήσει νέες αστικές εικόνες, κάνοντας την πόλη πιο ελκυστική ...' (Hall, 2000: 640 στο Γοσποδίνη, 2006:31).

Όλο και περισσότερο τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται ο συνδυασμός ψυχαγωγίας και πολιτισμού στις κεντρικές περιοχές της πόλης, με σκοπό την αναβάθμισή τους. Τα μέχρι πριν λίγα χρόνια υποβαθμισμένα κέντρα μέσα στην πόλη, συνήθως πρώην βιομηχανικές περιοχές της πόλης, αναδομούνται, αναπλάθονται και μετασχηματίζονται σε περιοχές με μία ευρεία γκάμα πολιτιστικών και ψυχαγωγικών περιοχών, αποκτώντας μια ποιότητα χώρου ικανή να ανταγωνιστεί τα υπόλοιπα αστικά κέντρα των ευρωπαϊκών πόλεων και δημιουργώντας συνθήκες ώστε να αυξήσουν την παγκόσμια ελκυστικότητα τους. Ενδεικτικά παραδείγματα πόλεων που έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτιστική δραστηριοποίηση των πολιτών είναι η Ρώμη, το Μάντσεστερ, η Μπολόνια, το Δουβλίνο.

Οι στρατηγικές αναβάθμισης των κεντρικών περιοχών με κατεύθυνση προς τον πολιτισμό και την ψυχαγωγία ενθαρρύνουν την ‘εκμετάλλευση’ του ιστορικού χαρακτήρα της περιοχής. Η ανάπτυξη, βέβαια, τέτοιων δραστηριοτήτων μεταβάλλει την οικονομική βάση της περιοχής, αντικαθιστώντας χρήσεις και δραστηριότητες που βρίσκονται σε παρακμή ή έχουν εξαφανισθεί τελείως, όπως οι βιοτεχνίες, οι βιομηχανίες, κ.λπ., οι οποίες αφήνουν πίσω τους ένα πλούσιο κτιριακό απόθεμα στο κέντρο της πόλης (Tiesdell κ.ά., 1996).

Οι χρήσεις και οι επιχειρήσεις που έχουν σχέση με τον πολιτισμό, την αναψυχή, την δημιουργικότητα και την διασκέδαση αποτελούν την οικονομική βάση των στρατηγικών αναζωογόνησης των κέντρων. Προωθούνται χρήσεις από τον λεγόμενο ‘δημιουργικό τομέα’, όπως τα εστιατόρια, τα εργαστήρια χειροτεχνίας, πολιτιστικοί χώροι, επιδιώκοντας την αύξηση της ελκυστικότητας των κέντρων με βασικά εργαλεία την ανάδειξη και επανάχρηση ιστορικών κτιρίων και τον ανασχεδιασμό του αστικού ιστού με πεζοδρομήσεις, δημιουργία ελεύθερων χώρων, κ.λπ. Τέτοιες πολιτικές στοχεύουν στην δημιουργία πλήθους χώρων εν σειρά, ακόμη και ολόκληρων γειτονιών, για πολιτιστική παραγωγή και δημιουργικότητα (Ανδρικοπούλου κ.ά., 2007:129).

Με την συνεχή προώθηση και ανάπτυξη τέτοιων χρήσεων και με την ανταπόκριση που υπάρχει από το κοινό δημιουργείται στα κέντρα των πόλεων μια έντονη συγκέντρωση χώρων, στο υπάρχον, συνήθως, κτιριακό απόθεμα, που φιλοξενούν αυτές τις δραστηριότητες. Δημιουργούνται, δηλαδή, μέσα στην πόλη ‘πολιτιστικές περιοχές’ (cultural quarters).

Ένας άλλος όρος που θα μπορούσε να περιγράψει την χωρική συγκέντρωση ομοειδών οικονομικών δραστηριοτήτων και στην συγκεκριμένη περίπτωση

συγκέντρωση των λειτουργιών πολιτισμού και ψυχαγωγίας σε μια περιοχή είναι τα ονομαζόμενα clusters με δραστηριότητες πολιτισμού και ελεύθερου χρόνου.

Πιο αναλυτικά, ως clusters πολιτιστικών δραστηριοτήτων, πολιτιστικά επίκεντρα, μπορούν να θεωρηθούν περιοχές στο κέντρο της πόλης που συγκεντρώνουν πολιτιστικές δραστηριότητες, όπως μουσεία, αίθουσες συναυλιών, θέατρα, συνεδριακά κέντρα, κ.λπ. Αυτού του είδους τα πολιτιστικά επίκεντρα παράγονται μέσα από διαδικασίες αστικής ανάπλασης και ο νέος ιστός είναι συνδυασμός παλαιών διατηρητέων και νέων κτιρίων. Μπορούν να φιλοξενούνται είτε σ' ένα συγκρότημα κτιρίων, κυρίως, σε παλιά βιομηχανικά κτίρια, είτε να καταλαμβάνουν ολόκληρα οικοδομικά τετράγωνα και να δημιουργούν ένα δίκτυο (Γοσποδίνη, 2006:33-36).

Ως clusters ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων, επίκεντρα ψυχαγωγίας, μπορούν να θεωρηθούν περιοχές που βρίσκονται συνήθως στο ιστορικό κέντρο της πόλης και συγκεντρώνουν εστιατόρια, μπαρ, καφετέριες, βιβλιοπωλεία, δισκοπωλεία, κ.λπ. Συνήθως, πρόκειται για υποβαθμισμένες περιοχές κατοικίας, βιομηχανίας ή αποθηκών που αναπλάστηκαν και τα κτίρια που χρησιμοποιούνται είναι παλιά διατηρητέα που επαναχρησιμοποιήθηκαν.

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι δύο αυτές λειτουργίες, υπάρχουν συμπληρωματικά η μία ως προς την άλλη, καθώς και οι δύο αφορούν κατά κύριο λόγο τον ελεύθερο χρόνο, γι' αυτό και συγκεντρώνονται στην ίδια περιοχή χώροι εκθέσεων, μπαρ, εστιατόρια, κ.ά. Γενικότερα, η συγκέντρωση δραστηριοτήτων μέσα στην πόλη δημιουργεί ένα ετερογενές πολυλειτουργικό τοπίο (Γοσποδίνη, 2006:33-36 και Mommaas, 2003:507-532).

Γενικά, τα κύρια χαρακτηριστικά που εμφανίζει το cluster είναι η εγγύτητα, η ελαστικότητα, το μικρό και μεσαίο μέγεθος οικονομικών δραστηριοτήτων, η αποτελεσματικότητα, η συνεργασία και η ανταγωνιστικότητα. Η εγγύτητα αφορά στις προνομιακές σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στις επιχειρήσεις λόγω της άμεσης επαφής, η ελαστικότητα αφορά στην προσαρμογή των επιχειρήσεων στις εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες και στην ανταπόκρισή τους στην ανάγκη για καινοτομία, το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων τις βοηθάει να προσαρμόζονται ευκολότερα σε νέες συνθήκες, η αποτελεσματικότητα αναφέρεται στην βελτίωση της ποιότητας του προϊόντος και των παρεχόμενων υπηρεσιών και τέλος, ο ανταγωνισμός αποτελεί βασικό παράγοντα για την ενδυνάμωση των εσωτερικών και εξωτερικών συνεργασιών, με σκοπό την ανάπτυξη καινοτομιών και την ανταπόκριση των επιχειρήσεων απέναντι στην ζήτηση (Καραχάλης, 2007:116-117).

Αξίζει να αναφερθεί ότι, εκτός από τις οργανωμένες πολεοδομικές παρεμβάσεις σε υποβαθμισμένες περιοχές με αποτέλεσμα τη δημιουργία επικέντρων ψυχαγωγίας και πολιτισμού, σε κάποιες περιπτώσεις, εμφανίζονται ιδιώτες, ακόμα και καλλιτέχνες, οι οποίοι ψάχνουν τρόπους να προωθήσουν την δουλειά τους και επιλέγουν να εγκατασταθούν σε νέους ‘εναλλακτικούς’ χώρους, προσελκύοντας και άλλες αντίστοιχες δραστηριότητες στην ίδια περιοχή (Mommmaas, 2003:507-532). Σύμφωνα με τον Florida (2002,2004) οι επιχειρήσεις έχουν την τάση να συγκεντρώνονται σε περιοχές όπου μπορούν να εκμεταλλευτούν την λεγόμενη ‘δημιουργική τάξη’, δηλαδή άτομα που διαθέτουν το ταλέντο να προωθήσουν την καινοτομία και την οικονομική ανάπτυξη. Για αυτόν τον λόγο ισχυρίζεται ότι η στρατηγικές αστικής ανάπτυξης πρέπει να απευθύνονται σε αυτά τα άτομα και όχι στις επιχειρήσεις, οι οποίες εκ των πραγμάτων θα ακολουθήσουν.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι τα clusters πολιτισμού και δραστηριοτήτων ελεύθερου χρόνου μπορεί να είναι είτε αυτογενή, δηλαδή οι ίδιες οι επιχειρήσεις να δημιουργούνται προγραμματισμένα, γιατί έχουν οικονομικά οφέλη είτε ετερογενή, δηλαδή οι φορείς της πόλης και γενικότερα ο δημόσιος τομέας μέσω χωρικού προγραμματισμού και σχεδιασμού δημιουργεί ή ενισχύει την ανάπτυξή τους (Γοσποδίνη, 2007:10-11).

Όπως φαίνεται, λοιπόν, η αναβάθμιση και ανασυγκρότηση των πόλεων συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την λειτουργία του πολιτισμού μέσα στη πόλη, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι η ανάπτυξη πολιτιστικών δραστηριοτήτων στην πόλη έχει πάντα θετικές επιπτώσεις (Δέφνερ, 2002:199). Από μελέτες γίνεται φανερό ότι συνδέονται άμεσα η ανασυγκρότηση πολλών περιοχών, με κατεύθυνση στον πολιτισμό με το φαινόμενο του gentrification ή αλλιώς το φαινόμενο του ‘εξευγενισμού’.

Νέος τύπος κατοικίας στο κέντρο της πόλης (LOFTS)

Η κατοικία αποτελεί μια πολύ σημαντική λειτουργία για το κέντρο της πόλης. Η οικιστική υποβάθμιση και προβληματικότητα που εμφανίζονται στις κεντρικές περιοχές των πόλεων προέρχονται, κυρίως, από προβλήματα γήρανσης και οικονομική παρακμή. Οι περιοχές αυτές είναι στάσιμες ή παρακμάζουσες, ενώ η δημιουργία νέων επιχειρήσεων σε αυτές δεν συνοδεύεται με σχηματισμό νέων θέσεων απασχόλησης (Αυγερινού-Κολώνια, 1995:30).

Από τον 19^ο αιώνα και μετά, σε όλες σχεδόν τις Ευρωπαϊκές χώρες, στα κέντρα των πόλεων κατοικούσαν ηλικιωμένοι, διότι οι μετακινήσεις για αυτούς δεν ήταν εύκολες και προτιμούσαν να βρίσκονται κοντά στο κέντρο, καθώς και χαμηλά κοινωνικά στρώματα (εργάτες και μετανάστες). Σε κεντρικές βιομηχανικές περιοχές συγκεντρώνονταν οι εργάτες για να βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με την εργασία τους και όταν τα εργοστάσια έκλεισαν, οι περιοχές αυτές υποβαθμίστηκαν ακόμα περισσότερο και τα χαμηλά ενοίκια προσέλκυαν οικονομικούς μετανάστες. Το αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η παρακμή του πυρήνα των πόλεων (Αυγερινού-Κολώνια, 1995:34-35).

Με τις παρεμβάσεις που γίνονται τα τελευταία χρόνια, δηλαδή με την ενίσχυση νέων χρήσεων που συνδέονται με τον πολιτισμό και την ψυχαγωγία στις κεντρικές περιοχές, η κατοικία έχει αλλάξει μορφή.

Με βάση όσα αναφέρθηκαν περί gentrification, οι νέες κοινωνικές ομάδες που εισχωρούν στα κέντρα των πόλεων έχουν και διαφορετικές ανάγκες για κατοικία. Έτσι, από τα τέλη της δεκαετίας του '50 και μετά, εμφανίζεται ένας νέος τύπος κατοικίας, τα ονομαζόμενα 'Lofts'.

Ο όρος 'Loft' αναφέρεται σε διαμερίσματα, ή ακόμη και γραφεία, τα οποία δημιουργούνται σε πρώην επαγγελματικά κτίρια, όπως αποθήκες, εργοστάσια, νοσοκομεία, σχολεία, κτίρια γραφείων, κ.ά.. Αυτοί οι ενιαίοι χώροι συνήθως είναι ψηλοτάβανοι, με ελάχιστη ή ανύπαρκτη διαμερισμάτωση, εμφανείς σωληνώσεις, ξύλινα δοκάρια και υπερμεγέθη παράθυρα. Μεγάλο όφελος από την μετατροπή αυτών των κτιρίων είναι η διατήρηση της αρχιτεκτονικής και του χαρακτήρα των παλαιών βιομηχανικών και εμπορικών τμημάτων της πόλης.

Η εξέλιξη του μοντέρνου loft ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του 1950, με την αλλαγή χρήσης των ενιαίων ψηλοτάβανων χώρων στο Manhattan. Τότε, καλλιτέχνες και 'μποέμ', σε αναζήτηση φτηνών κατοικιών στις οποίες θα μπορούσαν να ζουν και να εργάζονται, άρχισαν να μετακομίζουν σε εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά κτίρια στα οποία παλιά στεγάζονταν υφαντουργίες, επιπλοποιίες, τυπογραφία, αποθήκες και εργοστάσια. Επομένως, τα 'Lofts' δημιουργήθηκαν για να καλύψουν τις στεγαστικές ανάγκες ανθρώπων, που λόγω οικονομικής αδυναμίας ή 'ελευθερίας πνεύματος' δεν μπορούσαν ή δεν επιθυμούσαν να αποκτήσουν συμβατική στέγη.

Στην Ευρώπη, τα 'Lofts' πρωτοεμφανίζονται στην Αγγλία. Την δεκαετία του 1960, το Λονδίνο έζησε το αντίστοιχο φαινόμενο με την Νέα Υόρκη στις περιοχές των Ντόκλαντς, όπου τα κτίρια του παλιού λιμανιού μετατράπηκαν όλα σε κατοικίες λοφτ.

Σήμερα το Λονδίνο εξακολουθεί να ζει στους ρυθμούς των μίνιμαλ λοφτ, των οποίων οι τιμές ανεβαίνουν συνέχεια. Το παράδειγμα του Λονδίνου ακολούθησε και το Παρίσι, όπου οι βιομηχανίες άρχισαν να εγκαταλείπουν το κέντρο της πόλης προς αναζήτηση στέγασης σε φθηνότερες περιοχές και οι καλλιτέχνες, με πολύ μικρό κόστος, νοίκιαζαν αυτά τα κτίρια, ικανοποιώντας την ανάγκη τους για ψηλοτάβανους ενιαίους χώρους, ικανούς να στεγάσουν τεράστιους καμβάδες και υπερμεγέθη έργα τέχνης της εποχής.

Στη μόδα των ‘Lofts’ υπέκυψαν και οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης που μπήκαν πρόσφατα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως η Πολωνία για παράδειγμα, όπου οι κάτοικοι γοητεύονται από αυτά γιατί η ζωή εκεί σημαίνει ζωή στο κέντρο της πόλης με βολικά μεταφορικά μέσα και ευκολότερη πρόσβαση σε υπηρεσίες και καταστήματα.

Σήμερα η ζωή στο λοφτ έχει γίνει μόδα στις περισσότερες πρωτεύουσες του κόσμου. Οι κατασκευαστικές εταιρίες δεν ανακατασκευάζουν μόνο παλιούς βιομηχανικούς χώρους, αλλά χτίζουν και καινούργια κτίρια ‘τύπου λοφτ’ στο Μιλάνο, το Δουβλίνο, το Βερολίνο και σε πολλές πόλεις των ΗΠΑ.

Ο μηχανισμός του gentrification

Οι πρωτοβουλίες για τον εξευγενισμό των περιοχών του κέντρου ανήκουν συνήθως στην τοπική αυτοδιοίκηση και υποστηρίζονται από τις Τράπεζες, οι οποίες δίνουν χαμηλότοκα δάνεια στους επενδυτές.. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του Society Hill στη Φιλαδέλφεια, ο δήμος ανέλαβε το 30% και η Πολιτεία το 67% του κόστους, ενώ την πρωτοβουλία πήρε ένας ημιδημόσιος – ημιιδιωτικός οργανισμός (Old Philadelphia Development Corporation) από συντηρητικούς επιχειρηματίες με ισχυρές διασυνδέσεις (Smith, 1996:122-123). Οι φορείς που αναλαμβάνουν την οικονομική υποστήριξη αυτής της διαδικασίας βρίσκονται σε όλα τα επίπεδα διοίκησης (τοπικό, εθνικό, υπερεθνικό – E.E.), ενώ το κράτος, μεταξύ άλλων, αναλαμβάνει την πολιτική και ιδεολογική υποστήριξη του έργου. Σε ό,τι αφορά στις περιοχές προς «εξευγενισμό», αυτές ανήκουν συνήθως στο ιστορικό κέντρο της πόλης, αλλά συχνά επεκτείνονται και σε τμήματα πέρα από αυτό, όπου υπάρχει υποβάθμιση και χαμηλές αξίες γης . Στην περίπτωση του ιστορικού κέντρου, τα παλιά κτίρια ανακαινίζονται, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ανεγείρονται νέα (redevelopment), με βάση έναν συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό ρυθμό, βάσει παλαιότερων σχεδίων ή βάσει ενός μεταμοντέρνου στυλ, με αναφορές στις μορφές και την κλίμακα των ιστορικών κτιρίων,

όπως στην περίπτωση του Romerberg της Φρανκφούρτης (Βουρεκάς κ.ά., 2001:6). Λόγω της συνύπαρξης των ανακαινισμένων κτιρίων με τις νέες κατασκευές στην «εξευγενισμένη» περιοχή, η έννοια του gentrification υπερκάλυψε τελικά αυτή του redevelopment, καθώς ο διαχωρισμός τους δεν είχε πια νόημα (Smith, 1996:39). Άλλες φορές πρόκειται για αστικές περιοχές, που στο παρελθόν φιλοξενούσαν βιομηχανικές χρήσεις και που παρέμειναν εγκαταλειμμένες, όπως για παράδειγμα τα Docklands στο Λονδίνο (Βουρεκάς κ.ά., 2001:6). Σε ό,τι αφορά τώρα στον μηχανισμό του «εξευγενισμού», αυτός συνήθως έχει να κάνει με τα εξής : Συχνά η πρώτη ενέργεια που γίνεται είναι από την πλευρά του κράτους και αφορά στην βίαιη εκδίωξη των αστέγων (εάν υπάρχουν). Παράδειγμα αποτελεί η περιοχή του Lower East Side της Νέας Υόρκης, όπου το πρώτο βήμα για τον εξευγενισμό της ήταν η εκδίωξη των αστέγων από το πάρκο Tomkins Square (Smith, 1996:11). Στην συνέχεια ακολουθεί η δημιουργία της απαραίτητης υποδομής (ανακαινίσεις, πεζοδρομήσεις, συγκοινωνιακή σύνδεση της περιοχής, πιθανή σύνδεση με άλλα δίκτυα, νομοθετικό πλαίσιο, κ.λπ.), με στόχο την βελτίωση του περιβάλλοντος και τον εφησυχασμό της κυκλοφορίας. Ακολουθεί η εγκατάσταση στην περιοχή, μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας, επιχειρήσεων, κυρίως τριτογενούς τομέα. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η εγκατάσταση μεγάλων οργανισμών, που δραστηριοποιούνται στον τομέα του πολιτισμού (μουσεία, γκαλερί, πολυχώροι, κ.λπ.) και ενισχύουν την ανάπτυξη της τουριστικής βιομηχανίας, ενώ ταυτόχρονα συμβάλλουν στην αύξηση των αξιών στις χρήσεις που συνυπάρχουν στην περιοχή (γραφεία, καταστήματα, κατοικίες, κ.λπ.). Κάτι ανάλογο συνέβη στις πόλεις Ρότερνταμ, Μπιλμπάο, Γλασκώβη, Παρίσι, Ρεν, Μονπελιέ, Βαρκελώνη και στις γερμανικές πόλεις του Ρουρ, με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα της Φρανκφούρτης (Μπιανκίνι, 1994:31).

Το αποτέλεσμα όλων αυτών έχει να κάνει με μια ανακατάταξη των κοινωνικών στρωμάτων που ζούνε στην «εξευγενισμένη» περιοχή. Οι αξίες γης αυξάνονται, συνεπώς και τα ενοίκια και τα κατώτερα στρώματα την εγκαταλείπουν, ενώ τα μεσαία στρώματα εγκαθιστούν εκεί τις κατοικίες ή τις επιχειρήσεις τους. Η έξοδος των ενοικιαστών, στην περίπτωση του Society Hill στη Φιλαδέλφεια, έγινε ύστερα από πίεση του κράτους να εγκαταλείψουν την περιοχή μέσα σε δύο μήνες το αργότερο. Τις περισσότερες φορές πάντως, για να γίνει αυτό, η κρατική διαμεσολάβηση δεν είναι απαραίτητη, καθώς αρκούν οι νόμοι της αγοράς.

Ο εξευγενισμός είναι πλέον μια παγκόσμια διαδικασία, ιδιαίτερα διαδεδομένη σε Η.Π.Α. Καναδά, Αυστραλία, Ν. Ζηλανδία και Ευρώπη. Φυσικά παίρνει διαφορετική

μορφή ανάλογα με τις τοπικές ιδιαιτερότητες, που έχουν να κάνουν με τα δημογραφικά δεδομένα, το εργατικό δυναμικό, τον βαθμό αποβιομηχάνισης και ενίσχυσης των νέων μοντέλων ανάπτυξης, το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τον βαθμό του κρατικού παρεμβατισμού (Καλαθέρη, 2008:5).

Παραδείγματα gentrification από τον διεθνή χώρο

Στην συνέχεια θα αναφερθούμε σε μια σειρά από παραδείγματα εξωραϊσμού πόλεων στην Ευρώπη και την Αμερική, τα οποία θεωρούνται από τα πιο επιτυχημένα σε διεθνές επίπεδο στην ανάδειξη διαφορετικών εκδηλώσεων του αστικού μετασχηματισμού. Με άλλα λόγια, παρουσιάζουν διαφορετικά χαρακτηριστικά τόσο ως προς το είδος και τα κίνητρα όσο και ως προς τα αποτελέσματα του εξωραϊσμού. Με την μελέτη των παρακάτω παραδειγμάτων γίνεται κατανοητό ότι η διαδικασία του εξωραϊσμού σε κάθε περίπτωση μπορεί να κατανοηθεί με βάση τις εξελισσόμενες κοινωνικές και οικονομικές διεργασίες της κάθε χώρας, άλλοτε με βάση ταξικά χαρακτηριστικά και κοινωνικές δομές και άλλοτε με βάση πολιτιστικούς όρους. Η επιλογή των παραδειγμάτων γίνεται με την χρήση ορισμένων κριτηρίων, τα οποία είναι οι περιοχές που περιγράφονται να έχουν χαρακτήρα αντίστοιχο με του Γκαζιού, να είναι δηλαδή κεντρικές, πρώην βιομηχανικές ή έστω βιοτεχνικές περιοχές, να έχει πραγματοποιηθεί σε αυτές κάποιου είδους ανάπλαση, ήπιας μορφής και να εμφανίζουν πλέον έντονη πολιτιστική και ψυχαγωγική δραστηριότητα. Βέβαια, η σύγκριση δεν είναι εύκολη αφού σε κάθε περίπτωση διαφέρουν τα μεγέθη, οι εθνικές νομοθεσίες, ο πληθυσμός, η πολιτιστική δραστηριότητα, η χρηματοδότηση, κ.λπ. (Καραχάλης, 2007:130).

Δουβλίνο: Temple Bar

Μελετώντας την περίπτωση του Temple Bar στο Δουβλίνο, θα λέγαμε ότι αποτελεί ένα από τα πλέον επιτυχημένα παραδείγματα διαχείρισης του αστικού χώρου στην Ευρώπη, όπου ο εξωραϊσμός προωθείται μέσω της δημιουργίας πολιτιστικού κεφαλαίου. Συστατικά της επιτυχημένης ανάπλασης της ιρλανδικής πόλης υπήρξαν ο στρατηγικός σχεδιασμός, η συνεργασία ιδιωτικού και δημόσιου τομέα καθώς και η χρηματοδοτική αρωγή της Ε.Ε. μέσα από το πρόγραμμα URBAN.

Η περίπτωση του Temple Bar στο Δουβλίνο αφορά σε μια από τις ιστορικές αστικές περιοχές της πόλης που λειτούργησε κατά τον 19^ο αιώνα ως κέντρο εμπορικών δραστηριοτήτων. Καλύπτει μια έκταση 30 εκταρίων (1 εκτάριο = 10 στρέμματα) και περικλείεται ανατολικά από την γέφυρα Ο' Connell, νότια από την Dame Street και βόρεια από τον ποταμό Liffey. Στην περιοχή αυτή κατά τον 18ο αιώνα είχαν εγκατασταθεί πολλοί έμποροι και αποτελούσε κομβικό σημείο για τις μεταφορές του Δουβλίνου, με αποτέλεσμα να αναπτυχθεί ένα σημαντικό δίκτυο δρόμων. Κατά τον 19ο αιώνα το Temple Bar είχε γεμίσει από εκδοτικούς οίκους και τυπογραφεία και αποτελούσε το κέντρο εμπορίας ειδών ένδυσης. Γενικώς, αποτελούσε πάντα ένα κέντρο δημιουργίας, πολιτισμού και ανταλλαγών (Tiesdell κ.ά., 1996:88-89). Η ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά της περιοχής αυτής άφησε ένα πλούσιο οικιστικό απόθεμα στην περιοχή, που συνδέεται με μικρά, στενά δρομάκια.

Κατά την δεκαετία του 1950 και έπειτα, η περιοχή άρχισε να βιώνει έναν έντονο οικονομικό μαρασμό και απαξίωση του κτιριακού όγκου της. Τα φαινόμενα της υποβάθμισης εντάθηκαν κυρίως την δεκαετία του 1980 (Mc Carthy, 2002:3). Ο λόγος ήταν η απόφαση της εταιρίας αστικών μεταφορών, τις δεκαετίες του 1960 και 1970, να δημιουργήσει έναν σύγχρονο συγκοινωνιακό κόμβο, ώστε να ενώσει τα δρομολόγια των λεωφορείων με τον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης του Δουβλίνου. Η συγκεκριμένη επένδυση είχε ως προϋπόθεση την κατεδάφιση μεγάλου τμήματος του κτιριακού όγκου της περιοχής. Στην δεκαετία του 1980, η εταιρία καθυστέρησε σημαντικά την κατασκευή του λόγω έλλειψης κεφαλαίων, ενώ λίγο αργότερα αποφάσισε να διαθέσει τα ακίνητα που της άνηκαν προς ενοικίαση (Montgomery, 1995:139).

Το 1985 και 1986 πραγματοποιήθηκαν δύο μελέτες που αφορούσαν στο μέλλον του Temple Bar (The Temple Bar Area - A policy for its future και The Temple Bar Study). Και οι δύο μελέτες έδιναν έμφαση στην αρχιτεκτονική, ιστορική και πολιτιστική αξία της περιοχής (Tiesdell κ.ά., 1996:88-90).

Εκείνη ακριβώς την εποχή παρατηρήθηκε το μεγαλύτερο χάσμα ενοικίων (rent gap), που προσέλκυσε νέες δραστηριότητες και φιλόδοξους επενδυτές στην υποβαθμισμένη γειτονιά. Την δεκαετία του 1990 επέρχεται ο κοινωνικός και οικονομικός μετασχηματισμός της. Αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτες επιχειρήσεις «πολιτιστικής βιομηχανίας», κυρίως pub, δισκοπωλεία, βιβλιοπωλεία και εστιατόρια, σε καθεστώς χαμηλών ενοικίων αρχικά, φέρνοντας μαζί τους και τους πρώτους εξωραϊστές (Montgomery, 1995:139-140).

Ο οργανισμός An Taisce, το 1985, χαρακτήρισε την περιοχή ως πολιτιστική συνοικία (cultural quarter), με κύριες χρήσεις υπηρεσίες πολιτιστικού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα, πολιτιστικούς οργανισμούς και ανώνυμες εταιρίες καλλιτεχνών.

Η συνεργασία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της κρατικής παρέμβασης για την υλοποίηση του προγράμματος έπαιξε καταλυτικό ρόλο. Σκοπός ήταν η διασφάλιση χρήσεων γης σύμφωνων προς τους αρχικούς στόχους του σχεδίου καθώς και η πολιτική προώθησης επιθυμητών χρήσεων γης, όπως γκαλερί και εστιατόρια και όχι βιοτεχνίες και αποθηκευτικοί χώροι (www. Templer.ie τελευταία επίσκεψη στις 23.02.2014).

Είχε καταστεί αντιληπτό και από τις δύο πλευρές ότι η διατήρηση των πολιτιστικών χαρακτηριστικών και της ιστορικής εικόνας της περιοχής ήταν αδήριτη ανάγκη και οι χρήσεις γης θα έπρεπε να ταυτίζονταν με την εικόνα της περιοχής. Στην συνέχεια, με γνώμονα το αρχικό σχέδιο, οι ιδιοκτήτες των καταστημάτων της περιοχής ίδρυσαν το 1989 το Temple Bar Development Council και πρότειναν την αναμόρφωση του αστικού ιστού. Κατόπιν ο δήμος της πόλης συνέταξε το 1990 το Temple Bar Action Plan, σχέδιο για την βελτίωση των υποδομών της περιοχής, ενώ την ίδια περίοδο κατέθεσε στην Ε.Ε. πρόγραμμα για την κοινοτική ενίσχυση των παραπάνω δράσεων. Το πρόγραμμα εγκρίθηκε το 1991 με συνολικό προϋπολογισμό 3,6 εκ. λίρες (στα πλαίσια του Urban Pilot Project) την ίδια στιγμή που το Δουβλίνο αποτελούσε την Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης για το συγκεκριμένο έτος (Montgomery, 2004:7). Ο στόχος για το Δουβλίνο και όσες μελέτες πραγματοποιήθηκαν, με σημαντικότερη το 1990 το 'Σχέδιο Δράσης του Temple Bar', ήταν να αποτελέσει το Temple Bar μια διεθνώς προβεβλημένη περιοχή, πράγμα το οποίο το πέτυχαν, καθώς το 1991 το Δουβλίνο αναγνωρίστηκε ως Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης (Tiesdell κ.ά., 1996:91).

Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το κίνητρο που δόθηκε για την αναβάθμιση της συγκεκριμένης περιοχής ήταν η προώθηση μιας πολιτιστικής πολιτικής, με στόχο την ανάδειξη του ιστορικού της χαρακτήρα και την προώθηση χρήσεων γης συνυφασμένων με τον πολιτισμό. Οι επιλογές δράσεων με σκοπό τον αστικό εξωραϊσμό της περιοχής στηρίχθηκαν στην ανάπτυξη στρατηγικού σχεδιασμού, συνεπή με το γενικότερο αναπτυξιακό σχέδιο της χώρας. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τον ήπιο μετασχηματισμό της περιοχής, στον οποίο καθοριστικό ρόλο έπαιξε και η συνεργασία ιδιωτικού και κρατικού τομέα στην διαμόρφωση των χρήσεων γης.

Λονδίνο: Barnsbury

Η ιστορική περιοχή Barnsbury στο κέντρο του Λονδίνου αποτελεί ένα από τα παραδείγματα υποβαθμισμένης περιοχής, που έχει υποστεί έναν βίαιο μετασχηματισμό της κοινωνικής σύνθεσης των κατοίκων. Αποτέλεσμα είναι η δημιουργία μιας τάσης «ταξικής» ομογενοποίησης της περιοχής.

Το Barnsbury είναι μια γειτονιά στο δήμο Islington, περίπου δύο μίλια μακριά από το κέντρο του Λονδίνου, που φιλοξένησε τα λαϊκά και εργατικά στρώματα την μεταπολεμική περίοδο.

Λόγω του φαινομένου της προαστικοποίησης το 1944, όπου με κρατική παρέμβαση δόθηκαν κίνητρα σε επιχειρήσεις, βιομηχανίες, εργοστάσια και κεντρικές υπηρεσίες να μετεγκατασταθούν στα προάστια και σε άλλες περιοχές μακριά από το κέντρο, παρατηρήθηκε μείωση του πληθυσμού. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην υποβάθμιση και απαξίωση του κτιριακού δυναμικού της περιοχής μελέτης.

Η πρώτη αναδόμηση στο Barnsbury πραγματοποιήθηκε προς το τέλος της δεκαετίας του 1950 από τη πρώτη γενιά εξωραϊστών. Στην δεκαετία του 1960 υπήρξε μια μετατόπιση από την αστική αναδόμηση (urban redevelopment) στην αστική ανανέωση (urban renewal), που σήμανε την αναζωογόνηση των αστικών κεντρικών περιοχών από τον ιδιωτικό τομέα και πιο συγκεκριμένα από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες μέσω της ανακαίνισης των υφιστάμενων κατοικιών (Williams, 1978:31).

Η αλλαγή αυτή σηματοδοτεί και την αρχή του εξωραϊσμού στο Barnsbury. Η πρώτη γενιά των εξωραϊστών, που εμφανίστηκε μεταξύ 1961 και 1975, αποτελούνταν από αριστερούς φιλελεύθερους νέους, ασκώντας επαγγέλματα αρχιτεκτόνων, καλλιτεχνών, συγγραφέων, καθηγητών, πολιτικών μηχανικών, δασκάλων, κοινωνικών λειτουργών, κ.ά. Οι ίδιοι απέρριψαν τα προάστια και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή λόγω της ιστορικότητας και αρχιτεκτονικής των κτιρίων καθώς και της κεντρικότητας και εύκολης προσβασιμότητας στον χώρο εργασίας και τις υπηρεσίες (Bugler, 1968).

Μια σειρά μέτρων από το κράτος, που διευκόλυναν την αγορά και ανακαίνιση των παλιών σπιτιών της περιοχής είχε σαν αποτέλεσμα έναν εντυπωσιακό μετασχηματισμό στην φυσιογνωμία της περιοχής. Από περιοχή με το μεγαλύτερο ποσοστό ενοικιαζόμενων κατοικιών μετατράπηκε σε λιγότερο από 40 χρόνια στην γειτονιά με τις περισσότερες ιδιόκτητες κατοικίες (Butler and Lees, 2006:473).

Επομένως ο εξωραϊσμός της περιοχής βασίστηκε στην κίνηση του ανθρώπινου κεφαλαίου και ακολούθησε το κατασκευαστικό, μετά το 1972, με την αγορά ιδιόκτητων κατοικιών και την μετατροπή σε σύγχρονα συγκροτήματα.

Καθ' όλη την διάρκεια της δεκαετίας του '80 και στην δεκαετία του '90, ένα δεύτερο κύμα του εξωραϊσμού εμφανίστηκε στο Barnsbury. Αυτό το κύμα ήταν αποτέλεσμα των ευρύτερων αλλαγών, που πραγματοποιούνταν στην πόλη του Λονδίνου, στον τομέα της αγοράς εργασίας και των υπηρεσιών. Τα άτομα της δεύτερης γενιάς εξωραϊσμού ήταν διαφορετικής κοινωνικής σύνθεσης σε σχέση με την πρώτη, όπου συναντάμε νέα σε ηλικία άτομα με υψηλότερα εισοδήματα και μορφωτικό επίπεδο να δραστηριοποιούνται στον τομέα των επαγγελματιών και διευθυντικών στελεχών, ξεπερνώντας τα αντίστοιχα ποσοστά σε επίπεδο δήμου το έτος 1991 (Butler and Lees, 2006).

Στα μέσα της δεκαετίας του '90 ξεκίνησε το τρίτο κύμα εξωραϊσμού, το οποίο βρίσκεται σε εξέλιξη μέχρι σήμερα. Το κύμα αυτό συνδέεται ακόμα περισσότερο με τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας και την διεθνοποίηση των εργαζομένων, με αποτέλεσμα την αύξηση των επαγγελμάτων στα χρηματοπιστωτικά και ασφαλιστικά ιδρύματα, στις πωλήσεις και την έρευνα καθώς και μεγάλη αύξηση των μισθών. Αυτό είχε σαν συνέπεια η τρίτη γενιά κατοίκων να αποτελείται από υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο, υψηλού επιπέδου επαγγέλματα και υψηλότερα εισοδήματα. Έρευνα στην περιοχή έδειξε ότι το 52% του συνολικού πληθυσμού απασχολούνταν σε υψηλόβαθμες διευθυντικές θέσεις και μόλις το 32% σε χαμηλόβαθμες διευθυντικές θέσεις (Butler and Lees, 2006).

Στην περιοχή άρχισε έτσι να γίνεται πιο έντονη η ανισότητα μεταξύ των δύο «ακραίων» κοινωνικών τάξεων, των υψηλών επαγγελματικών ομάδων και της εργατικής τάξης, με αποτέλεσμα τον εκτοπισμό της δεύτερης. Το παραπάνω φαινόμενο ενέτεινε και η αύξηση των αντικειμενικών αξιών στη περιοχή. Ειδικότερα, αναφορικά με την εξέλιξη των τιμών κατοικίας, αυτές εκτοξεύτηκαν από 308,102 \$ το 1999 σε 685, 706 \$ το 2005 (Butler and Lees, 2006:478).

Επομένως, η συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης παρουσιάζει την βίαιη πλευρά του εξωραϊσμού, όπου σε λιγότερο από 40 χρόνια έχει ήδη εμφανιστεί η τρίτη γενιά εξωραϊστών, η οποία έχει προκαλέσει έναν έντονο κοινωνικό και οικονομικό μετασχηματισμό. Το εργαλείο εδώ του εξωραϊσμού ήταν η αναπαλαίωση και ανακαίνιση των παλιών κατοικιών, οδηγώντας σε εκτοπισμό τους ενοίκους. Το φαινόμενο που συναντάμε στη συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης αφορά στο «super –

gentrification», όπως αναφέρεται στην διεθνή βιβλιογραφία, το οποίο είναι αποτέλεσμα της δύναμης του κεφαλαίου.

Νέα Υόρκη: η περιοχή Soho

Στο παράδειγμα του Soho στο Μανχάταν της Νέας Υόρκης παρουσιάζεται η αλλαγή μιας πρώην βιομηχανικής περιοχής, στην οποία κυριαρχούσαν βιομηχανίες ρούχων, εργαστήρια εξαντλητικής εργασίας (sweatshops), κ.ά. Η περιοχή μελέτης μέσα από την αποβιομηχάνιση και την απαξίωση του ιστορικού κτιριακού δυναμικού της έγινε μια περιοχή έλξης μποέμ καλλιτεχνών. Πιο αναλυτικά, τις δεκαετίες του '60 και '70, οι πρώτοι αυτοί κάτοικοι αγόρασαν ορόφους εγκαταλελειμμένων εργοστασίων και τους μετέτρεψαν σε κατοικήσιμες σοφίτες (loft). Αυτό ήταν μια έκφραση συγκεκριμένου αισθητικού γούστου για ανακαινισμένα βιομηχανικά κτίρια και ένας φθηνός τρόπος απόκτησης κατοικίας στο κέντρο της πόλης.

Στην δεκαετία του 1960, ωστόσο, οι καλλιτέχνες άρχισαν να κινούνται στην περιοχή, εκμεταλλευόμενοι τα μεγάλα κτίρια, με χαμηλά μισθώματα, ιδανικό για έναν πεινασμένο καλλιτέχνη που χρειάζονται πολλά περιθώρια για να ασκήσει το επάγγελμά του. Μέχρι το 1970, το Soho ήταν ήδη μία από τις πιο μοντέρνες γειτονιές του Μανχάταν.

Το Soho διαθέτει την μεγαλύτερη συλλογή αρχιτεκτονικής χυτοσίδηρου στον κόσμο. Η καρδιά της περιοχής είναι το Greene Street, όπου περίπου πενήντα από αυτά τα κτίρια του 19ου αιώνα μπορούν να βρεθούν εκεί. Εκείνη την εποχή αυτές οι προσόψεις χυτοσίδηρου ήταν μαζικής παραγωγής και σχετικά φθηνές, αλλά έχουν γίνει σπάνια δείγματα της πρώιμης βιομηχανικής αρχιτεκτονικής (<http://www.aviewoncities.com/nyc/soho.htm> Τελευταία επίσκεψη 12-04-2014).

Αυτό με την σειρά του έκανε την περιοχή ενδιαφέρουσα και καθώς ενθάρρυνε την δημιουργία gallery ζωγραφικής και κάποιων εξειδικευμένων καλλιτεχνικών καταστημάτων, ο τόπος έγινε σχετικά κατοικήσιμος για τα μεσαία στρώματα και απέκτησε μια ριζοσπαστική κομψότητα.

Στην συνέχεια προσέλκυσε την προσοχή κατασκευαστικών εταιρειών που είδαν ευκαιρίες για κέρδος από την περαιτέρω επέκταση της επιθυμητής εγκατάστασης. Σε αυτό το σημείο πολύ πλουσιότεροι μεσοαστοί άρχισαν να αγοράζουν «lofts» και

τελικά, μέσω του ύψους των τιμών, απέκλεισαν τους μπόέμ καλλιτέχνες από την τοπική αγορά κατοικίας.

Όμως, η γρήγορη κινητοποίηση και παρέμβαση του Δημοτικού Συμβουλίου της Νέας Υόρκης (New York City Council) με σκοπό να διαφυλάξει τους καλλιτέχνες, που είχαν έρθει πρώτοι στην περιοχή, από τον εκτοπισμό υψηλότερων εισοδηματικά τάξεων, ανακήρυξε την συγκεκριμένη γειτονιά ως «περιοχή καλλιτεχνών» (Zukin, 1989). Με τον τρόπο αυτόν κατάφερε να προστατέψει ως ένα βαθμό την καλλιτεχνική κοινότητα, έτσι ώστε να διατηρήσει αυτό που αποτελούσε σημείο έλξης για τους τουρίστες.

Η αναμόρφωση της περιοχής μέσω της κοινωνικής αναβάθμισης και ταξικής διαφοροποίησης πραγματοποιήθηκε σε λιγότερο από 20 χρόνια.

Στο παράδειγμα αυτό εντοπίζεται ότι κύριο εργαλείο εμφάνισης του εξωραϊσμού ήταν η ανάγκη δημιουργίας μιας «ταυτότητας», με την εγκατάσταση των καλλιτεχνών στη συγκεκριμένη περιοχή, η οποία εμφάνισε τις πρώτες τάσεις μετασχηματισμού της γειτονιάς.

To Castlefield του Μάντσεστερ

Το Castlefield βρίσκεται στην δυτική περιοχή του κέντρου της πόλης του Μάντσεστερ. Κατά το παρελθόν η περιοχή ήταν αμιγώς βιομηχανική. Μετά το 1960, όμως, γνώρισε μεγάλη παρακμή. Οι βιομηχανίες κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων που υπήρχαν στην περιοχή έκλεισαν, οι αποθήκες εγκαταλείφθηκαν και έτσι έμεινε μια παρατημένη περιοχή στην ‘καρδιά’ της πόλης.

Το 1972, έκλεισαν κάποια εργοστάσια της περιοχής, τα οποία άφησαν ένα πλούσιο κτιριακό απόθεμα. Επιπλέον, την ίδια περίοδο στο Castlefield ανακαλύφθηκαν απομεινάρια της Ρωμαϊκής εποχής. Όλα αυτά συνδυασμένα τράβηξαν το ενδιαφέρον της πολιτείας και των κατοίκων, με αποτέλεσμα από το '75 και μετά να αρχίσει μια προσπάθεια αναβάθμισης της περιοχής (Tiesdell, 1996:80).

Το Τοπικό Συμβούλιο του Μάντσεστερ αναγνώρισε τις προοπτικές ανάπτυξης αλλά και την ανάγκη διατήρησης της κεντρικής αυτής περιοχής της πόλης. Οι πολιτικές που προωθήθηκαν ήταν ανάπτυξη της περιοχής για δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, με έμφαση στην διατήρηση του παραδοσιακού, βιομηχανικού χαρακτήρα της περιοχής, αξιοποιώντας το υπάρχον κτιριακό απόθεμα (Tiesdell, 1996:81-82).

Το αποτέλεσμα ήταν να γίνουν επενδύσεις στην περιοχή, τόσο του δημοσίου όσο και του ιδιωτικού τομέα, που αφορούσαν σε χρήσεις πολιτιστικού και ψυχαγωγικού περιεχομένου. Παλιά βιομηχανικά κτίρια και αποθήκες επαναχρησιμοποιήθηκαν ως μουσεία, εκθεσιακοί χώροι, εστιατόρια, κ.ά., διατηρώντας και αναδεικνύοντας ταυτόχρονα την ιστορική και βιομηχανική κληρονομιά της περιοχής.

Ο γενικότερος στόχος ήταν να αποτελέσει η περιοχή έναν ελκυστικό προορισμό και για τους τουρίστες και γι' αυτόν τον λόγο μέχρι και σήμερα καταρτίζονται συνεχώς σχέδια ανάπτυξης της περιοχής. Επίσης έχουν βελτιωθεί και οι συνθήκες ζωής των κατοίκων της περιοχής, καθώς τα εγκληματικά περιστατικά και οι βανδαλισμοί στην περιοχή έχουν μειωθεί σε μεγάλο βαθμό (Tiesdell, 1996:84-87).

Πρέπει να τονιστεί σε αυτό το σημείο ότι το Castlefield του Μάντσεστερ δεν αποτελεί απλώς παράδειγμα μετασχηματισμού μιας πρώην βιομηχανικής περιοχής σε επίκεντρο πολιτισμού και ψυχαγωγίας, αλλά δείχνει πως, με σημείο εκκίνησης την ανάπλαση και αναζωογόνηση μιας κεντρικής περιοχής και οργανωμένο σχέδιο ανάπτυξης, μπορεί να επωφεληθεί ολόκληρη η πόλη.

Τα Λαδάδικα της Θεσσαλονίκης

Οι παρεμβάσεις κατά τα τελευταία χρόνια στην περιοχή Λαδάδικα της Θεσσαλονίκης αποτελούν το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ανάπλασης στην πόλη. Στην περιοχή που σήμερα βρίσκονται τα Λαδάδικα, στην δυτική είσοδο της πόλης, κοντά στο λιμάνι, ήταν κατά την εποχή της τουρκοκρατίας η Αιγυπτιακή αγορά. Από τα μαγαζιά που στεγάζονταν εκεί και κυρίως από το λαδεμπόριο προήλθε το όνομα Λαδάδικα. Γενικά στην περιοχή κυρίαρχη χρήση ήταν το εμπόριο.

Μετά την απελευθέρωση, η ήδη υποβαθμισμένη περιοχή των Λαδάδικων υποβαθμίζεται ακόμα περισσότερο. Σε κάποια στενά μάλιστα στεγαζόντουσαν μόνο κακόφημες δραστηριότητες, από την εποχή τουλάχιστον του Α' παγκοσμίου πολέμου (Μουτσόπουλος, 1996:15). Στα τέλη της δεκαετίας του '80, η υποβάθμιση των Λαδάδικων γίνεται ιδιαίτερα αισθητή, καθώς, οι δρόμοι βρίσκονταν σε κακή κατάσταση, η κυκλοφορία και η στάθμευση τις πρωινές ώρες ήταν επιβαρυνμένη, το κτιριακό απόθεμα παρουσίαζε στοιχεία εγκατάλειψης και τέλος, οι κάτοικοί της ανήκαν σε περιθωριακά κοινωνικά στρώματα (Μαυρομάτης, 1996:27-29).

Προκειμένου, λοιπόν, να αντιμετωπιστεί η κατάσταση αυτή και να αποφευχθεί η πιθανή κατεδάφιση ενός οικιστικού συνόλου που αποτελούσε κτιριακό πλούτο της πόλης, προτάθηκε ένα σχέδιο δράσης της Διεύθυνσης Περιβάλλοντος Χωροταξίας της Κεντρικής Μακεδονίας (ΔΙΠΕΧΩΚΜ) και ένα πρότυπο σχέδιο αναβάθμισης του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας.

Η λύση που προτεινόταν ήταν η εγκατάσταση εμπορικών και χρήσεων ελεύθερου χρόνου στην περιοχή, με αποκατάσταση και επανάχρηση των υπαρχόντων κτισμάτων. Στα ισόγεια των κτιρίων εγκαταστάθηκαν καταστήματα διασκεδάσεως, όπως μπαρ, εστιατόρια, ταβέρνες, κ.ά., καθώς και πολιτιστικές δραστηριότητες. Επιπλέον, προβλέπονταν έργα υποδομής, όπως πεζοδρομήσεις, αναπλάσεις πλατειών, υπόγεια τοποθέτηση των εναερίων καλωδίων, κ.λπ. (Καλογήρου, 2004:29-31). Μέχρι το 1996 είχε ολοκληρωθεί το μεγαλύτερο μέρος των παρεμβάσεων στην περιοχή, με την χρηματοδότηση να προέρχεται, κυρίως, από ιδιωτικά κεφάλαια, συμμετείχαν όμως σε αυτή και εθνικά και κοινοτικά κεφάλαια.

Στο σύνολό της η ανάπλαση άλλαξε την εικόνα της περιοχής, με τα παλιά αλλά ανακαινισμένα κτίρια να διατηρούν την ιστορικότητα της περιοχής. Τα Λαδάδικα αναβαθμίστηκαν αισθητικά, οι χρήσεις γης μεταβλήθηκαν και οι παλιές εμπορικές χρήσεις αντικαταστάθηκαν από νέες χρήσεις ψυχαγωγίας και πολιτισμού. Σήμερα, τα Λαδάδικα θεωρούνται αποτυχημένη περίπτωση μετατροπής μιας περιοχής σε πολιτιστική και ψυχαγωγική περιοχή. Η περιοχή οδηγήθηκε σε παρακμή, κυρίως, λόγω της μονολειτουργικότητάς της και του κορεσμού που επήλθε. Παρ' όλα αυτά, νέες προσπάθειες αναζωογόνησης πραγματοποιούνται στην περιοχή με την εισχώρηση και άλλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, όπως γραφεία περιοδικών, στούντιο φωτογραφίας κ.ά..

ΠΡΑΚΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ GENTRIFICATION ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Η νέα μορφή αστικοποίησης απαξιωμένων κεντρικών περιοχών

Συνδέοντας τα όσα αναφέρθηκαν στο θεωρητικό μέρος της εργασίας, την δεκαετία του '70 παρατηρήθηκε από πολλούς μελετητές μια επιστροφή των κατοίκων στα αστικά κέντρα πολλών ευρωπαϊκών χωρών. Η επιστροφή αυτή έλαβε χώρα σε υποβαθμισμένες αστικές περιοχές και ιστορικά κέντρα μεγαλουπόλεων με εργατικές κατοικίες και απαξιωμένο κτιριακό απόθεμα, οι οποίες στην πλειονηφία αποτελούν πρώην βιομηχανικές περιοχές. Μετά την ύφεση της βιομηχανίας τις δεκαετίες του '50 και '60, οι κεντρικές αυτές περιοχές εγκαταλείφθηκαν από τα μεσαία και ανώτερα οικονομικά στρώματα, λόγω μετακίνησής τους στα προάστια και κατοικήθηκαν από την εργατική τάξη.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια αλλαγή στην διάρθρωση της επαγγελματικής τάξης στα κέντρα των πόλεων της δυτικής Ευρώπης και βόρειας Αμερικής, η οποία οφείλεται στην εμφάνιση μιας «νέας μεσαίας τάξης» με ανώτερη και ανώτατη πανεπιστημιακή εκπαίδευση και πιο εξεζητημένα καταναλωτικά πρότυπα.

Σε μια σειρά από κείμενα ο Neil Smith (1982, 1987a, 1979, 1996) καταγράφει και μελετά το φαινόμενο αυτό της «επαναστικοποίησης» σε υποβαθμισμένες περιοχές της Νέας Υόρκης και αποδίδει την επιστροφή των κατοίκων στην συγκέντρωση του κεφαλαίου στο κέντρο της πόλης. Επιπροσθέτως, από μελέτες που πραγματοποιήθηκαν σε περιοχές του Καναδά την δεκαετία του '70, πολλοί ερευνητές, ανάμεσά τους και ο Smith, ερμήνευσαν το κίνημα αυτό ως κριτική αντίδραση στην αστική ανάπτυξη του μεταπολεμικού μοντερνισμού και ως απόρριψη ενός τρόπου ζωής που έχει ως χώρο το προάστιο και την μαζική κατανάλωση (Καλαντίδης, 2007:162). Σύμφωνα με τον Michael Jager σε μια έρευνά του στην Μελβούρνη ανακάλυψε ότι «...αγοράζοντας κατοικία σε ιστορικές συνοικίες του κέντρου, οι κάτοικοι με αυτόν τον τρόπο δηλώνουν την κοινωνική τους αντίδραση για τις ήδη υπάρχουσες τάξεις και κατασκευάζουν μια ταυτότητα που βασίζεται στην κατανάλωση μέσα από την επένδυση, το κοινωνικό «status» και την έκφραση «ατομικότητας» (Jager, 1986:87). Με παρόμοιο τρόπο

ερμηνεύει το κίνημα αυτό ο Lye, ως άμεσο επακόλουθο του 1968, όπου οι κεντρικές αστικές γειτονιές είχαν γίνει ο τόπος αμφισβήτησης, ανοχής της διαφορετικότητας και απελευθέρωσης (Ley, 2003).

Επιπλέον, δεν λείπουν και οι απόψεις που αποδίδουν την νέα μορφή αστικοποίησης στον ρόλο των «αστικών αναπλάσεων» (urban rehabilitation) κεντρικών περιοχών (Butler and Robson, 2000). Σε σχέση με την δεκαετία του 1960, όπου τα προγράμματα ανάπλασης των πόλεων βασίζονταν στην μετατροπή παλιών κελύφων σε κοινωνικές κατοικίες, με σκοπό την εγκατάσταση της εργατικής τάξης, τώρα η νέα μορφή αστικού σχεδιασμού, που υιοθετήθηκε από πολλές ευρωπαϊκές χώρες και ιδιαίτερα από το Ηνωμένο Βασίλειο, στρέφει το ενδιαφέρον σε στρατηγικές ανάπλασης κατοικίας σε υποβαθμισμένες περιοχές, με στόχο την προσέλκυση ανώτερων κοινωνικά τάξεων (Bailey and Robertson, 1997; Cameron, 2003).

Επιπλέον, με την άφιξη του κινήματος του εξωραϊσμού, πολλοί μιλούν για την επικράτηση ενός «μεταμοντέρνου αστικού τοπίου» (postmodern urban landscape), μέσα στο οποίο η γεωγραφική συγκέντρωση της τάξης μετασχημάτισε την δομή του αστικού χώρου στην μεταβιομηχανική περίοδο (Harvey, 1987; Zukin, 1992; Martin, 2005). Από την άλλη πλευρά, διάφοροι ακαδημαϊκοί, ανάμεσα τους ο R. Atkinson και η L. Lees, θεωρούν την νέα στροφή προς τα αστικά κέντρα ως αποτέλεσμα της νέας μορφής «μητροπολιτικής αναδιάρθρωσης» (contemporary metropolitan restructuring). Το κύριο χαρακτηριστικό της συνίσταται σε συνολικές παρεμβάσεις αποκατάστασης και επαναξιοποίησης των παλιών κτιρίων για μελλοντική χρήση, με σκοπό την αναζωογόνηση υποβαθμισμένων γειτονιών (Atkinson, 2004; Lees, 2000).

Από τα παραπάνω είναι εμφανές ότι το φαινόμενο του «gentrification» είναι αποτέλεσμα της ανάπλασης συγκεκριμένων περιοχών. Βέβαια πρέπει να ειπωθεί ότι αποτελεί μια διφορούμενη διαδικασία, η οποία λαμβάνει χώρα με ποικίλους τρόπους σε γειτονιές, δημιουργώντας διαφορετικές επιπτώσεις στην κοινωνική και οικονομική φυσιογνωμία τους.

Η Βιομηχανία και η Αποβιομηχάνιση στην Αθήνα

Η Ελλάδα παρέμενε στο στάδιο της οικιακής οικονομίας και ήταν απομονωμένη από τον υπόλοιπο κόσμο ολόκληρη την περίοδο της τουρκοκρατίας. Μετά την απελευθέρωση δημιουργήθηκαν νέες οικονομικές συνθήκες και αποκαταστάθηκαν οι

σχέσεις της Ελλάδας με το εξωτερικό, με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται σιγά σιγά ο βιοτεχνικός και στην συνέχεια ο βιομηχανικός κλάδος. Η πραγματική, όμως, ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα αρχίζει μετά το 1923, κάτω από την πίεση της μεγάλης αύξησης του πληθυσμού και της προσφοράς εργασίας, που ήταν το αποτέλεσμα της εισροής των προσφύγων από την Μικρά Ασία.

Σαν περίοδος ταχύτερης εκβιομηχάνισης μπορεί να θεωρηθεί η περίοδος 1955-1965, καθώς τότε αναπτύχθηκε η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας από εγχώριες πηγές και με την βοήθειά της αναπτύχθηκαν πολλές βιομηχανικές μονάδες. Επιπλέον, σημαντικές υπήρξαν οι επενδύσεις ξένου κεφαλαίου σε ελληνικές βιομηχανικές μονάδες, που μετά από κάποιο χρονικό διάστημα πέρασαν στην ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους (π.χ. εργοστάσιο αεριοφωτος στο Γκάζι) (Κενετάκης κ.ά., 2002).

Με την χάραξη των σιδηροδρομικών γραμμών Πειραιώς-Αθηνών-Πελοποννήσου και Πειραιώς-Αθηνών-Λαρίσης εντείνεται η βιομηχανική ανάπτυξη στην πόλη της Αθήνας. Συγκεκριμένα, η βιομηχανική συγκέντρωση εμφανίζεται στην δυτική πλευρά της πόλης. Εκεί συγκεντρώνονταν έτσι κι αλλιώς οι ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες της Αθήνας, λόγω των κακών συνθηκών διαβίωσης και έτσι στην δυτική Αττική δημιουργείται μια βιομηχανική περιοχή, η οποία ξεκινάει από τους σταθμούς Λαρίσης και Πελοποννήσου και καταλήγει μέχρι το λιμάνι του Πειραιά (Σαρηγιάννης, 2000). Στην βιομηχανική αυτή περιοχή ανήκουν οι συνοικίες Μεταξουργείου και Ρουφ, το Μοναστηράκι με τα εργαστήρια και τις βιοτεχνίες που υπήρχαν εκεί και φυσικά όλο το μήκος της οδού Πειραιώς. Πολλές βιομηχανίες εγκαθίστανται ακόμα σε περιοχές γύρω από την Πειραιώς, όπως Ελαιώνας, Μοσχάτο, Αγ. Ι. Ρέντης, κ.λπ., καθώς εκεί ήταν ευνοϊκή η θέση για ανάπτυξη κεραμοποιείων, βυρσοδεψείων και σαπωνοποιείων. Η εύνοια της θέσης αφορά τόσο στην κομβική θέση της περιοχής που γειτνιάζει με το λιμάνι και με το κέντρο της Αθήνας αλλά και στην μεγάλη διαθεσιμότητα σε εργατικό δυναμικό που υπήρχε στην περιοχή.

Πλέον, κάθε βιομηχανία που άνοιγε στεγαζόταν κοντά στο σιδηροδρομικό δίκτυο και στο λιμάνι. Ο χαρακτήρας της οδού Πειραιώς αρχίζει να γίνεται καθαρά βιομηχανικός, καθώς εκεί εγκαθίστανται πολλά εργαστήρια και από το 1860 και μετά βιομηχανικές μονάδες, κυρίως αλευριού, υφασμάτων, μπαρουτιού, ζάχαρης, χαρτιού κ.λπ. Στο νότιο τμήμα της Πειραιώς δημιουργείται ένας εργοστασιακός πυρήνας με βυρσοδεψεία και στα σύνορα Μοσχάτου-Φαλήρου δημιουργείται ένας πυρήνας εργοστασίων κλωστοϋφαντουργίας.

Γενικά, η εκβιομηχάνιση εντείνεται κατά την περίοδο του Α' Παγκοσμίου πολέμου και η Αθήνα και ο Πειραιάς αλλάζουν ριζικά και μετατρέπονται σε ισχυρά παραγωγικά κέντρα. Η τάση αυτή συνεχίζεται και όποια οχλούσα και ενοχλητική χρήση υπάρχει, εγκαθίσταται στις δυτικές περιοχές. Το 1940, το Ανώτατο Πολεοδομικό Συμβούλιο χαρακτηρίζει την περιοχή του λιμανιού και την περιοχή Πειραιώς-Ρουφ ως βιομηχανικές ζώνες (Κενετάκης κ.ά., 2002).

Η βιομηχανική ανάπτυξη των περιοχών αυτών συνεχίστηκε έως τα τέλη της δεκαετίας του '50, όταν με την ανάπτυξη του οδικού δικτύου και την κατασκευή των εθνικών οδών πολλές βιομηχανίες άρχισαν να εγκαθίστανται πάνω στους δρόμους αυτούς. Επιπλέον, η συνύπαρξη της βιομηχανίας με την πόλη άρχισε να δημιουργεί προβλήματα, καθώς οι πιέσεις στον πολεοδομικό ιστό της Αθήνας γίνονται όλο και μεγαλύτερες και η ρύπανση από τις βιομηχανικές μονάδες επιβαρύνει την πόλη. Γενικά, μετά το 1970 η βιομηχανική ζώνη αρχίζει να παρακμάζει και η Αθήνα περνάει σε μια φάση αποβιομηχάνισης, καθώς τα εργοστάσια κλείνουν και πολλά από αυτά μεταφέρονται εκτός Αττικής.

Η εικόνα της αποβιομηχάνισης και της εγκατάλειψης βιομηχανικών κτιρίων στις δυτικές περιοχές σήμερα είναι εμφανής. Πολλά βιομηχανικά κτίρια εγκαταλείφθηκαν και κάποια άλλα συνέχισαν να λειτουργούν φιλοξενώντας και σήμερα οχλούσες χρήσεις. Παρόλα αυτά, η αποβιομηχάνιση άφησε στην Αθήνα ένα πλούσιο κτιριακό απόθεμα, με αξία για την πόλη, που εκμεταλλεόμενο με σωστό τρόπο, π.χ. αναπλάσεις, επανάχρηση κτιρίων, κ.λπ., μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό ιστορικό κομμάτι της πόλης. Αναλυτικότερα:

Την πλέον δραστική μορφή ανάπλασης αποτελεί η ανασυγκρότηση (redevelopment) δομημένης περιοχής, η οποία συνεπάγεται την αναδόμηση (reconstruction) του μεγαλύτερου τουλάχιστον τμήματός της. Πρόκειται για περιοχή που χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα προβληματικές οικιστικές συνθήκες, λόγω της παλαιότητας ή της κακής ποιότητας ή της πολύ υψηλής κτιριακής πληθυσμιακής πυκνότητας των κατοικιών και λοιπών κτιρίων της περιοχής.

Ηπιότερη μορφή ανάπλασης αποτελεί η ανανέωση (renovation) οικοδομημένων και κοινόχρηστων (ελεύθερων) χώρων. Η μορφή αυτή αφορά επεμβάσεις στις χρήσεις, τις όψεις ή την εσωτερική διαρρύθμιση των κτιρίων, διαμόρφωση και αναβάθμιση ελεύθερων χώρων.

Την πλέον ήπια μορφή ανάπλασης αποτελεί η βελτίωση της λειτουργίας, του εξοπλισμού της υποδομής και της αισθητικής των ελεύθερων χώρων (δημόσιων και ιδιωτικών) της περιοχής.

Μελέτη περίπτωσης gentrification στο Γκάζι

Στην εποχή μας, σημαντικές αλλαγές έχουν αναδιαμορφώσει σε μεγάλη έκταση την φυσιογνωμία της περιοχής του Γκαζιού, όπου η μεταβολή των χρήσεων γης και οι αστικές αναπλάσεις μετέτρεψαν το ύφος αυτής της άλλοτε βιομηχανικής συνοικίας της Αθήνας και ενθάρρυναν έτσι την εισροή των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Οι εν λόγω μεταβολές αντανακλούν πρωτίστως την ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει την αθηναϊκή αστική ανάπτυξη, αλλά και τις γενικότερες τάσεις της αποβιομηχάνισης και της διαμόρφωσης της συμβολικής εικόνας της πόλης στο διεθνές τοπίο.

Στο πλαίσιο αυτό εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διερεύνηση του ζητήματος κατά πόσο ο παραπάνω μετασχηματισμός στο Γκάζι οφείλεται στην εφαρμογή του φαινομένου του gentrification. Για τον σκοπό αυτόν είναι απαραίτητη η αποσαφήνιση και η αποτύπωση των ιδιαιτεροτήτων που υπεισέρχονται στην συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης, οι οποίες θα πρέπει να αντιπαρατεθούν με τις βασικές αρχές του gentrification, ώστε να καταστεί εφικτή η εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς την ένταξη της συγκεκριμένης περίπτωσης στον μηχανισμό του gentrification, η οποία ξεπερνά την απλή ύπαρξη ομοιοτήτων με την τυπική μορφή εκδήλωσής του (Μαλούτας και Αλεξανδρή, 2009).

Προκειμένου να γίνει όσο το δυνατόν πιο κατανοητή η ανάλυση που θα ακολουθήσει, οφείλουμε πρωτίστως να ορίσουμε χωροταξικά την περιοχή Γκάζι στην περιφέρεια του λεκανοπεδίου. Για τον σκοπό αυτό παραθέτουμε το Σχήμα 1, που απεικονίζει τον σχετικό χάρτη, σύμφωνα με τον οποίον μπορεί κανείς να εντοπίσει την περιοχή Γκάζι μεταξύ των οδών: Ιερά Οδό, Πειραιώς, Πέτρου Ράλλη και Κωνσταντινουπόλεως. Ως εκ τούτου, το Γκάζι αποτελεί μία περιοχή της πόλης με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, λαμβάνοντας υπόψη ότι αποτελεί σημείο κλειδί για την Αθήνα από πλευράς ιστορικής και γεωγραφικής.

Σχήμα 1: Χάρτης οριοθέτησης της περιοχής του Γκαζιού

Ιστορική εξέλιξη της περιοχής του Γκαζιού

Όπως ήδη αναφέραμε, η σπουδαιότητα της περιοχής Γκάζι έγκειται σε γεωγραφικούς αλλά και ιστορικούς λόγους. Πράγματι, η ιστορική σημασία της περιοχής προκύπτει από την ένταξή της στην συμβολή των τριών βασικών οδικών αξόνων της αρχαιότητας, οι οποίοι εξασφάλιζαν την οδική σύνδεση της πόλης της Αθήνας τόσο με την Ελευσίνα όσο και με τα λιμάνια του Πειραιά και του Φαλήρου. Επιπλέον, το Γκάζι αποτέλεσε τμήμα του Δήμου Κεραμείων, του αρχαιότερου Δήμου της Αθήνας, όπου μάλιστα βρίσκεται ο ιστορικός χώρος του αρχαίου νεκροταφείου του Κεραμεικού του 5ου π.Χ αιώνα, συνδέοντας τις περιοχές της Ακαδημίας Πλάτωνος και της Ακρόπολης (Παπαδοπούλου, 1999).

Εξίσου σημαντικός αποδείχθηκε και ο ρόλος της περιοχής στην διαμόρφωση του πρώτου ρυμοτομικού σχεδίου των Αθηνών, μετά την ανακήρυξη του νεοσύστατου ελληνικού κράτους το 1833, με την συμβολή των αρχιτεκτόνων Σταμάτιου Κλεάνθη και Eduard Schaubert. Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό, η πόλη της Αθήνας θα χωριζόταν σε οικοδομικά τετράγωνα με βάση τους κύριους ρυμοτομικούς άξονες, οι οποίοι σχημάτιζαν ένα ισοσκελές τρίγωνο, με κορυφή την σημερινή πλατεία Ομονοίας,

πλευρές τις οδούς Πειραιώς και Σταδίου και βάση την οδό Ερμού (Σχήμα 2). Στο σχήμα αυτό, την κορυφή του τριγώνου θα καταλάμβαναν τα ανάκτορα του Όθωνα, ενώ οι πλευρές αυτού, δηλαδή οι οδοί Πειραιώς και Σταδίου, θα κατέληγαν στις δύο κυκλικές πλατείες στα όρια της πόλης της εποχής, δηλαδή ανατολικά στην πλατεία Μουσών (σημερινή πλατεία Συντάγματος) και δυτικά στην πλατεία Κέκροπος (σημερινό Γκάζι). (http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx#_14)

Σχήμα 2: Η πολεοδομική πρόταση των Κλεάνθη και Schaubert για την πόλη των Αθηνών του 1833

(Πηγή: Κ. Μπίρης, Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα, Αθήνα 1966 στο http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx#_14)

Ωστόσο, με την τελική εγκατάσταση των ανακτόρων στην ανατολική πλευρά της πόλης, ο χωρικός και κοινωνικός διαχωρισμός, που είχε τις βάσεις του στην εποχή της τουρκοκρατίας, ενδυναμώθηκε περαιτέρω, επιτείνοντας την αντίθεση μεταξύ της ανατολικής Αθήνας, όπου διέμενε η ανώτερη άρχουσα τάξη και του επίσημου Κέντρου και της Δυτικής Αθήνας, όπου υπήρχαν εγκατεστημένες οι βιοτεχνίες και τα εργαστήρια, οδηγώντας στην ανάπτυξη φτωχογειτονιών και ανθυγιεινού περιβάλλοντος (Καρύδης, 1991). Ο υποβαθμισμένος χαρακτήρας των περιοχών αυτών ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο με την εγκατάσταση του συγκροτήματος παραγωγής φωταερίου (γκάζι), επί της οδού Πειραιώς απέναντι από τον Κεραμεικό (<http://kerameikos.blogspot.com>), στο οποίο οφείλει εξάλλου και το όνομά της η περιοχή «Γκάζι», λόγω της συνακόλουθης συνοικίας που αναπτύχθηκε γύρω από το εργοστάσιο του γκαζιού για να καλύψει τις στεγαστικές ανάγκες των εργαζομένων σε αυτό (Ρωπαίτου-Τσαπαρέλη, 2004). Πράγματι, το Αθηναϊκό εργοστάσιο της Γαλλικής Εταιρείας Αερίοφωτος ιδρύθηκε το 1857, κατόπιν βασιλικού διατάγματος του Όθωνα κι έτσι η ιστορία της περιοχής συναρτάται στενά με την ύπαρξη του εργοστασίου του

γκαζιού, το οποίο διαδραμάτισε τελικά σημαίνοντα ρόλο στην εξέλιξη της περιοχής. Ειδικότερα, η συμβολή του έγκειται σε επίπεδο πολεοδομικό αλλά και σε επίπεδο κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών, από την άποψη ότι οδήγησε στην κατοίκηση της περιοχής από μικροαστικό και εργατικό κόσμο, ενώ ταυτόχρονα σηματοδότησε την εκκίνηση της πρώτης βιομηχανικής ζώνης της πόλης.

Το Γκάζι, με την ιδιότητα της πρώτης ενδεχομένως εργατικής γειτονιάς στην Αθήνα, δίπλα στο εργοστάσιο αερίοφωτος και συνακόλουθα, με τις άθλιες παράγκες και καλύβες του, απέκτησε την φήμη της επικίνδυνης συνοικίας, ως εστίας ασθενειών και εγκληματικότητας. Ωστόσο, αν και πρόκειται για μία περιοχή με πολλά προβλήματα, ταυτοχρόνως διατήρησε και έναν χαρακτήρα μιας ιδιαίτερα ζωντανής γειτονιάς, όπου άνθησε η παραδοσιακή ζωή και η κοινωνική συναναστροφή, παρά την υποβάθμισή της (Ρωπαϊτού-Τσαπαρέλη, 2004:56). Με άλλα λόγια, η ανθρώπινη επαφή στη γειτονιά ήταν άμεση και παράλληλα λάμβανε χώρα ένα ομαδικό πνεύμα αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας.

Στο Γκάζι υπήρχε ακόμη και συνοικισμός προσφύγων, μεταξύ των οδών Ερμού, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης, καθώς και κατοικούσαν και ορισμένες οικογένειες Εβραίων (Ρωπαϊτού-Τσαπαρέλη, 2004), δίνοντας στην περιοχή ένα στίγμα υποβάθμισης. Ωστόσο, η κορύφωση της παρακμής στο Γκάζι σηματοδοτήθηκε με την απομάκρυνση πρώτα της Λαχαναγοράς (αρχή Ιεράς Οδού και οδού Πειραιώς) κατά την δεκαετία του 1960 και κατόπιν με το κλείσιμο του εργοστασίου αερίοφωτος (1984) (Ρωπαϊτού-Τσαπαρέλη, 2004). Εξάλλου, στην δεκαετία 1971-1981, ένα αξιοσημείωτο τμήμα του πληθυσμού αποχώρησε από την περιοχή, ενώ μετά το 1974 η περιοχή αποτέλεσε επιπλέον πόλο έλξης νέων εσωτερικών μεταναστών, που ανήκαν κατά κύριο λόγο στην μουσουλμανική κοινότητα των Ελλήνων από τη Θράκη. Οι ανακατατάξεις αυτές διαμόρφωσαν χαρακτηριστικά αστικού και κοινωνικού περιβάλλοντος, που ευνόησαν την εγκατάσταση ομάδων με χαμηλά εισοδήματα, ενώ από το 1985 και έπειτα επικρατούν νέες τάσεις ανάπτυξης, οι οποίες υποδεικνύουν την προαγωγή δραστηριοτήτων πολιτισμού και διασκέδασης.

Μάλιστα οι τελευταίες θα μπορούσαν να αναχθούν σε φαινόμενα gentrification, συντελώντας στην αναδιαμόρφωση της περιοχής. Υπό αυτό το πρίσμα, το τέως εργοστάσιο αερίοφωτος υποβλήθηκε σε εργασίες επισκευής, αποκατάστασης και επαναχρησιμοποίησης των παλαιών κτιρίων του, συνδυαστικά με την διαμόρφωση του εξωτερικού περιβάλλοντός του, που ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του '90 και ολοκληρώθηκαν λίγο πριν τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004.

Έκτοτε, το εργοστάσιο τελεί υπό την δικαιοδοσία της Δημοτικής Επιχείρησης Προστασίας και Ανάδειξης Βιομηχανικού-Αρχαιολογικού Πάρκου Αθηνών «Γκάζι» και από το 1999 διατηρεί την ιδιότητα του πολιτιστικού κέντρου με την ονομασία «Τεχνόπολις». Η «Τεχνόπολις», λοιπόν, σήμερα αποτελεί μουσείο βιομηχανικής αρχαιολογίας και απaráμιλλης αρχιτεκτονικής, καθώς επίσης και ένα αξιόλογο πολιτιστικό κέντρο, που έχει ως άώτερο σκοπό να αναβαθμίσει την πολιτιστική ταυτότητα της Αθήνας, μέσα από την αλλαγή χρήσης των εγκαταστάσεων του πρώην εργοστασίου, εξυπηρετώντας πολιτιστικά δρώμενα, εκδηλώσεις, σεμινάρια, συνεντεύξεις τύπου, κ.λπ. (Στεφανάτου, 2010: 82-83, 85).

Η εφαρμογή του μηχανισμού gentrification στο Γκάζι

Από την ανάλυση της προηγούμενης ενότητας συνάγεται η ανάπτυξη νέων «εξευγενισμένων» χρήσεων, που λαμβάνουν χώρα στο Γκάζι. Οι ενέργειες αυτές είναι αντιπροσωπευτικές των επιδιώξεων του σύγχρονου αστικού σχεδιασμού, ο οποίος προάγει τις οικονομικά συμφέρουσες επενδύσεις μεγάλης κλίμακας, οι οποίες με την σειρά τους συμβάλλουν καθοριστικά στην καθολική αναδιαμόρφωση της φυσιογνωμίας της περιοχής, στην κατεύθυνση μετασχηματισμού της σε πόλο έλξης των μεσαίων και υψηλών εισοδηματικών στρωμάτων, θέτοντας με τον τρόπο αυτόν τις βάσεις για την εκδήλωση φαινομένων gentrification (Maloutas, 2011).

Αναλυτικότερα, ο παρεμβατικός ρόλος του αστικού σχεδιασμού στην εκάστοτε υπό ανάπτυξη περιοχή έγκειται στον περιορισμό του επενδυτικού ρίσκου και στην προσέλκυση ιδιωτικών κεφαλαίων, με την μορφή του εξοβελισμού των βιομηχανικών χρήσεων και της μετέπειτα αντικατάστασής τους από νέες «εξευγενισμένες» χρήσεις εμπορικού και πολιτιστικού χαρακτήρα. Υπό αυτό το πρίσμα, η εφαρμοζόμενη πολιτική αστικής ανανέωσης στο Γκάζι εμπεριέχει στοιχεία που αποτελούν δυνητικούς παράγοντες υποκίνησης φαινομένων gentrification. Από την άλλη, η εκδήλωση φαινομένων gentrification, με τυπική έννοια του όρου, δυσχεραίνεται εξαιτίας της προώθησης χρήσεων ψυχαγωγίας και της έλλειψης στρατηγικού σχεδιασμού ως προς την αστική ανάπτυξη. Συνεπώς, η εξ' ολοκλήρου διερεύνηση της έκτασης εκδήλωσης φαινομένων gentrification στο Γκάζι οφείλει να συμπληρωθεί με την συνθεώρηση και των χωρικών και κοινωνικών μεταβολών, που αποτελούν προσδιοριστικούς παράγοντες

του χαρακτήρα της αναδιαμόρφωσης της περιοχής (Maloutas, 2011). Με άλλα λόγια, είναι απαραίτητη η συνδυαστική μελέτη των μεταβολών των χρήσεων γης με τις αντίστοιχες δημογραφικές εξελίξεις, ώστε να καταστεί εφικτός ο προσδιορισμός των διαδικασιών μετασχηματισμού στο Γκάζι και κατ'επέκταση η συσχέτιση αυτών με την ύπαρξη φαινομένων gentrification.

Στο πλαίσιο αυτό, το Γκάζι έχει υποστεί σημαντικές μεταβολές του παραπάνω τύπου τα τελευταία χρόνια, σε πλήρη συμφωνία με τις γενικότερες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές και πολιτικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην ευρύτερη περιοχή του κέντρου της Αθήνας και προκάλεσαν ανάλογες επιπτώσεις στην αναδιαμόρφωσή του. Πράγματι, η αποχώρηση των παλαιών βιομηχανικών και βιοτεχνικών χρήσεων και η αντικατάστασή τους από τις νέες χρήσεις κατοικίας και εμπορίου έχουν μεταπλάσει την ιδιοσυγκρασία της περιοχής, οπότε με τον τρόπο αυτόν έχουν προσκτηθεί στοιχεία gentrification τόσο στο Γκάζι όσο και στις γειτονικές περιοχές του Ψυρρή και του Μεταξουργείου, που θα αναλύσουμε στην συνέχεια.

Από την άλλη, οι μεταβολές στο κοινωνικό προφίλ στο Γκάζι δεν συνάδουν με τις προϋποθέσεις εμφάνισης gentrification. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην τάση που επικρατεί από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και έπειτα, όπου έχουν παρατηρηθεί σημαντικές απώλειες όσον αφορά στο ποσοστό των ηλικιωμένων και των πολύ νέων (Μαλούτας και Αλεξανδρή, 2009). Συνολικά, λοιπόν, οι κοινωνικές παράμετροι δεν επιβεβαιώνουν την εμφάνιση gentrification, παρά την ύπαρξη της αλλαγής των χρήσεων. Βέβαια, η τελευταία αυτή διαπίστωση δύναται να αναιρεθεί, λαμβάνοντας υπόψη την έλλειψη αξιόπιστων δεδομένων αναφορικά με τον κοινωνικό μετασχηματισμό της περιοχής για τα πλέον πρόσφατα έτη.

Στην τυπική του μορφή, το gentrification προβλέπει ανατίμηση της υπό μελέτη περιοχής εξαιτίας των αναπλάσεων κατοικίας και πολιτισμού, οι οποίες με την σειρά προσελκύουν τις εμπορικές και ψυχαγωγικές χρήσεις, που εξυπηρετούν τους εξευγενιστές των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, οι οποίοι χρησιμοποιούν ως τόπο κατοικίας τους την περιοχή. Εν ολίγοις, η κορύφωση μεν των χρήσεων αναψυχής στο Γκάζι, σε συνδυασμό όμως με την μικρή έκταση των χρήσεων κατοικίας, αντανakλά οπωσδήποτε μια σταδιακή διαδικασία ανάπτυξης, βασιζόμενη στην ανάπτυξη των εμπορικών δραστηριοτήτων αναψυχής, ωστόσο δεν επιβεβαιώνει απαραίτητα και αναδυόμενες τάσεις gentrification.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο Γκάζι, οι παλιές χρήσεις γης διαδραματίζουν διττό ρόλο. Από την μία, λοιπόν, ευνοούν την εμφάνιση gentrification,

καθώς δίνουν την θέση τους στις νέες χρήσεις αναψυχής, από την άλλη όμως παρακωλύουν την εμφάνιση gentrification, διότι δεν ενισχύουν την δημιουργία νέων χρήσεων κατοικίας (Μαλούτας και Αλεξανδρή, 2009). Πράγματι, οι εν δυνάμει εξευγενιστές υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων εμφανίζονται διστακτικοί για την επιλογή της περιοχής ως τόπου μόνιμης κατοικίας, εξαιτίας των υφιστάμενων προβλημάτων όχλησης από τις δραστηριότητες αναψυχής, στάθμευσης, κυκλοφοριακής συμφόρησης και μειωμένης ασφάλειας. Βέβαια, στο νότιο τμήμα του Γκαζιού (με εξαίρεση το τμήμα που περιλαμβάνει την Ιερά Οδό) υπάρχει συγκέντρωση αναπλάσεων, που αφορούν αποκλειστικά σε χρήσεις κατοικίας, σε αντίθεση με το βόρειο και κεντρικό τμήμα, όπου επικρατούν οι χρήσεις διασκέδασης. Σε γενικές γραμμές, πάντως, η περιοχή στο σύνολό της διακρίνεται για την διάσπαρτη συγκέντρωση των νέων κατοικιών, οι οποίες αποτελούνται από πολυτελείς κατοικίες τύπου loft, ανακαινισμένες κατοικίες παραδοσιακής αρχιτεκτονικής (που είναι ενδεικτικά στοιχεία gentrification), όπως και νέες συμβατικές κατοικίες. Ως εκ τούτου, η περιορισμένη έκταση της διάσπαρτης αναπλασμένης κατοικίας, που δεν είναι σε θέση να συντελέσει δραστικά σε φαινόμενα εκτοπισμού, παράλληλα με την συμβατική αρχιτεκτονική που ακολουθούν οι περισσότερες νέες κατοικίες, υποδεικνύουν τον περιορισμένο βαθμό εκδήλωσης gentrification.

Βέβαια, είναι προφανές ότι ενδεχόμενη μελλοντική οικοδομική δραστηριότητα, με εστίαση στην αρχιτεκτονική τύπου loft και στις ανανεώσεις των παλαιών κατοικιών εις βάρος της κατασκευής νέων συμβατικών κατοικιών και χρήσεων αναψυχής, αποτελεί δυνητικό παράγοντα ενθάρρυνσης του gentrification. Πάντως, ο μεγαλύτερος αριθμός των κτιριακών αναπλάσεων που έχει υλοποιηθεί δεν ανταποκρίνεται στο κλασικό πρότυπο του gentrification, το οποίο προβλέπει επανάχρηση του παλαιού κελύφους και σταδιακή αναβάθμισή του, από καλλιτέχνες ή πρωτοποριακές ομάδες, οι οποίοι προβαίνουν σε εγκατάσταση στην περιοχή κι έτσι προκαλούν αναβάθμισή της. Αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι πως οι νέες αναπλάσεις κατοικίας στο Γκάζι είναι κυρίως πολυτελείας, δομούνται εξ αρχής και προορίζονται στοχευμένα σε υψηλότερα εισοδηματικά στρώματα, αν και η περιοχή έχει εδραιωθεί πρωτίστως ως χώρος αναψυχής και όχι ως τόπος κατοικίας.

Η προαναφερθείσα μη επικράτηση της περιοχής με την ιδιότητα του τόπου κατοικίας συνάγεται επιπλέον και από την έλλειψη εκτεταμένων αναπλάσεων, που αφορούν τόσο σε εμπορικές χρήσεις προοριζόμενες για εύπορους εξευγενιστές όσο και σε χρήσεις γραφείων και υπηρεσιών που αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση αυτών. Στις

περιοχές όπου επικρατεί το gentrification, οι εμπορικές χρήσεις για τους εξευγενιστές είναι έκδηλες, καθώς ικανοποιούν τις αυξημένες καταναλωτικές ανάγκες των εύπορων και αναβαθμισμένων κοινωνικών ομάδων, που αποτελούν τους νέους κατοίκους της περιοχής. Ωστόσο, στο Γκάζι η τρέχουσα κατάσταση δεν χαρακτηρίζεται από εξαιρετικά περιορισμένες αναπλάσεις τέτοιων ειδικευμένων εμπορικών χρήσεων.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η χαμηλή παραγωγή κατοικίας στην περιοχή, η οποία φαίνεται να οφείλεται εξίσου στις πλευρές της προσφοράς και της ζήτησης. Οι επικρατούσες συνθήκες δόμησης δεν ευνοούν την αυξημένη κερδοφορία, με αποτέλεσμα να είναι το ίδιο μικρή και η έλξη υψηλού κατασκευαστικού κεφαλαίου στην περιοχή, γεγονός το οποίο αναστέλλει την εκδήλωση του φαινομένου gentrification. Επομένως, η παρατηρούμενη αδυναμία προσέλκυσης ιδιωτικών επενδύσεων στους τομείς του πολιτισμού και κατοικίας, σε συνδυασμό με την αυξημένη προσέλκυση ιδιωτικών επενδύσεων στον τομέα της αναψυχής, προσδίδει στο Γκάζι την εικόνα της περιοχής διασκέδασης, αποτρέποντας με τον τρόπο αυτόν την ανάπτυξη διαδικασιών gentrification.

Ωστόσο, ο μηχανισμός gentrification θα μπορούσε να ενεργοποιηθεί μέσω της αξιοποίησης του πολλών εγκαταλελειμμένων κτιρίων, που υπάρχουν σε όλο το Γκάζι. Αυτή η μεγάλη συγκέντρωση των εγκαταλελειμμένων κτιρίων είναι δηλωτική ενός υποβαθμισμένου αστικού περιβάλλοντος, ενώ ταυτόχρονα προκαλεί αύξηση στο «χάσμα γαιοπροσόδου» της περιοχής, αποτελώντας και διευρυμένο κτιριακό απόθεμα για εξευγενισμό. Το απόθεμα αυτό μπορεί να υποστεί εξευγενιστικές διαδικασίες, λαμβάνοντας υπόψη τις αρκετές μονοκατοικίες χαμηλής δόμησης που υπάρχουν στην γειτονιά των νέων αναπλάσεων κτιρίων και τα πολλά κτίσματα που διατηρούν τον παραδοσιακό αρχιτεκτονικό χαρακτήρα τους. Αυτά τα κτίρια, λοιπόν, εμφανίζουν αυξημένες πιθανότητες να προσελκύσουν νέες επενδύσεις κερδοσκοπικής αναπαλαίωσης, συνθήκη που δεν ισχύει, για παράδειγμα, με την πλειοψηφία των πολυκατοικιών που βρίσκονται στο μεγαλύτερο μέρος της Αθήνας. Σε γενικές γραμμές, πάντως, η τυπική μορφή του gentrification θα μπορούσε να εδραιωθεί στην περιοχή με αυξημένη δυσκολία, εάν θεωρήσουμε ότι τα εγκαταλελειμμένα κτίρια, κυρίως του βόρειου και κεντρικού τμήματος του Γκαζιού, προκαλέσουν προοπτικές για ανάπλαση χρήσεων αναψυχής. Με τον τρόπο αυτόν είναι προφανές ότι δεν υποστηρίζεται η εδραίωση της κατοικίας στην περιοχή, ακόμα και αν τα εγκαταλελειμμένα κτίρια, του νότιου τμήματος του Γκαζιού, συμβάλλουν σε ανάπτυξη αναπλάσεων κατοικίας, από την στιγμή που το εν λόγω εν δυνάμει «εξευγενίσιμο» απόθεμα δεν είναι κατοικήσιμο,

οπότε δεν μπορεί να προκαλέσει φαινόμενα εκτοπισμού στην σημερινή του μορφή. Βέβαια, δεν μπορεί να αποκλειστεί και η περίπτωση της μετάβασης σε εξελιγμένες μορφές gentrification, μέσα από την μεταβολή του κοινωνικού προφίλ της περιοχής, εξαιτίας μιας αξιοποίησης του παραπάνω διαθέσιμου «εξευγενίσιμου» αποθέματος με την μορφή νέων αναπλάσεων πολυτελούς κατοικίας.

Τελικά, από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ότι στο Γκάζι δεν υπάρχουν γενικευμένες τάσεις gentrification. Όμως, μια πιο λεπτομερής εξέταση οδηγεί στην διαπίστωση φαινομένων gentrification σε πιο περιορισμένη κλίμακα εντός των ορίων της υπό μελέτη περιοχής. Τα φαινόμενα αυτά έχουν την βάση τους στην ύπαρξη αξιόλογων εγκαταλελειμμένων διατηρητέων κτιρίων, τα οποία αποτελούν διαθέσιμο κτιριακό απόθεμα με δυνατότητες αναπαλαίωσης υψηλής κερδοσκοπικής αξίας. Ως εκ τούτου, η εντατική αξιοποίηση των κτιρίων αυτών θα μπορούσε να οδηγήσει στην δημιουργία μιας εντοπισμένης περιοχής εξευγενισμένων κατοικιών για τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

Συνολικά, από την ανάλυση που προηγήθηκε αναφορικά με τις χρήσεις γης και τις χωροκοινωνικές μεταβολές στο Γκάζι, μπορεί να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα πως δεν επικρατούν έντονες τάσεις gentrification με την κλασική έννοια του όρου. Οι παρατηρούμενες αλλαγές ως προς τις χρήσεις γης σχετίζονται ως επί το πλείστον με την αναψυχή και την διασκέδαση και το γεγονός αυτό δεν ευνοεί την ανάπτυξη και την εδραίωση της κατοικίας, η οποία παρουσιάζει διάσπαρτο χαρακτήρα. Πάντως, η προσέγγιση του gentrification σε εντοπισμένη κλίμακα εντός της μελετούμενης περιοχής προβάλλει την ύπαρξη στοιχείων gentrification, τα οποία θα μπορούσαν να εξαπλωθούν μελλοντικά στο σύνολο της περιοχής (Μαλούτας και Αλεξανδρή, 2009:324).

Μελέτη περίπτωσης gentrification στου Ψυρρή

Το Ψυρρή είναι μια από τις πιο σημαντικές γειτονιές της Αθήνας και αποτελεί μαζί με την Πλάκα και το Παλιό Εμπορικό Κέντρο την αρχαία πόλη, πυρήνα του σημερινού Ιστορικού Κέντρου. Η περιοχή υπήρξε πάντα κυρίως λαϊκή γειτονιά, στην οποία κατοικούσαν οι λεγόμενοι 'Νοικοκυραίοι', που ήταν η δεύτερη σε ιεραρχία Αθηναϊκή τάξη επί Τουρκοκρατίας.

Η περιοχή του Ψυρρή υπήρξε υποβαθμισμένη για πολλά χρόνια ως προς τον κτιριακό της πλούτο, τα δίκτυα υποδομής και τους κοινόχρηστους χώρους. Η συρρίκνωση του παλιού κέντρου της πόλης χωρικά και η μετατόπισή του προς άλλες περιοχές συντέλεσε στην μετατροπή του Ψυρρή από περιοχή κυρίας κατοικίας σε περιοχή κυρίως βιοτεχνίας. Από την δεκαετία του '60 και μετά, με την εντυπωσιακή εξάπλωση του κέντρου της Αθήνας, το Ψυρρή αναπτύσσεται πλέον σχεδόν αποκλειστικά ως βιοτεχνικό κέντρο. Επιπλέον, η μεγάλη υποβάθμιση της περιοχής οφείλεται στις πιέσεις που δέχεται από το Κέντρο της Αθήνας και στην γειτνίαση με τις εξίσου υποβαθμισμένες, κατά το παρελθόν, δυτικές περιοχές (Μεταξουργείο, Γκάζι, κ.ά.). Πρόκειται για περιοχή ιδιαίτερα πυκνοδομημένη και ενδεικτικά στο Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο του '88 εμφανίζει πυκνότητα 72 κατοίκων ανά εκτάριο (<http://metaxourgeio.wordpress.com>).

Με την ανάπτυξη στην περιοχή του Ψυρρή βιοτεχνικών χρήσεων, καθώς και λόγω των πιέσεων από το Κέντρο της πόλης, δημιουργήθηκαν κάποια προβλήματα που σχετίζονταν με την ύπαρξη 'ανεπιθύμητων' χρήσεων, την μεγάλη πυκνότητα και άναρχη λειτουργία των χρήσεων αυτών και την αλλοίωση του πολεοδομικού ιστού. Σημαντικό ακόμα πρόβλημα, μέχρι και σήμερα, είναι το οδικό δίκτυο (στενοί ελικοειδείς δρόμοι) που, κατασκευασμένο για τις ανάγκες μιας άλλης εποχής, εμφανίζεται ακατάλληλο για την εξυπηρέτηση των σημερινών απαιτήσεων της περιοχής (www.minenv.gr).

Η αναγέννηση του Ψυρρή άρχισε αργά και σταθερά πριν από 20 περίπου χρόνια, όταν ανακηρύχθηκε διατηρητέα ιστορική γειτονιά. Ως το 1990, στο Ψυρρή, μαζί με τις βιοτεχνικές χρήσεις που επικρατούσαν, μπορούσε κανείς να συναντήσει στην περιοχή και κάποια, περιορισμένα σε αριθμό, εστιατόρια, ουζερί, καφέ, κ.λπ., που εξυπηρετούσαν τους κατοίκους και τους εργαζόμενους της περιοχής. Τα περισσότερα από τα μαγαζιά αυτά, που πουλήθηκαν κατά την περίοδο 1995-1998, αλλά και όσα παρέμειναν στους παλιούς τους ιδιοκτήτες, ανακαινίστηκαν και μετατράπηκαν σε νέου τύπου μεζεδοπωλεία και εστιατόρια (Souliotis, 2005:114-115).

Έτσι, μετά την υποβάθμιση που χαρακτήριζε την περιοχή για πολλά χρόνια και με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες και την επιθυμία αναβάθμισης στο κέντρο της πόλης, μετά το '90 έγιναν νέες επενδύσεις, κυρίως ιδιωτικές, στην περιοχή που άλλαξαν την εικόνα της. Στην ουσία, δημιουργήθηκε ένα επίκεντρο ψυχαγωγίας και πολιτισμού, καθώς συγκεντρώθηκαν εκεί εστιατόρια, μπαράκια, μεζεδοπωλεία, καφετέριες, θέατρα και άλλοι πολιτιστικοί χώροι, αξιοποιώντας τα υπάρχοντα κτιριακά

κελύφη που συνυπάρχουν, όμως, με κάποια παλιά καταστήματα που έχουν διατηρηθεί στην περιοχή και της δίνουν τον παραδοσιακό της χαρακτήρα. Για να γίνουν, όμως, τέτοιου τύπου μαγαζιά, όπως τα εστιατόρια, κ.λπ. και να αποκτήσει η περιοχή ψυχαγωγικό και πολιτιστικό χαρακτήρα, πολλοί από τους παλιούς κατοίκους, που έμεναν σε διώροφες μονοκατοικίες, εκτοπίστηκαν (Μενέγος, 2009:26).

Επιπλέον, οι παλιοί βιοτέχνες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την περιοχή, επειδή δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις αυξημένες πλέον τιμές των ενοικίων και επειδή, σύμφωνα με την νομοθεσία του 1998, για τις χρήσεις γης στην περιοχή οι βιοτεχνίες και τα εργαστήρια που βρίσκονταν ανάμεσα στο Ψυρρή και την Ομόνοια έπρεπε να μετεγκατασταθούν. Κάποιοι, όμως, από αυτούς προτίμησαν να προσαρμοστούν με τα καινούρια δεδομένα της περιοχής, μετέτρεψαν τις επιχειρήσεις τους και ασχολήθηκαν με δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου (Souliotis, 2005:116-119).

Η παραπάνω μετατροπή της περιοχής από βιοτεχνική σε κέντρο ψυχαγωγίας και πολιτισμού αφορά και προσελκύει συγκεκριμένες ομάδες ατόμων. Η περιοχή έγινε στέκι των φοιτητών και της νεολαίας γενικότερα αλλά κέρδισε και την προτίμηση των καλλιτεχνών, αν και τα τελευταία χρόνια, η κίνηση στην περιοχή έχει μειωθεί, καθώς, νέα στέκια δημιουργούνται στο κέντρο της Αθήνας (όπως π.χ. στο Γκάζι, όπως ήδη έχουμε αναφέρει). Παρ'όλα αυτά, η περιοχή του Ψυρρή αποτελεί ένα από τα πρώτα παραδείγματα αναβάθμισης μιας υποβαθμισμένης περιοχής, με χρήσεις πολιτισμού και ψυχαγωγίας στο κέντρο της Αθήνας.

Προκειμένου να γίνει όσο το δυνατόν πιο κατανοητή η ανάλυση που θα ακολουθήσει, οφείλουμε πρωτίστως να ορίσουμε χωροταξικά την περιοχή Ψυρρή στην περιφέρεια του λεκανοπεδίου. Για τον σκοπό αυτό παραθέτουμε το Σχήμα3, που απεικονίζει τον σχετικό χάρτη, σύμφωνα με τον οποίον μπορεί κανείς να εντοπίσει την περιοχή Ψυρρή μεταξύ των οδών: Ευριπίδου, Γερανίου, Σοφοκλέους, Αθηνάς, Ερμού, Πειραιώς (πλ.Κουμουνδούρου) και Αγίων Ασωμάτων.Μάλιστα, η οδός Σαρρή αποτελεί το διαχωριστικό όριο στον ιστό της περιοχής, με το τμήμα αυτού γύρω από την πλατεία Κουμουνδούρου να εντάσσεται στην ζώνη λιανικού εμπορίου και υπηρεσιών της περιοχής Ομόνοιας, ενώ με το τμήμα του με κέντρο την πλατεία Ηρώων να ανήκει στην προεπαναστατική Αθήνα. Ως εκ τούτου, το Ψυρρή αποτελεί μία περιοχή της πόλης με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, λαμβάνοντας υπόψη ότι αποτελεί σημείο κλειδί για την Αθήνα από πλευράς εμπορικής αλλά και ιστορικής.

Σχήμα3: Χάρτης οριοθέτησης της περιοχής του Ψυρρή

Ιστορική εξέλιξη της περιοχής του Ψυρρή

Η περιοχή του Ψυρρή διαμορφώθηκε κατά τον 18^ο αι. και πήρε το όνομά της από τους πρώτους κατοίκους της, που ήταν Ψαριανοί ή αλλιώς Ψυρήδες. Η ένταξή της στην βιομηχανική και βιοτεχνική εστία της αστικής Αθήνας πραγματοποιήθηκε σταδιακά, όπως συνέβη και με το Γκάζι, με την υλοποίηση των σχεδίων των Κλεάνθη και Schaubert στα τέλη του 19^{ου} αι. (1883) και του Klenze στις αρχές του 20^{ου} αι. (1936), με τα οποία πραγματοποιήθηκε η διάνοιξη των οδών Ερμού, Αθηνάς και Πειραιώς και διαμορφώθηκε η πλατεία Κουμουνδούρου με τα γειτνιάζοντα οικοδομικά τετράγωνα. Η βιοτεχνική διάσταση της περιοχής εντάθηκε μετά το 1922 εξαιτίας της αθρόας προσέλευσης προσφύγων από την Μ. Ασία, οι οποίοι αποτέλεσαν το κύριο εργατικό δυναμικό των δραστηριοτήτων του εκεί βιοτεχνικού κέντρου, το οποίο περιλάμβανε κατά κύριο λόγο εργαστήρια με εξειδίκευση στον τομέα του δέρματος και σχετιζόταν με το δίκτυο εργαστηρίων που ήδη λειτουργούσαν στο Μοναστηράκι.

Όσον αφορά στην κοινωνική κατανομή, το Ψυρρή αποτέλεσε πόλο έλξης για μετανάστες και ανέργους, αλλά και εκπροσώπους του υποκόσμου. Στο γεγονός αυτό συνέβαλε καθοριστικά η παλαιότητα των κτισμάτων, που ήταν κυρίως τρώγλες και στενά σπίτια με πολύ μικρές αυλές, η οποία διαμόρφωσε σε χαμηλά επίπεδα την αξία

της γης. Η άμεση και μαζική ανοικοδόμηση που υιοθετήθηκε στην μεταπολεμική Αθήνα, με την προώθηση της καθ' ύψος ανάπτυξης της πόλης, επηρέασε και την περιοχή του Ψυρρή, οπότε εφαρμόστηκαν υψηλοί συντελεστές δόμησης κι έτσι η περιοχή κατακλύστηκε από ψηλά, βιοτεχνικά κτίρια, φτηνής κατασκευής και μικρής και ακανόνιστης κάτοψης, στην γειτονιά ημιερειπωμένων κατοικιών. Το γεγονός αυτό έπληξε την εικόνα του Ψυρρή, οπότε επήλθε η αποχώρηση από αυτόν των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία αναζήτησαν ελεύθερο χώρο σε μονοκατοικίες στα προάστια της πόλης. Η μαζική αυτή ενέργεια ενίσχυσε περαιτέρω την βιοτεχνική φύση της περιοχής, με την ανάπτυξη επιπλέον μικρών και ευέλικτων οικογενειακών κυρίως επιχειρήσεων, οπότε η πτώση των τιμών της γης έγινε ακόμη μεγαλύτερη. Στο σκηνικό αυτό, η παρουσία των χρήσεων κατοικίας ήταν σχεδόν ανύπαρκτη συγκριτικά με την αντίστοιχη βιοτεχνική και η κατάσταση αυτή εδραιωνόταν όλο και περισσότερο με την έλευση των δραστηριοτήτων χονδρεμπορίου και λιανεμπορίου. Η εν λόγω ακμάζουσα περίοδος της βιοτεχνικής χρήσης στην περιοχή άντεξε μέχρι την δεκαετία του '80, καθώς με το Π.Δ. 84/84 σηματοδοτήθηκε η ανακοπή της βιοτεχνικής δραστηριότητας, αφού πλέον οι διαθέσιμες άδειες εγκατάστασης στην περιοχή για βιοτεχνικά εργαστήρια αφορούσαν μόνο στον τομέα των επισκευών υποδημάτων και δερμάτων ειδών.

Στο πλαίσιο αυτό, ο μετασχηματισμός της αθηναϊκής κοινωνίας της δεκαετίας του '80, με την ενίσχυση των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων, ενδυνάμωσε την ζήτηση των συμβολικών προϊόντων και υπηρεσιών και η παρεπόμενη ανάπτυξη της πολιτιστικής οικονομίας της πόλης διαφοροποίησε τους όρους προσφοράς της συμβολικής οικονομίας και στην περιοχή του Ψυρρή, που κλήθηκε να ικανοποιήσει τις καταναλωτικές ανάγκες που προέκυψαν από τις προαναφερθείσες διαδικασίες ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας (Σουλιώτης, 2008:294-295). Έκτοτε δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην αναβάθμιση της περιοχής του Ψυρρή, όπως αποτυπώνεται άλλωστε τόσο στο Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας (Ν. 1515/1985), σύμφωνα με το οποίο αποτελούσε σημαντικό στόχο η ποιοτική αναβάθμιση της περιοχής με την διενέργεια παρεμβάσεων μεγάλης κλίμακας όσο και στο Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο της Αθήνας (1988), το οποίο έθετε την ανάπλαση της περιοχής του Ψυρρή ως πρώτη προτεραιότητα. Ως εκ τούτου, από το 1991 ξεκίνησε η μελέτη ανάπλασης του Ψυρρή, η οποία εγκρίθηκε αφενός από τον Δήμο και αφετέρου από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ. το 1996. Στις βασικές επιδιώξεις της εν λόγω μελέτης έγκειται η υποστήριξη των παραδοσιακών δραστηριοτήτων του Ψυρρή, συμπεριλαμβανομένης της βιοτεχνίας και του εμπορίου,

λιανικοί και χονδρικού, καθώς και η απομάκρυνση των οχλουσών εγκαταστάσεων, με προοπτική την βελτίωση των συνθηκών του οπτικο-ακουστικού περιβάλλοντος και της ανάπτυξης των χρήσεων κατοικίας και πολιτισμού. Στις αρχές του 1990, λοιπόν, με έναυσμα τα σχέδια ανάπλασης της περιοχής και τις χαμηλές αξίες της γης, έκανε την εμφάνισή του στο Ψυρρή ένας μικρός αριθμός «μποέμ» στρωμάτων και επιχειρηματιών, σηματοδοτώντας την έναρξη της συμβολικής δράσης της «επιστροφής στο κέντρο».

Η δράση αυτή έχαιρε ιδιαίτερης υποστήριξης κυρίως από τα lifestyle περιοδικά, τα οποία έπλεκαν το εγκώμιο της «γενιάς που επιστρέφει» στο κέντρο. Η «επιστροφή στο κέντρο» αντανakλούσε τον ενστερνισμό της αστικής ταυτότητας, η οποία με την σειρά της οδηγούσε στην πολιτισμική ομογενοποίηση των γεννημένων στην πόλη γενεών. Στο σκηνικό αυτό, η συνοικία του Ψυρρή, με τον διττό της χαρακτήρα, διαδραμάτισε εξαιρετικά σημαντικό ρόλο. Από την μία πλευρά, η αναγνωρισμένη συμβολική του αξία και από την άλλη το υποβαθμισμένο του περιβάλλον, συμπλέκονταν αρμονικά στην κατεύθυνση ικανοποίησης των νεοαναδυόμενων αναγκών, οι οποίες έβρισκαν έκφραση μέσα από τις νεότερες γενιές, από μεγάλη μερίδα του καλλιτεχνικού κόσμου και από εύπορους καταναλωτές. Τελικά, στο διάστημα 1990-1993, στην περιοχή του Ψυρρή εγκαινιάστηκαν δύο νέα θέατρα και ένα εστιατόριο ενώ το 1994 υπήρχαν ήδη έξι εστιατόρια και τέσσερεις θεατρικές σκηνές (Σουλιώτης, 2008:304).

Οι εξελίξεις αυτές επέδρασαν αρνητικά στην βιοτεχνία και το εμπόριο, ενώ δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις των μόνιμων κατοίκων, οι οποίοι επέλεξαν να εγκαταλείψουν την περιοχή. Η διαμορφωθείσα αυτή κατάσταση ενισχύθηκε περαιτέρω με την ψήφιση του Π.Δ. 233/1998 *«Περί καθορισμού χρήσεων γης και ειδικών όρων και περιορισμών δόμησης στην περιοχή Ψυρρή-Κέντρου (Ομόνοιας)»*, το οποίο δημιούργησε τις αντίστοιχες προσδοκίες ως προς τον «εξευγενισμό» της περιοχής. Παρομοίως με την μελέτη ανάπλασης του Ψυρρή, το εν λόγω Π.Δ. προέβλεπε την διατήρηση του βιοτεχνικού χαρακτήρα του Ψυρρή και την ανάγκη των οχλουσών χρήσεων βιοτεχνίας, με εξαίρεση τα παραδοσιακά επαγγελματικά εργαστήρια χαμηλής όχλησης. Ωστόσο, το ίδιο Π.Δ. δεν όριζε κάποια ζώνη αμιγούς κατοικίας, όπως και δεν περιόριζε την λειτουργία των επιχειρήσεων υγειονομικού ενδιαφέροντος (π.χ. καφετέριες, μπαρ, εστιατόρια, κ.λπ.).

Επιλογικά, τόσο οι υποβληθείσες μελέτες όσο και το θεσμικό πλαίσιο έτυχαν μερικής εφαρμογής και τελικά η αναβάθμιση της περιοχής του Ψυρρή επιτεύχθηκε κυρίως χάρη στην ισχύ της αγοράς και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η εν λόγω

αναβάθμιση ταυτίζεται με την αλλοίωση της φυσιογνωμίας της περιοχής, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι μέχρι πρότινος χαμηλές αξίες της γης εκτοξεύθηκαν, οι παλαιές παραγωγικές δραστηριότητες διέκοψαν την λειτουργία τους και οι «πρωτοποριακοί» μποέμ μαζί με τους τελευταίους κατοίκους εγκατέλειψαν την περιοχή (Γκόννη και Δέφνερ, 2011:6). Σε κάθε περίπτωση, οι όποιες μεταβολές πραγματοποιήθηκαν με άναρχο και βιαστικό τρόπο, με συνέπεια τελικά όχι να κυριαρχήσει η βιομηχανία εστίασης και αναψυχής και μάλιστα στην πλέον μαζική και τουριστική της εκδοχή. Ως εκ τούτου, η περιοχή του Ψυρρή κατέληξε να διαθέτει για περίπου δέκα χρόνια την ιδιότητα της σημαντικότερης «βιομηχανία» διασκέδασης στην Αθήνα, απασχολώντας περίπου 150 καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος σε έκταση μικρότερη από δύο τετραγωνικά χιλιόμετρα (Σουλιώτης, 2009:668).

Η εφαρμογή του μηχανισμού gentrification στο Ψυρρή

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε καθίσταται σαφές ότι το Ψυρρή είναι μια περιοχή που ανήκει στο κέντρο της πόλης και το κτιριακό απόθεμα που καθορίζει τον χαρακτήρα της συναρτάται άρρηκτα με το πρόσφατο βιοτεχνικό και βιομηχανικό παρελθόν της. Είναι γεγονός επίσης ότι οι αντικειμενικές αξίες της περιοχής υπέστησαν σοβαρή υποτίμηση εξαιτίας της ιστορικής εξέλιξης της περιοχής, της αποχώρησης των χρήσεων κατοικιών και κυρίως της βιοτεχνικής δραστηριότητας, ενώ η ιδιωτική πρωτοβουλία οδήγησε στην επικράτηση των χρήσεων αναψυχής, με μάλλον ασυντόνιστο τρόπο, αλλά με την θεσμική και νομοθετική κατοχύρωση της πολιτείας.

Πράγματι, η εγκατάσταση των επιχειρήσεων ψυχαγωγίας ήταν εκείνη η πρακτική, η οποία, όχι μόνο καθόρισε την σύγχρονη φυσιογνωμία του Ψυρρή, αλλά συνεχίζει και να εξελίσσεται. Μάλιστα, η εν λόγω εγκατάσταση επιχειρήσεων λαμβάνει μάλλον την ιδιότητα του αυτοσκοπού και όχι του μέσου «εξευγενισμού» της περιοχής. Στην κατάσταση αυτή έχει συμβάλλει καθοριστικά και η στάση της πολιτείας, η οποία εμφανίζεται διστακτική ως προς την ενθάρρυνση των χρήσεων «πολιτιστικού» χαρακτήρα (π.χ. μουσεία) και ανεκτική ως προς την λειτουργία των καταστημάτων υγειονομικού ενδιαφέροντος, τα οποία δρουν ανασταλτικά στην προσέλκυση των χρήσεων κατοικίας, καθώς φαίνεται να αποκτούν την διάσταση της οχλούσας βιομηχανίας, ενδεχομένως και σε μεγαλύτερο βαθμό από τις τυπικές βιοτεχνικές χρήσεις. Ως εκ τούτου, όσον αφορά στου Ψυρρή, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για

αμιγή «εξευγενισμό», αλλά για στοιχεία που παραπέμπουν στο φαινόμενο αυτό. Στο ίδιο συμπέρασμα μπορούμε να καταλήξουμε και με την διερεύνηση των χωροκοινωνικών μεταβολών που έλαβαν χώρα, οι οποίες δεν περιλαμβάνουν την ενίσχυση των χρήσεων κατοικίας μέσω της προσέλευσης μεσαίων κοινωνικών κατηγοριών σε ανακατασκευασμένα κτίρια υψηλών προδιαγραφών και ενοικίων.

Εξάλλου, στην βάση της καταναλωτικής λογικής που επικράτησε, η πλειονότητα των επιχειρηματιών που ανέλαβαν δράση δεν είχαν εμπειρία στους κλάδους του πολιτισμού και της αναψυχής, ή προέρχονταν ακόμη και από άλλους τομείς (Σουλιώτης, 2009:668-9), με αποτέλεσμα να πραγματοποιηθεί μετασχηματισμός του πολιτισμού σε εμπόρευμα και άρα «εμπορευματοποίηση» του Ψυρρή (Γκόνη και Δέφνερ, 2011:6). Τελικά, λοιπόν, η συνοικία υπέστη κορεσμό και οι επενδύσεις δεν ικανοποίησαν του στόχους που αρχικά είχαν τεθεί, οπότε σήμερα είναι εμφανή τα σημάδια εγκατάλειψης και παρακμής.

Βέβαια, από την κατάσταση αυτή είναι ωφελημένοι οι επιχειρηματίες αλλά και ο Δήμος. Οι πρώτοι επέλεξαν να επενδύσουν σε μια περιοχή στο κέντρο της πόλης, με αξιόλογο ιστό και κέλυφος, με εύκολη πρόσβαση και με εξυπηρετική σύνδεση με τα δημόσια μέσα μετακίνησης, ενώ οι δημοτικές αρχές επωφελούνται από την είσπραξη των σχετικών φόρων, οι οποίοι είναι σαφώς πιο αυξημένοι συγκριτικά με την περίπτωση που η βιοτεχνία θα αποτελούσε την επικρατούσα χρήση. Αν και στην περιοχή εξακολουθούν να παραμένουν κάποιοι βιοτέχνες, οι οποίοι κιόλας έχουν υιοθετήσει ένα στυλ γραφικότητας και φολκλορισμού, εφάμιλλου με αυτού που αρμόζει σε μια τουριστική περιοχή, εντούτοις, η γενική τάση που διακρίνει τους επαγγελματίες βιοτέχνες είναι η αναγκαιότητα εγκατάλειψης του εργαστηρίου τους, για λόγους αύξησης της τιμής του ενοικίου ή απαγόρευσης της λειτουργίας του με βάση τις διατάξεις του σχετικού Π.Δ. Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι περιπτώσεις των χαμηλών στρωμάτων, που ναι μεν δεν θίγονται ως ενοικιαστές κατοικίας ή ιδιοκτήτες καταστημάτων, λαμβάνοντας υπόψη τις αντίστοιχες τιμές των ενοικίων, αλλά ως κάτοικοι απολαμβάνουν χαμηλά επίπεδα ποιοτικής διαβίωσης, διότι είναι αναγκασμένοι να υπόκεινται στις συνέπειες της νεοαναδυόμενης οχλούσας ψυχαγωγικής βιομηχανίας.

Η προαναφερθείσα μορφή πολιτιστικής βιομηχανίας διέθετε την δυναμική της εξέλιξης σε παράγοντα αναβάθμισης και «εξευγενισμού» του Ψυρρή. Ωστόσο, οι εμπλεκόμενες επιχειρήσεις δεν εμπίπτουν στην περίπτωση ενός παραγωγικού μετασχηματισμού στην βάση ενός «μετα-φορντικού» μοντέλου, παρά αποτελούν το

κλασικό πρότυπο της μικρής, ατομικής ή οικογενειακής επιχείρησης του ελληνικού τριτογενούς τομέα. Μάλιστα, το συγκεκριμένο πρότυπο επιχείρησης, στην βάση της θεωρίας του φορντισμού, θα μπορούσε να ενταχθεί μάλλον στο «προ-φορντικό» μοντέλο, το οποίο σε καμία περίπτωση δεν αντιπροσωπεύει το φαινόμενο gentrification (Σουλιώτης, 2009:672).

Από πλευράς κτιριακού αποθέματος, η περιοχή του Ψυρρή χαρακτηρίστηκε από την ύπαρξη κατακερματισμένων μικρών ιδιοκτησιών, των οποίων η χαμηλή αξία διατηρήθηκε μέσα από την αλληλουχία των διαφόρων χρήσεων, αλλά οι ίδιες δεν μπορούν να λάβουν τον χαρακτηρισμό των εγκαταλελειμμένων ακινήτων κατά την έναρξη εμφάνισης των εξευγενιστικών τάσεων. Συνολικά, η κύρια διάσταση της επιδιωκόμενης ανάπλασης δεν αναφέρεται στην βελτίωση της ποιότητας της περιοχής αλλά σχετίζεται με την ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ως προς τις επιμέρους συνιστώσες της αύξησης της αξίας γης και της προοπτικής κερδοφόρων επενδυτικών σχεδίων. Στο πλαίσιο αυτό, το κράτος στάθηκε αρωγός στο εγχείρημα του ιδιωτικού τομέα και ενδυνάμωσε την ιδιότητα αυτού ως βασικού φορέα της αστικής «αναβάθμισης», υιοθετώντας αποσπασματική δράση αναφορικά με τα καθημερινά προβλήματα και τις ανάγκες της περιοχής, συμπεριλαμβανομένης της κατοικίας, της γαιοπροσόδου, των τεχνικών υποδομών και της κοινωνική συνοχής.

Ειδικότερα όσον αφορά στην τελευταία, είναι γεγονός ότι η αναμόρφωση της υποβαθμισμένης περιοχής του Ψυρρή, ως συνέπεια της καθιέρωσης των δραστηριοτήτων αναψυχής, συνέβαλε δραστικά στον σχηματισμό συνθηκών διαχωρισμού στα ανώτερα στρώματα. Πράγματι, τα «πρωτοποριακά» στέκια διασκέδασης, που συσσωρεύθηκαν στην περιοχή στα πρώτα στάδια της διαδικασίας μετασχηματισμού της, οδήγησαν στην υπερίσχυση ενός μεσοαστικού και λαϊκού προφίλ (Σουλιώτης, 2008:297-298), το οποίο συντέλεσε, στον βαθμό που του αναλογεί, στην διάπλαση της σύγχρονης ταυτότητας του Ψυρρή, η οποία απέχει από την επίτευξη ενός πολυδύναμου, δημιουργικού και ισορροπημένου περιβάλλοντος, όπου συνυπάρχουν αρμονικά κατοικίες, συνοικιακά καταστήματα και χώροι εστίασης, αναψυχής, τέχνης και μουσικής. Ως εκ τούτου, το Ψυρρή εμφανίζει στοιχεία εξευγενισμού, ωστόσο δεν εμπίπτει αμιγώς στην περίπτωση του αμιγούς φαινομένου gentrification.

Μελέτη περίπτωσης gentrification στο Μεταξουργείο

Το έναυσμα για την ανάπλαση της περιοχής του Μεταξουργείου δόθηκε με αφορμή τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 και ο στόχος που τέθηκε ήταν το Μεταξουργείο να μετασχηματιστεί σε μια νέα εξευγενισμένη ζώνη κατοικίας. Στο πλαίσιο αυτό, το σχετικό σχέδιο ανάπλασης που εκπονήθηκε περιλάμβανε μια σειρά μέτρων στην περιοχή, συμπεριλαμβανομένων πεζοδρομήσεων, διανοίξεων πλατειών και διεύρυνσης των μεγάλων κυκλοφοριακών αξόνων, όπως Λένορμαν, Δηλιγιάννη και Αχιλλέως. Ενδεικτικό παράδειγμα των παρεμβάσεων που έλαβαν χώρα στην βάση του εν λόγω σχεδίου ανάπλασης αποτελεί η σημερινή μορφή της πλατείας Αυδής, η οποία προέκυψε από την συνένωση δύο μικρότερων πλατειών και αποτελεί πλέον έναν εκτεταμένο χώρο, όπου μάλιστα υπάρχει οργανωμένη δεντροφύτευση, έτσι ώστε να είναι εφικτή η ελεύθερη οπτική πρόσβαση σε κάθε σημείο της πλατείας και να ενισχύεται με τον τρόπο αυτόν το αίσθημα ασφάλειας. Μάλιστα, η επιλογή της συγκεκριμένης πλατείας για ανάπλαση απορρέει από την γειτνίασή της με το εργοστάσιο του Μεταξουργείου, το οποίο προοριζόταν για αποκατάσταση και αλλαγή χρήσης ως πολιτιστικό κέντρο.

Η περιοχή του Μεταξουργείου χαρακτηρίζεται, επίσης, τα τελευταία χρόνια από την τάση κατασκευής αμερικανικών lofts, τα οποία προκύπτουν από την αποκατάσταση των νεοκλασικών μονοκατοικιών αλλά και την μετατροπή πρώην βιοτεχνικών και επαγγελματικών χώρων σε χρήσεις κατοικίας. Οι εν λόγω χώροι επιλέγονται συνήθως από καλλιτέχνες, πολλές φορές μάλιστα έναντι μεγάλων ποσών αγοράς ή ενοικίου, χρησιμοποιώντας τους ως κατοικία σε συνδυασμό με ατελιέ. Το ενδιαφερόμενο κοινό αποτελείται επίσης από στελέχη επιχειρήσεων, που εργάζονται στο κέντρο της πόλης και αναζητούν μια αξιοπρεπή κατοικία κοντά στον επαγγελματικό τους χώρο, καθώς και από ζευγάρια με μια σχετική οικονομική άνεση, που επιθυμούν να βιώσουν την “ένταση του down town” και της νυκτερινής διασκέδασης στο Γκάζι και στου Ψυρρή.

Από την παραπάνω συνοπτική ανάλυση μπορεί να διακρίνει κανείς ορισμένα στοιχεία που παραπέμπουν στο φαινόμενο του εξευγενισμού, ωστόσο η διερεύνηση ένταξης της περιοχής στον μηχανισμό του gentrification απαιτεί περαιτέρω μελέτη, η οποία θα πραγματοποιηθεί ακολούθως. Προκειμένου, λοιπόν, να γίνει όσο το δυνατόν πιο κατανοητή η ανάλυση που θα ακολουθήσει, οφείλουμε πρωτίστως να ορίσουμε χωροταξικά την περιοχή του Μεταξουργείου στην περιφέρεια του λεκανοπεδίου. Για τον σκοπό αυτό παραθέτουμε το Σχήμα 4, που απεικονίζει τον σχετικό χάρτη, σύμφωνα

με τον οποίον μπορεί κανείς να εντοπίσει την περιοχή του Μεταξουργείου μεταξύ των οδών: Πειραιώς, Ιερά Οδός, Κωνσταντινουπόλεως, Δηλιγιάννη και Αγίου Κωνσταντίνου, στην γειτονιά των πλατειών Καραϊσκάκη και Ομόνοιας. Ως εκ τούτου, το Μεταξουργείο αποτελεί μία περιοχή της πόλης με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, λαμβάνοντας υπόψη ότι αποτελεί σημείο κλειδί για την Αθήνα από πλευράς εμπορικής αλλά και ιστορικής (Δρίτσα, 2009: 45-48).

Σχήμα4: Χάρτης οριοθέτησης της περιοχής του Μεταξουργείου

Δρίτσα, 2009:46

Ιστορική εξέλιξη της περιοχής του Μεταξουργείου

Η ένταξη της περιοχής του Μεταξουργείου στην βιομηχανική και βιοτεχνική εστία της αστικής Αθήνας πραγματοποιήθηκε σταδιακά, όπως συνέβη και με το Γκάζι και με το Ψυρρή, με την υλοποίηση των σχεδίων των Κλεάνθη, Schaubert και Klenze. Η περιοχή χαρακτηρίστηκε από την λειτουργία του μεταξουργείου, η οποία ξεκίνησε το 1852, όταν δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμη η ενσωμάτωση της περιοχής στον αστικό ιστό και σταμάτησε το 1875. Με τον τρόπο αυτό, καθιερώθηκε η ένταξη της περιοχής στην παραγωγική ζώνη της πόλης, συντελώντας έτσι και στην περαιτέρω ενίσχυση της διχοτόμησης της πόλης σε ανατολικές προνομιούχες ζώνες και δυτικές λαϊκές

συννοικίες. Ο χαρακτήρας της περιοχής αποκρυσταλλώθηκε με την εγκατάσταση του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα, συνδυαστικά με την λειτουργία του γειτονικού εργοστασίου παραγωγής φωταερίου γύρω στο 1860. Ως εκ τούτου, ο άξονας της οδού Μυλλέρου με το μεταξουργείο και το ορφανοτροφείο αποτέλεσε πόλο έλξης για τις παραγωγικές χρήσεις και επομένως άνοιξε τον δρόμο για την εγκαθίδρυση «οχλουσών» βιομηχανικών χρήσεων.

Από δημογραφικής πλευράς, το κύμα αστικοποίησης που έλαβε χώρα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα διαμόρφωσε μαζικές και πιεστικές συνθήκες ζήτησης κατοικίας στην περιοχή, οπότε ο ήδη υποβαθμισμένος χαρακτήρας αυτής και η ταυτότητα της νέας ζήτησης, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τις μάζες μεταναστών από την ύπαιθρο και την επαρχία, οδήγησαν στην δημιουργία μια λαϊκής συννοικίας, αποτελούμενης από μικρές και ταπεινές οικίες τεχνιτών μικροεπαγγελματιών και βιοτεχνών. Η εν λόγω εκτόξευση της ζήτησης για χρήσεις κατοικίας επέτεινε την εισχώρηση των παραγωγικών λειτουργιών στην περιοχή του Μεταξουργείου, όπου κυριαρχούσαν τα αμαξοποιεία και τα εργαστήρια μετάλλου. Ως εκ τούτου, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η διαμορφωθείσα φυσιογνωμία της περιοχής του Μεταξουργείου υποδείκνυε μια λαϊκή και μικροαστική συννοικία με μικτές χρήσεις, συμπεριλαμβανομένης της κατοικίας, του εμπορίου και της παραγωγής.

Η φυσιογνωμία αυτή έλαβε την οριστική της μορφή στις αρχές του 20ού αιώνα, όπου η πλειονότητα των εμπορικών και παραγωγικών χρήσεων ήταν συγκεντρωμένη στην κεντρική ζώνη και στους περιφερειακούς άξονες της περιοχής, ενώ στο βορειοανατολικό τμήμα, δηλαδή στις παρυφές της Ομόνοιας, πέραν της οδού Κολοκυνθούς, υπήρχε συνωστισμός υπηρεσιών και ελεύθερων επαγγελματιών. Αντιθέτως, στο εσωτερικό και κυρίως στο δυτικό τμήμα της συννοικίας συναντούσε κανείς θύλακες κατοικίας και ενδιάμεσά τους διάσπαρτα καταστήματα τροφίμων (Αγριαντώνη και Χατζηιωάννου, 1995:170).

Το διακριτικό γνώρισμα της περιοχής του Μεταξουργείου παρέμενε ο υψηλός βαθμός πυκνότητας των παραγωγικών μονάδων, κυρίως στην οδό Μυλλέρου, οι οποίες στην πλειοψηφία τους θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «βαριές» βιομηχανίες, αφού πρόκειται για εργαστήρια μετάλλου, ξύλου, οικοδομικών υλικών και τυπογραφεία, ενώ δεν έλειπαν και τα «ελαφρά» εργαστήρια ένδυσης-υπόδησης, κυτιοποιεία, κ.λπ., επί της γειτονικής οδού Θερμοπυλών (Αγριαντώνη και Χατζηιωάννου, 1995:170). Ως εκ τούτου, οι χρήσεις που επικρατούσαν στην περιοχή του Μεταξουργείου δεν ευνοούσαν την ανάπτυξη της κατοικίας, ωστόσο η κεντρο

βαρικότητα της περιοχής και η προσβασιμότητα στην αγορά εργασίας αποτέλεσαν παράγοντες προσέλκυσης εργατικού δυναμικού κι έτσι το Μεταξουργείο μετατράπηκε σταδιακά σε γειτονιά. Στην λαϊκή συνοικία του Μεταξουργείου, λοιπόν, ξεκίνησε η ανοικοδόμηση μικρών μονώροφων και διώροφων κατοικίες, που ακολουθούσαν αρχικά το λαϊκό νεοκλασικό πρότυπο και αργότερα, κατά τον μεσοπόλεμο, εκλεκτικιστικές και μοντέρνες γραμμές. Πολλές φορές η κατοικία συνδυαζόταν και με επαγγελματική στέγη, με μικροεμπόριο ή βιοτεχνία. Πάντως, ακόμη κι όταν σε μεταγενέστερο χρόνο άρχισε να αυξάνεται ο αριθμός των μικρών βιοτεχνιών, το Μεταξουργείο διατήρησε τις χρήσεις κατοικίας, με κατοίκους προερχόμενους από τα μικροαστικά και λαϊκά στρώματα (Δημητριάδης κ.ά., 1991:12). Σε κάθε περίπτωση, κεντρικό σημείο της συνοικίας και των κοινωνικών δρωμένων της εποχής ήταν η πλατεία Μεταξουργείου, φιλοξενώντας παραδοσιακές επιχειρήσεις εστίασης και αναψυχής.

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, η Κατοχή και ο Εμφύλιος δεν ευνόησαν την εξέλιξη της περιοχής του Μεταξουργείου, οπότε μέχρι το 1950 δεν παρατηρήθηκαν σημαντικές μεταβολές. Στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, κατά την πρώτη εικοσαετία μετά την λήξη του Εμφυλίου, σημειώθηκε ριζική ανανέωση του οικιστικού αποθέματος στην πόλη, εξαιτίας της έξαρσης της οικοδομικής δραστηριότητας που έλαβε χώρα μέσω της πρακτικής της “αντιπαροχής”. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή λειτούργησε αποσπασματικά στην περιοχή του Μεταξουργείου εξαιτίας της ύπαρξης μιας σειράς ανασταλτικών παραγόντων, συμπεριλαμβανομένης της έντονης κατάτμησης των ιδιοκτησιών, των περιορισμένων πλατών των δρόμων, της πιθανότητας ύπαρξης αρχαιολογικών ευρημάτων, του λαϊκού χαρακτήρα της συνοικίας και της περιβαλλοντικής υποβάθμισης (Δημητριάδης κ.ά., 1991:12).

Ένας από τους σπουδαιότερους λόγους που οδήγησε στην κλιμάκωση της απαξίωσης της περιοχής στάθηκε το γεγονός ότι οι κάτοικοι, επειδή ήταν εργάτες στην πλειοψηφία τους, δεν είχαν τις κατάλληλες προσβάσεις σε τράπεζες, ώστε να διεκδικήσουν δάνεια με ευνοϊκούς όρους και να ανεγείρουν κατοικίες ή να επισκευάσουν τις υφιστάμενες, όπως συνέβη σε άλλα προάστια της Αθήνας. Επομένως, αν εξαιρέσει κανείς κάποιες πολυκατοικίες που ανεγέρθηκαν στα όρια με την Ομόνοια και κατά μήκος των μεγάλων δρόμων, κατά τα άλλα η ανανέωση του οικοδομικού αποθέματος της περιοχής ήταν σχεδόν ανύπαρκτη.

Ταυτοχρόνως, αυξήθηκε η κίνηση στις οδούς που συνορεύουν με την περιοχή, αφού οι υφιστάμενες οδοί συμπληρώθηκαν με νέους οδικούς άξονες, όπως η λεωφόρος Αθηνών και η διευρυμένη οδός Λένορμαν. Επόμενο ήταν να ενταθεί με τον τρόπο

αυτόν και η προσέλκυση δραστηριοτήτων, όπως συνεργεία αυτοκινήτων, αποθήκες, βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, κ.λπ., οι οποίες δεν ευνοούσαν σε καμία περίπτωση την ανάπτυξη των χρήσεων κατοικίας. Στο ίδιο μήκος κύματος, η εγγύτητα του Μεταξουργείου με το λιγότερο “ευγενές” τμήμα του εμπορικού κέντρου, νότια και δυτικά της πλατείας Ομονοίας, οδήγησε στην ανάπτυξη δραστηριοτήτων, όπως ξενοδοχεία, μπαρ και οίκους ανοχής, ενώ η μετατροπή του ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης στην κατεύθυνση διευκόλυνσης της κυκλοφορίας περί της πλατείας του Μεταξουργείου οδήγησε στην άρση της πλατείας ως κέντρου της συνοικίας. Επιπρόσθετα, η απομάκρυνση της κεντρικής Λαχαναγοράς από το Γκάζι είχε ως αποτέλεσμα το κλείσιμο αρκετών επιχειρήσεων εστίασης και καταστημάτων που είχαν εκεί την πελατειακή τους βάση.

Όλα τα παραπάνω, συνδυαστικά με την επικράτηση των οχλουσών χρήσεων, κατά την δεκαετία 1950-60, συντέλεσαν στην εγκατάλειψη των κτιρίων που συγκροτούσαν το συμπαγές δίκτυο της λαϊκής γειτονιάς, με την αποχώρηση μεγάλου ποσοστού των κατοίκων που διέθεταν τα μέσα για να μετακομίσουν σε κάποια άλλη αθηναϊκή συνοικία. Η παρεπόμενη δραστική μείωση ζήτησης για στέγη στην περιοχή προκάλεσε πτώση στην αξία των ακινήτων, τα οποία τελικά ερειπώθηκαν, αφού οι ιδιοκτήτες τους δεν ήταν πλέον σε θέση να τα εκμεταλλευτούν. Με τον τρόπο αυτόν προκλήθηκε ασυνέχεια στην κοινωνική συνοχή και στον συνοικιακό βίο της γειτονιάς του Μεταξουργείου, με αποτέλεσμα να επέλθει ισχυρή υποβάθμιση του οικοδομικού αποθέματος.

Αργότερα, το 1998, με το σχετικό Ρυμοτομικό Σχέδιο των Αθηνών, καθορίστηκαν οι χρήσεις γης για την ευρύτερη περιοχή του Μεταξουργείου, όπου ειδικότερα, τα οικοδομικά τετράγωνα που ορίζονται από τις οδούς Πειραιώς, Ιάσονος, Μ. Αλεξάνδρου και Ιερά Οδό, χαρακτηρίζονται ως περιοχή κατοικίας, με αμιγή και γενική χρήση, ενώ στην Πειραιώς αποδόθηκαν χρήσεις τοπικού κέντρου συνοικίας.

Στην σύγχρονη εποχή, στο Μεταξουργείο εξακολουθούν να υφίστανται σε έναν βαθμό οι χρήσεις που υπήρχαν και παλαιότερα, ωστόσο παρατηρούνται αξιοσημείωτες μεταβολές όσον αφορά στην πληθυσμιακή ταυτότητα των χρηστών και επιχειρηματιών. Οι κοινωνικές ομάδες που διαχειρίζονται τις χρήσεις αυτές ανήκουν στα χαμηλά και μικρομεσαία στρώματα και διαμένουν στην περιοχή λόγω των συνθηκών χαμηλής γαιοπροσόδου. Ωστόσο, είναι εμφανής και η είσοδος νέων κοινωνικών στρωμάτων καθώς και καινούριων δραστηριοτήτων, όπως αναψυχής και πολιτισμού, που, εκτός

των άλλων, οδηγούν και σε ‘αναβάθμιση’ των υφιστάμενων χρήσεων, συμπεριλαμβανομένης και της κατοικίας.

Η εφαρμογή του μηχανισμού gentrification στο Μεταξουργείο

Το Μεταξουργείο αποτελεί μία περιοχή κατοικίας, όπου είναι έντονος ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας εξαιτίας της ύπαρξης των μεταναστών. Εξαιτίας της εγγύτητάς του με τις περιοχές του Ψυρρή και του Γκαζιού, οι οποίες έχουν υποβληθεί σε αξιοσημείωτους μετασχηματισμούς τα τελευταία χρόνια, είναι αναμενόμενο να έχει υποστεί παρόμοιες μεταβολές και το Μεταξουργείο. Πράγματι οι αναδυόμενες μορφές αναψυχής, η ανέγερση πολυτελών κατοικιών και οι καινούριοι χώροι πολιτισμού αποτελούν πόλους έλξης για νέους κατοίκους, ενώ το υποβαθμισμένο οικιστικό απόθεμα προσελκύει τις κατασκευαστικές εταιρίες, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτόν υπεραξίες γης, οι οποίες ωστόσο δεν υπόκεινται σε κρατικούς ελεγκτικούς μηχανισμούς.

Η αναβάθμιση της περιοχής με την υλοποίηση αναπλάσεων προκαλεί το ενδιαφέρον σε εν δυνάμει κατοίκους, οι οποίοι ανήκουν σε διαφορετικά οικονομικά και κοινωνικά στρώματα και συνακόλουθα, αρχικά παρατηρείται διάθεση εκμετάλλευσης της απαξιωμένης αστικής γης σε μία περιοχή λαϊκής κατοικίας και κατόπιν προκαλείται αύξηση στις αξίες των ακινήτων (Maloutas, 2011). Οι παραπάνω διαπιστώσεις είναι ενδεικτικές εξευγενιστικών τάσεων, ωστόσο η κατάληξη σε συμπεράσματα γενίκευσης του φαινομένου gentrification απαιτεί προσεκτικότερη μελέτη.

Η υποβάθμιση του αστικού χώρου στο Μεταξουργείο είχε ως αποτέλεσμα την προσέλκυση κοινωνικών ομάδων και δραστηριοτήτων που δύσκολα θα έβρισκαν καταφύγιο σε κάποια άλλη αθηναϊκή συνοικία. Έτσι στην περιοχή παλιότερα εγκαταστάθηκαν οικονομικοί μετανάστες και πρόσφυγες και μετέπειτα άνθρωποι χαμηλών εισοδημάτων, άστεγοι, καθώς και γυναίκες που εργάζονταν στους οίκους ανοχής της περιοχής. Η προσφορά κατοικιών με χαμηλό ενοίκιο και η ύπαρξη πλήθους εγκαταλελειμμένων σπιτιών δίνουν την δυνατότητα στους παράνομους και ημι-παράνομους μετανάστες και πρόσφυγες να διαμένουν σε ένα τμήμα της πόλης όπου δεν στοχοθετούνται. Πρόκειται ως επί το πλείστον για ανέργους ή περιστασιακά εργαζόμενους χαμηλόμισθους εργάτες, οι οποίοι κατοικούν, συνήθως υπό καθεστώς πολυμελών ομάδων, είτε σε παλαιές και μη ποιοτικές οικίες, οι οποίες μάλιστα συχνά

δεν καλύπτουν ούτε τις βασικές ανάγκες σε φως, νερό, αποχέτευση και θέρμανση, είτε σε οικίες που στην καλύτερη περίπτωση τις ενοικιάζουν με πολύ χαμηλό αντίτιμο ή διαφορετικά τις καταπατούν εν αγνοία των ιδιοκτητών τους και διάγουν βίο σε συνθήκες παρανομίας ή ημιπαρανομίας, ανασφάλειας και υψηλής ανέχειας. Τα εν λόγω άτομα, όντας κοινωνικά και πολιτιστικά περιθωριοποιημένα, προβαίνουν σε οργάνωση των κοινοτήτων και χώρων λατρείας τους, ενώ ταυτόχρονα αναπτύσσουν συστήματα υποδοχής και διοχέτευσης των νεοφερμένων οικείων τους. Με τον τρόπο αυτόν επιδιώκουν την ενσωμάτωσή τους στον χώρο υποδοχής, δημιουργώντας ζωτικές συνθήκες διαβίωσης.

Εν ολίγοις, η σύγχρονη κοινωνική δομή της περιοχής του Μεταξουργείου συναπαρτίζεται από μετανάστες και οι πρόσφυγες, αθροιστικά με τους εναπομείναντες παλιούς κατοίκους. Όλοι μαζί συναποτελούν μια κοινωνική ομάδα, η οποία εμφανίζει ομοιογένεια ως προς τις οικονομικές της δυνατότητες, αλλά διαφορετικότητα ως προς τα πολιτιστικά, εθνικά, κ.λπ. χαρακτηριστικά. Η ταυτότητα που προσδίδει στην περιοχή η προαναφερθείσα κοινωνική δομή απέχει δραματικά από την εικόνα που αντιστοιχεί σε συνθήκες gentrification, ωστόσο τα δίκτυα των μεταναστών και των προσφύγων είναι αυτά που διασφαλίζουν την συνοχή και την ζωντάνια της περιοχής. Η εφαρμογή του μηχανισμού gentrificationθα μεταβάλλει τα οικονομικά δεδομένα και τις αξίες γης της περιοχής προς τα πάνω, οπότε το γεγονός αυτό θα ασκήσει πίεση στον, νόμιμο ή παράνομο, πληθυσμό να μετακινηθεί προς περιοχές με χαμηλότερα ενοίκια. Ως εκ τούτου θα υποστεί πλήγμα το πολιτιστικό και κοινωνικό προφίλ της περιοχής, ενισχύοντας ενδεχομένως και την εμφάνιση φαινομένων αποκλεισμού.

Στην περίπτωση του Μεταξουργείου, η τέχνη λειτουργεί ως μέσο εξευγενισμού. Στο πλαίσιο αυτό, τα εικαστικά δρώμενα στο Μεταξουργείο και στην ευρύτερη περιοχή του Κεραμεικού διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο για τον "εξευγενισμό" αυτής της συνοικίας και την παρεπόμενη αποπομπή των μειονοτικών ομάδων, καθώς και την απρόσκοπτη λειτουργία των χρήσεων γης. Είναι γεγονός πως, τα τελευταία χρόνια, στην περιοχή του Μεταξουργείου παρουσιάζει αξιοσημείωτη ανέλιξη η κατασκευή lofts, δηλαδή η μετατροπή πρώην βιοτεχνικών και επαγγελματικών χώρων σε κατοικίες, καθώς και η αποκατάσταση νεοκλασικών μονοκατοικιών.

Στο πλαίσιο αυτό, το νέο κοινωνικό στρώμα που επιλέγει τα τελευταία χρόνια το Μεταξουργείο ως τόπο κατοικίας του αποτελείται από άτομα με κοινά κοινωνικά χαρακτηριστικά, τα οποία ωστόσο δεν προϋποθέτουν την ύπαρξη ίδιας ταξικής διάρθρωσης και κυρίως με όμοια αντίληψη περί λαϊκής διαστρωμάτωσης της γειτονιάς.

Το στρώμα αυτό περιλαμβάνει κυρίως εκπροσώπους από τον χώρο της τέχνης και της διανόησης, οι οποίοι διακρίνονται από κοινά γνωρίσματα κουλτούρας και αισθητικής. Για τα άτομα αυτά αποτέλεσαν παράγοντα έλξης οι ιδιαιτερότητες της περιοχής, όπως η γοητεία της, η κεντροβαρική της θέση και κυρίως πεποίθηση για αναβάθμισή της στο προσεχές μέλλον. Η επιλογή τους αυτή προκάλεσε αλυσιδωτές αντιδράσεις και στην βιομηχανία του Real Estate, η οποία προέβη σε υψηλή συσσώρευση κεφαλαίου. Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη τον ανταγωνισμό των χρήσεων γης και τον ρόλο της γαιοπροσόδου, η ύπαρξη εγκαταλελειμμένων και κενών απαξιωμένων οικοπέδων, σε συνδυασμό με τις επιλογές διαμονής συγκεκριμένης κοινωνικής μερίδας, παραπέμπουν σε στοιχεία και φαινόμενα gentrification.

Εν ολίγοις, στο Μεταξουργείο υπάρχουν κενά και εγκαταλελειμμένα κτίσματα, καθώς και επικρατούν αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις στις τιμές των ακινήτων, ενώ οι προβλεπόμενες ρυθμίσεις των χρήσεων γης και οι αναπλάσεις έχουν ως σκοπό την αναζωογόνηση και αναβάθμιση της περιοχής (Maloutas, 2011). Το Μεταξουργείο αποτελεί συνοικία λαϊκής κατοικίας, όπου συνωστίζονται πολυπολιτισμικά και οικονομικά ασθενή στρώματα και εξαιτίας της εγγύτητάς του με υπό εξευγενισμό περιοχές, παρατηρούνται και σε αυτό ανάλογες επιρροές. Οι νέες χρήσεις και η πολυπλοκότητα της ταυτότητας του ανθρώπινου αποθέματος έχουν ως αποτέλεσμα την διατάραξη του πληθυσμιακού ισοζυγίου από την άποψη ότι ευνοείται η προσέλευση νέων κατοίκων, που αναμένεται να ενδυναμώσει την αναβάθμιση της περιοχής, εις βάρος του σταδιακού εκτοπισμού των γηγενών. Όλα τα παραπάνω δημιουργούν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανάληψη πρωτοβουλιών σχετιζομένων με κατασκευαστικές επενδύσεις κι έτσι δίνεται το έναυσμα για την ενεργοποίηση του μηχανισμού gentrification. Ωστόσο, παρόλο που είναι εμφανή απτά στοιχεία gentrification, εντούτοις δεν είναι έγκυρος ένας ισχυρισμός περί καθολικής ύπαρξης διαδικασιών gentrification.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αγριαντώνη, Χ. και Χατζιωάννου, Μ.Χ. (1995). *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*. Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ.

Αραβαντινός, Α. (1997). *Πολεοδομικός σχεδιασμός– Για μια βιώσιμη ανάπτυξη του αστικού χώρου*. Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία.

Αραβαντινός, Α., Γετίμης Π., Πρωτοψάλτη Γ., Χριστοφίλοπουλος Δ. (1987). *Θέματα προγραμματισμού 35: Ανάπλαση προβληματικών περιοχών κατοικίας υψηλών και μέσων πυκνοτήτων στα αστικά κέντρα*. Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και οικονομικών ερευνών.

Ανδρικοπούλου, Ε., Γιαννακού Α., Καυκαλάς Γ., Πιτσιάβα – Λατινοπούλου, Μ (2007). *Πόλη και Πολεοδομικές πρακτικές για τη βιώσιμη αστική ανάπτυξη*. Αθήνα: Κριτική.

Αντωνοπούλου, Σ. (2003). 'Ο ταξικός μετασχηματισμός στη Δύση στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης του κεφαλαίου και η σύγχρονη πόλη'. Πρακτικά του Συνεδρίου *Μετασχηματισμοί της Ελληνικής Πόλης. Σοσιαλιστική Θεωρία, Προοπτικές και Καθημερινή Πράξη*. Αθήνα: 9-10-11 Μαΐου 2003.

Αυγερινού-Κολώνια, Σ. (1995). *Ερευνα Δυνατοτήτων Εφαρμογής μιας Εξειδικευμένης Πολιτικής Κατοικίας στα πλαίσια της πολεοδομικής Εξέλιξης-Αναβάθμισης Ιστορικών Περιοχών του Κέντρου της Αθήνας: Η περίπτωση του Μεταξουργείου*. Αθήνα.

Βαΐου, Ν. και Χατζημιχάλης, Κ. (2012). *Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς/Νήσος.

Βουρεκάς, Κ., Ελευθεριάδης, Χ., Καλαθέρη, Ε. (2001). Σύγχρονες τάσεις στον πολεοδομικό σχεδιασμό – το φαινόμενο του «εξευγενισμού» (gentrification) – Η

περίπτωση του Ψυρρή. ΕΜΠ, Σχολή Αρχιτεκτόνων, Σπουδαστική εργασία στο μάθημα «Ιστορία και Θεωρία 8–κατεύθυνση Γ».

Baudrillard, J. (2005). *Η Καταναλωτική Κοινωνία*. Αθήνα: Νησίδες.

Bauman, Z. (2008). *Ζωή για Κατανάλωση*. Αθήνα: Πολύτροπον.

Braudel, F. (2007). *Γραμματική των Πολιτισμών*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Γετίμης, Π. (2000). *Οικιστική πολιτική στην Ελλάδα - τα όρια της μεταρρύθμισης*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.

Γεωργουλής, Γ. (1993). *Ζητήματα θεωρίας στον αστικό σχεδιασμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.

Γιαννακοπούλου, Μ. (2009). 'Νέες Κοινωνικοοικονομικές μεταβολές των κεντρικών Περιοχών της πόλης. Η περίπτωση της περιοχής «Μεταξουργείο – Γκάζι» στην Αθήνα'. *Διπλωματική Εργασία στο ΠΜΣ Εφαρμοσμένη Γεωγραφία και Διαχείριση του Χώρου*. Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Γιανναράς, Χ. (2001). *Σχεδιάσμα Εισαγωγής στη Φιλοσοφία*. Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος.

Γιαννιτσά, Σ. (2011). 'Χρήσεις Πολιτισμού σε αποβιομηχανοποιημένες Αστικές Περιοχές. Το παράδειγμα της οδού Πειραιώς'. *Διπλωματική εργασία στη Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών*. Αθήνα: ΕΜΠ.

Γκόνη, Κ. και Δέφνερ, Α. (2011). *Η Μετατροπή Πρώην Βιομηχανικών Περιοχών του Κέντρου σε Πολιτιστικές και Ψυχαγωγικές Περιοχές: Η Περίπτωση του Γκαζιού στην Αθήνα*.

Διαθέσιμο στο διαδίκτυο:

http://www.prd.uth.gr/sites/GS_RSAI/CONFERENCE_MAY2011_SITE/PAPERS_MAY2011_PDF_CD/GONI_K_DEFFNER_A_85.pdf

Ημ/νία τελευταίας πρόσβασης: 31.05.2014

Γοσποδίνη, Α. (2006). 'Σκιαγραφώντας, ερμηνεύοντας και ταξινομώντας τα νέα τοπία της μεταβιομηχανικής πόλης'. Στο Α. Γοσποδίνη και Η. Μπεριάτος (επιμ.): *Τα νέα Αστικά Τοπία και η Ελληνική Πόλη*. Αθήνα: Κριτική: 27-50.

Δέφνερ, Α. (2002). *Η σημασία της σύνδεσης πολιτιστικού και χρονικού σχεδιασμού για τη βιώσιμη ανάπτυξη των πόλεων*. Επιθεώρηση χωρικής ανάπτυξης, σχεδιασμού και περιβάλλοντος: 197-213.

Δημητριάδης, Ι.Δ. κ.ά. (1991). *Μεταξουργείο – Μελέτη Αναβάθμισης*. Δήμος Αθηναίων: Εταιρία Μελετών Περιβάλλοντος.

Δρίτσα, Α. (2009). 'Αναπλάσεις Αστικών Περιοχών - Φαινόμενα Gentrification – Το Παράδειγμα του Μεταξουργείου'. *Διπλωματική Εργασία στο ΔΙΠΜΣ Αρχιτεκτονική - Σχεδιασμός του Χώρου, Κατεύθυνση Πολεοδομία και Χωροταξία*. Αθήνα: ΕΜΠ.

Hall, T. (2005). *Αστική Γεωγραφία*. Αθήνα: Κριτική.

Harvey, D. (2007). *Η Κατάσταση της Μετανεωτερικότητας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Hobsbawm, E. (1999). *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Θωίδου, Ε. και Φουντάκης, Δ. (2006). 'Μητροπολιτική Θεσσαλονίκη και Αστική Ανταγωνιστικότητα. Προγραμματισμός, Μετασχηματισμός και Υλοποίηση ενός 'Οράματος' για την Πόλη'. *Γεωγραφίες*. 12: 25-46.

Καλαθέρη, Ε. (2008). 'Προσέγγιση στο φαινόμενο του «εξευγενισμού» (gentrification)- Η περίπτωση του Ψυρρή'. *Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Αρχιτεκτόνων – Μηχανικών, ΔΙΠΜΣ κατεύθυνση Β: Πολεοδομίας – Χωροταξίας*. Αθήνα: ΕΜΠ.

Καλαντίδης, Α. (2005). 'Τοπία εξευγενισμού: Η περίπτωση του Kollwitzplatz στο Βερολίνο'. *Μεταπτυχιακή εργασία*. Αθήνα: ΕΜΠ.

Καλαντίδης, Α. (2007). 'Για μια πιο αυστηρή χρήση του όρου gentrification'. *Γεωγραφίες*. 13:158-172.

Καλλιβρετάκης, Λ. (χ.χ.). 'Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου'. *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*.

Διαθέσιμο στο διαδίκτυο: http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx#_14
Ημ/νία τελευταίας πρόσβασης: 31.05.2014

Καλογήρου, Α. (2004). 'Ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας και επιπτώσεις στην πολεοδομική οργάνωση: Η περίπτωση του Ψυρρή'. *Διπλωματική εργασία*. Βόλος: ΤΜΧΠΠΑ- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Καραβία, Π. (2006). 'Αστικές Αναπλάσεις Υποβατισμένων Περιοχών'. *Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία*. Αθήνα: ΕΜΠ- Τμήμα Αρχιτεκτόνων.

Καραχάλης, Ν. (2007). 'Πολιτισμός και Τοπική Ανάπτυξη: Ο ρόλος των πολιτιστικών και τουριστικών περιοχών στη σύγχρονη πόλη'. *Διδακτορική Διατριβή*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Καρύδης, Δ. (1991). *Ανάγνωση Πολεοδομίας: Η Κοινωνική Σημασία των Χωρικών μορφών*. Αθήνα: Συμμετρία.

Κενετάκης, Γ., Μπενάκη, Ε., Σαρηγιάννης, Γ. (2002). *Αγ. Ιωάννης Ρέντη-Η ιστορική και πολεοδομική του εξέλιξη*. Αθήνα: Δήμος Αγ. Ιωάννη Ρέντη.

Knox, P. and Pinch, S. (2009). *Κοινωνική Γεωγραφία των Πόλεων*. Αθήνα: Σαββάλας.

Λεοντίδου, Λ. (1989, 2001). *Οι Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*. 2η έκδοση. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Μαλούτας, Θ. και Αλεξανδρή, Γ. (2009). 'Αστικές Αναπλάσεις και Μεταβολές των Κοινωνικών Δομών στο Κέντρο της Αθήνας στη Στροφή του Αιώνα'. 25 *Κείμενα για το Σχεδιασμό και την Ανάπτυξη του Χώρου*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Μαντουβάλου, Μ. (2007α). 'Μοντερνισμός και Πόλη: Κοινωνικές Συγκυρίες και Πολιτικά - Καλλιτεχνικά Κινήματα στο Πρώτο Μισό του 20^{ου} Αιώνα'. *Επιλογή Κειμένων για την Ιστορία και Θεωρία της Πολεοδομίας. Σημειώσεις του μαθήματος Αναλυτική Προσέγγιση του Αστικού Χώρου της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ*. Αθήνα: ΕΜΠ.

Μαντουβάλου, Μ. (2007β). 'Όψεις της Αστικοποίησης και Πολεοδομία'. *Επιλογή Κειμένων για την Ιστορία και Θεωρία της Πολεοδομίας. Σημειώσεις του μαθήματος Αναλυτική Προσέγγιση του Αστικού Χώρου της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ*. Αθήνα: ΕΜΠ.

Μαντουβάλου, Μ. (2007γ). 'Η Πολεοδομία στη Διασταύρωση Παραγωγικών Μεταλλαγών και Κοινωνικο-πολιτικών Ανακατατάξεων: Ένα Συνοπτικό Χρονικό'. *Επιλογή Κειμένων για την Ιστορία και Θεωρία της Πολεοδομίας. Σημειώσεις του μαθήματος Αναλυτική Προσέγγιση του Αστικού Χώρου της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ*. Αθήνα: ΕΜΠ.

Μαντουβάλου, Μ. (2007δ). 'Κέντρο πόλης, Κοινωνική Ανισότητα και Πολιτισμική Ετερότητα. Προκλήσεις για την Πολεοδομική Σκέψη». *Πολεοδομικές Επεμβάσεις στον Αστικό Χώρο. Σημειώσεις του μαθήματος Πολεοδομία II της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ*. Αθήνα: ΕΜΠ.

Μαντουβάλου, Μ. και Μπαλλά, Ε. (2006). 'Μεταλλαγές στο Σύστημα Γης και Οικοδομής και Διακυβεύματα του Σχεδιασμού στην Ελλάδα Σήμερα'. *Σχεδιασμός, Αστικές Πολιτικές και οι Πόλεις. Η Ελλάδα και το Παγκόσμιο. Σημειώσεις του μαθήματος Ιστορία και Θεωρία της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ*. Αθήνα: ΕΜΠ.

Μαρμαράς, Ε. (2002). *Σχεδιασμός και Οικιστικός Χώρος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μαυρομάτης, Μ. (επιμ.) (1996). «Λαδάδικα» Από την εγκατάλειψη στη διάσωση. Το εγχείρημα μιας άλλης πολιτικής της Διατήρησης. Θεσσαλονίκη: ΥΠΕΧΩΔΕ, Διεύθυνση Περιβάλλοντος Χωροταξίας Κεντρικής Μακεδονίας.

Μενέγος, Π., (2008). 'Ψυρρή-Μοναστηράκι'. *Athens Voice*. 248:25-27.

Μηλιός, Γ. (2000β). 'Λόγος περί "παγκοσμιοποίησης" και μαρξιστική αριστερά'. *Θέσεις*. 72.

Μηλιός, Γ. (2005). 'Για την ιδεολογία της ανάπτυξης'. *Θέσεις*. 93.

Μουκούλης, Π. (2007). 'Φαινόμενα Gentrification: Θεωρητικές προσεγγίσεις για τη Δημιουργία, την Εξέλιξη και τις Επιπτώσεις στον Αστικό χώρο'. *Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Αρχιτεκτόνων – Μηχανικών, ΔΠΜΣ κατεύθυνση Β: Πολεοδομίας – Χωροταξίας*. Αθήνα: ΕΜΠ.

Μουτσόπουλος, Ν.Κ. (1996). 'Τα Λαδάδικα της Θεσσαλονίκης'. Στο Μ.Μαυρομάτης (επιμ.): 12-19.

Μπιανκίνι, Φρ. και Πάρκινσον, Μ. (1994). *Πολιτιστική πολιτική και αναζωογόνηση των πόλεων. Η εμπειρία της Δυτικής Ευρώπης*. Αθήνα: Ε.Ε.Τ.Α.Α.

Μπίρης Κ. (1966). *Αι Αθήναι-Από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*. Αθήνα: Καθιδρύματος Πολεοδομίας και Ιστορίας των Αθηνών.

Παπαδοπούλου, Μ. (1999). 'Η Τρίτη Πλατεία της Αθήνας'. *Αρχιτέκτονες*. 16:23-28.

Ρωπαΐτου-Τσαπαρέλη, Ζ. (2004). *Ρούφ-Βοτανικός, Γκαζοχώρι*. Αθήνα: Φιλιππότης.

Σαρηγιάννης, Γ. (2000). *Αθήνα 1830-2002. Εξέλιξη Πολεοδομία-Μεταφορές*. Αθήνα: Συμμετρία.

Σαρηγιάννης, Γ. (2007). 'Η Χάρτα της Αθήνας και το Ιστορικό της Πλαίσιο'. *Επιλογή Κειμένων για την Ιστορία και Θεωρία της Πολεοδομίας. Σημειώσεις του μαθήματος*

Αναλυτική Προσέγγιση του Αστικού Χώρου της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.
Αθήνα: ΕΜΠ.

Σιδηρόπουλος, Γ. και Στεργίου, Μ. (2011). 'Αστική Ανανέωση και Εξευγενισμός. Οι Ελληνικές Ιδιαιτερότητες'. *ERSA-GR, 9ο Εθνικό Συνέδριο με θέμα «Περιφερειακή Ανάπτυξη και Οικονομική Κρίση: Διεθνής Εμπειρία και Ελλάδα»*.

Σουλιώτης, Ν. (2008). 'Διεύρυνση του κοινού εκλέπτυνση των διακρίσεων: κοινωνική κατασκευή της ζήτησης στην αθηναϊκή συμβολική οικονομία από τα μέσα της δεκαετίας του '70 ως σήμερα'. Στο Δ.Εμμανουήλ κ.ά. (επιμ.): *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα*, σ.279-320. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Σουλιώτης, Ν. (2009). 'Πολιτιστικές Στρατηγικές και Αστική Αναζωογόνηση στο Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας: Τοπικές Συνθήκες και Παγκόσμιες Τάσεις'. *Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης*. Τόμος II. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σ.665-674.

Στεφανάτου, Ρ. (2010). 'Φαινόμενα Gentrification: Διερεύνηση του Αστικού εξευγενισμού στο Γκαζοχώρι. Σύγκριση με τη διεθνή εμπειρία'. *Σπουδαστική μεταπτυχιακή εργασία, ΔΠΜΣ Περιβάλλον και Ανάπτυξη*. Αθήνα: ΕΜΠ.

Στεφάνου, Ι., Χατζοπούλου, Α., Νικολαΐδου, Σ. (1995). *Αστική Ανάπλαση*. Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας.

Savage, M. and Warde, A. (2005). *Αστική Κοινωνιολογία, Καπιταλισμός και Νεωτερικότητα*. Ι. Μπιμπλή (μτφρ.). Ι. Ψημμένος (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Stevenson, D. (2007). *Πόλεις και Αστικοί Πολιτισμοί*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Τουρνικιώτης, Π. (2002). *Ιστοριογραφία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ψαρρά, Αι. (2002). 'Η Μετάβαση στο Μεταφορντισμό. Τάσεις και Χαρακτηριστικά της Νέας Μεταβιομηχανικής Κοινωνία'. *Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τομέας Πολεοδομίας - Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών*. Αθήνα: ΕΜΠ.

Ξενόγλωση

Allen, J. (2001). *Lost Geographies of Power*. London: Routledge.

Atkinson, R. (2000). 'Measuring Gentrification and Displacement in Greater London'. *Urban Studies*. 37:149–165.

Atkinson, R. (2002). 'Does Gentrification Help or Harm Urban Neighbourhoods? An Assessment of the Evidence-Base in the Context of the New Urban Agenda'. *CNR paper 5*. ESRC Center for Neighbourhood Research (CNR).

Atkinson, R. (2003). 'Introduction: Misunderstood Saviour or Vengeful Wrecker? The Many Meanings and Problems of Gentrification'. *Urban Studies*. 40:2343-2350.

Atkinson, R. (2004). 'The Evidence on the Impact of Gentrification: New Lessons for the Urban Renaissance?'. *European Journal of Housing Policy*. 4:107-131.

Atkinson, R. and Bridge, G. (2005). *Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism*. London: Routledge.

Bailey, N. and Robertson, D. (1997). 'Housing Renewal, Urban Policy and Gentrification'. *Urban Studies*. 34(4):561-578.

Bugler, J. (1968). 'The invaders of Islington'. *New Society*. 15:226-228.

Butler, T. and Lees, L. (2006). 'Super-gentrification in Barnsbury, London: globalization and gentrifying global elites at the neighbourhood level'. *Royal Geographical Society*. 31:467-487.

Butler., T. and Robson, G. (2000). 'Social Capital, Gentrification and neighbourhood change in London. *Paper presented to: ESRC 'Cities, Competitiveness and Cohension' Research Programme*. Liverpool.

Cameron, S. (2003). 'Gentrification, Housing Redifferentiation and Urban Regeneration: Going for Growth in Newcastle upon Tyne'. *Urban Studies*. 40(1):2367-2382.

Couch, C. and Karecha, J. (2006). 'Controlling Urban Sprawl: Some Experiences from Liverpool'. *Cities*. 23(5):353-363.

Couch, C., Leontidou, L., Petschel-Held, G. (2007). *Urban Sprawl in Europe: Landscape, Land-Use Change and Policy*. Oxford: Blackwell.

Dudley, S. (2002). 'Local Identities and Global Flows of Objects and Images'. *Oxford Development Studies*. 30(2):165-176.

Fontan, J.M. *et al.* (2009). 'Community Organizations and Local Governance in a Metropolitan Region'. *Urban Affairs Review*. 44(6):832-857.

Glass, R. (1964). *London: Aspects of change*. London: Mac Gibbon and Key.

Gonzalez, S. and Waley, P. (2013). 'Traditional Retail Markets: The New Gentrification Frontier?'. *Antipode*. 45(4):965-983.

Hackworth, J. and Smith, N. (2001). 'The Changing State of Gentrification'. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 94(4):464-477.

Hall, P. (2002). *Urban and Regional Planning*. London and New York: Routledge.

Hamnett, C., (1991). 'The blind men and the elephant: The explanation of gentrification'. *Trasanctions of the institute of British Geographers*, NS. 16:173-189.

Harvey, D. (1987). 'Flexible accumulation through urbanization: reflection on post modernism in the American City'. *Antipode*. 19(3):260-286.

Harvey, D. (1989). 'From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism'. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*. 71(1). The Roots of Geographical Change: 1973 to the Present (1989):3-17. Oxford: Blackwell.

Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.

Healey, P. (1997). *Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies*. London: McMillan.

Hening, J. (1981). 'Gentrification and Displacement of the Elderly: An Empirical Analysis'. *Gerontologist*. 21:67-75.

Jager, M. (1986). 'Class definition and the aesthetic of gentrification: Victoriana in Melbourne'. In N. Smith and P. Williams (eds): *Gentrification of the City*. London: Unwin Hyman.

Knapp, W. and Schmitt, P. (2003). Re-structuring Competitive Metropolitan Regions in North-west Europe: On Territory and Governance. *European Journal of Spatial Development*. 6:1-42.

Lees, L. (2000). 'A reappraisal of gentrification: towards a geography of gentrification'. *Progress in Human Geography*. 24:389-408.

Ley, D. (1994). 'Gentrification and the Politics of the New Middle Class'. *Environment and Planning D, Society and Space*. 12:53-74.

Ley, D. (2003). 'Artists, Aestheticisation and the Field of the Gentrification'. *Urban Studies*. 40(12):2527-2544.

Lichfield, D. (1984). 'Alternative Strategies for Redistribution in Urban Renewal'. *Habitat International*. 8(3-4):103-114.

Ludlow, D. (2006). *Urban Sprawl in Europe, The Ignored Challenge*. European Environment.

Maloutas, T. (2011). 'Contextual Diversity in Gentrification Research'. *Critical Sociology*. 38(1): 33-48.

Marcuse, P. (1986). 'Abandonment, Gentrification and Displacement: The Linkages in New York City'. In N.Smith and P.Williams (eds): *Gentrification of the City*. London: Unwin Hyman.

Martin, G. (2005). 'Narratives great and small: neighbourhood change, place and identity in Notting Hill'. *International Journal of urban and regional Research*. 29(1):67-88.

McCarthy, J. (1998). 'Dublin's Templer Bar-A case study of culture-led regeneration'. *European Planning Studies*. 6:271-281.

Mommaas, H. (2003). 'Cultural clusters and the post industrial city: towards the remapping of urban cultural policy'. *Urban Studies*. 41:507-532.

Montgomery, J. (2004). 'Cultural Quarters as mechanisms for Urban regeneration. Part 2: A review for Cultural Quarters in the UK, Ireland and Australia'. *Planning, Practice and Research*. 19:3-31.

Murray, W.E. (2006). *Geographies of Globalization*. London: Routledge.

Pitt, J. (1977). *Gentrification in Islington*. London: Barnsbury People's Forum.

Power, A. (1973). *David and Goliath. Holloway Neighbourhood Law Centre*. London: Barnsbury.

Robinson, T. (1995). 'Gentrification and Grassroots Resistance in San Francisco's Tenderloin'. *Urban Affairs Review*. 30:483-513.

Shaw, K. (2008). 'Gentrification: What It Is, Why It Is, and What can Be Done about It,'. *Geography Compass*.2(5):1697-1728.

Slater, T. (2006). 'The Eviction of Critical Perspectives from Gentrification Research'. *International Journal of Urban and Regional Research*. 30(4):737-757.

Smith, N. (1979). 'Towards a Theory of Gentrification: A back to the City Movement by Capital not People'. *Journal of the American Planning Association*. 45:538-548.

Smith, N. (1987). 'Off yuppies and housing: gentrification, social restructuring and the urban dream'. *Environment and Planning: Society and Space*. 5:151-172.

Smith, N. (2002). 'New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy'. *Antipode*. 34:427-450.

Sykes, H. and Roberts, P.W. (2000). *Urban Regeneration: A Handbook*. London: SAGE.

Tiesdell, S. and Oc, T. (1996). *Revitalizing Historic Urban Quarter*. London: Architectural Press.

Tobin, G. and Anderson, B. (1982). 'Will Public Schools Benefit from Urban Redevelopment?'. *Urban Education*. 17:73-96.

Warde, A. (1991). 'Gentrification as Consumption: Issues of Class and Gender'. *Environment and Planning D, Society and Space*. 9:223-232.

Williams, P. (1978). 'Building societies and the inner city'. *Transactions of the institute of British Geographers*. 3:23-34.

Williams, B. (1988). *Upscaling Downtown: Stalled Gentrification in Washington DC*. New York: Cornell University Press.

Zukin, S. (1987). 'Gentrification: culture and capital in the urban core'. *American review of sociology*. 13:129-147.

Zukin, S. (1992). 'Postmodern urban landscape: mapping, culture and power'. In L.Lash and J.Friedman (eds): *Modernity and Identity*. Oxford: Blackwell.

Ηλεκτρονική

<http://kerameikos.blogspot.com/1995/01/3-1995.html>

<http://metaxourgeio.wordpress.com>

<http://www.eie.gr/archaeologia/gr>

<http://www.aviewoncities.com/nyc/soho.htm>

<http://www.ypeka.gr/>

www.temple.ie

www.minenv.gr